

POSOF

İLÇE EKONOMİK VE SOSYAL KALKINMA PROJESİ

Proje Yöneticisi

Adem SOLAK (HEGEM Vakfı Başkanı)

Proje Saha Çalışmaları Koordinatörü

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi)

Proje Yürütücüsü

Doç. Dr. Ömer KUL (İstanbul Üniversitesi)

Proje Ekibi / Yazarlar

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi)

Prof. Dr. Ersan BOCUTOĞLU (Avrasya Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe ÖZCAN (Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Özkan YILDIZ (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan AKSOY (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Ali KIRPIK (Kafkas Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL (Kafkas Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet TEYFUR (Ağrı Üniversitesi)

Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU (Ardahan Üniversitesi)

Dr. Kutay ÜSTÜN (Ardahan Üniversitesi)

Dr. Mehmet GÜR (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Dr. Ömer BİLEN (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Dr. Hürriyet ÇİMEN (Ardahan Üniversitesi)

Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU (Ardahan Üniversitesi)

Dr. Sami PATACI (Ardahan Üniversitesi)

Öğr. Gör. Kemal YAZICI (Ardahan Üniversitesi)

Uzman Turgay KURAL (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)

Uzman Sedan YAMAÇ (Ardahan Üniversitesi)

Merve EKİM (Ardahan Üniversitesi)

Utku Kubilay ÇINAR (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Akademik Editörler

Dr. Mehmet GÜR - Dr. Ömer BİLEN

Bu araştırma raporu, Posof Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Başkanlığı adına, HEGEM Vakfı tarafından hazırlanmıştır. Raporun muhtevasıyla ilgili tüm sorumluluk Vakfı aittir.

Şiddetli Mücadele Vakfı - 2019

HEGEM Yayınları : 86
Araştırma İnceleme Serisi

POSOF İLÇE EKONOMİK VE SOSYAL KALKINMA PROJESİ

Editör:

Adem SOLAK

Yazarlar:

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
Prof. Dr. Ersan BOCUTOĞLU
Prof. Dr. Ayşe ÖZCAN
Prof. Dr. Özkan YILDIZ
Prof. Dr. İlhan AKSOY
Prof. Dr. Mehmet Ali KIRPIK
Doç. Dr. Mustafa ŞENEL
Doç. Dr. Mehmet TEYFUR
Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU
Dr. Kutay ÜSTÜN
Dr. Mehmet GÜR
Dr. Ömer BİLEN
Dr. Hürriyet ÇİMEN
Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU
Dr. Sami PATACI
Öğr. Gör. Kemal YAZICI
Uzman Turgay KURAL
Uzman Sedan YAMAÇ
Merve EKİM
Utku Kubilay ÇINAR

Akademik Editörler

Dr. Mehmet GÜR
Dr. Ömer BİLEN

ISBN: 978-605-82951-9-3

2019, Ankara

Baskı:

HERMES OFSET
www.hermesofset.com.tr
Büyük Sanayi 1. Cad. No: 105 İskitler/Ankara
Tel: 0312 384 34 32

İÇİNDEKİLER

1. POSOF MEVCUT DURUM ANALİZİ	1
1.1 Posof'un Konumu ve Coğrafyası	1
1.2 Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası	2
1.2.1 Ekolojik Özellikler	3
1.2.1.1 Biyocoğrafya	3
1.2.1.2 Ekosistemler ve Habitatlar	4
1.2.1.3 Flora	6
1.2.1.4 Fauna	6
1.3 Posof'un Tarihi Süreci	9
1.4 Posof Nüfus Analizi	13
1.5 Posof Eğitim Durumu	19
1.6 Posof Ekonomik Yapı	23
1.6.1 Ticaret ve Sınır Ticareti	25
1.6.2 Tarım	29
1.6.3 Hayvancılık	32
1.6.4 Arıcılık ve Kafkas Arısı	36
1.6.5 Turizm	39
1.6.5.1 EkoTurizm-Doğa Turizimi	39
1.6.5.2 Kültür ve Tarih Turizm: Kaleler ve Savunma Yapıları	42
1.6.5.3 Turizm Tesisleri	50
1.6.5.4 Kutlama ve Özel Günler	51
1.6.5.5 Doğa ve Yayla Turizmi	52
1.6.5.6 Hobi Balıkçılığı ve Rekrasyon Turizmi	52
1.6.5.7 Kuş Gözlemciliği	53
1.6.6 Kooperatifçilik	56
1.6.7 Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Ekonomik Potansiyeli	57

1.7 Posof Kültürü ve Sosyal Yapı.....	60
1.7.1 Posof Günlük Yaşam.....	60
1.7.2 Posof Yerli Ağzı	61
1.7.3 Posof Mutfağı.....	64
1.7.4 Posoflu Tanınmış Kişiler.....	65
1.7.5 Posof Dernekleri.....	68
1.7.6 Posof Teknik Altyapı ve Üst Yapısı	70
1.7.7 Posof'ta Sağlık Hizmetleri.....	71
1.7.8 Posof El Sanatları.....	71
2 ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE SONUÇLAR	73
2.1 Araştırma Bulguları	75
2.2 Kantitatif Araştırma Sonuçları.....	89
2.3 Kalitatif Araştırma Sonuçları.....	91
2.4 Posof Güçlü Zayıf Fırsat Tehdit (GZFT-SWOT) Analizleri.....	94
3 POSOF İLÇESİ EKONOMİK ve SOSYAL KALKINMA PROJELERİ	101
3.1 TRA2 Bölge Planının Gelişme Eksenleri ve Ardahan İli Posof	101
İlçesi Yaklaşımları	
3.2 Posof Kalkınma Projeleri Oluşturulurken Dikkat Edilmesi	110
Gereken Konular	
3.3 Proje Paydaş ve Aktörleri.....	111
3.4 Posof İlçesi İçin Önerilen Projeler	114
3.4.1 Kolaylaştırıcı Projeler	114
3.4.2 Yardımcı Kalkınma Projeleri.....	117
3.4.3 Kalkınma Projeleri.....	120
4. FİNANSMAN ve TEŞVİK OLANAKLARI	124
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	127
KAYNAKÇA	129

TABLO LİSTESİ

<i>Tablo 1: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda bulunan nesli tehlike altındaki bitki türleri</i>	6
<i>Tablo 2: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası nesli tehlike altındaki hayvan türleri</i>	7
<i>Tablo 3: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda bulunan diğer hayvan türleri</i>	8
<i>Tablo 4: Ardahan ve Posof'un Nüfus Miktarı ve Nüfus Artış Hızı (2007-2017)</i>	14
<i>Tablo 5: 1995 – 2017 Döneminde Ardahan'da Göç Durumu</i>	15
<i>Tablo 6: 2008 – 2017 Döneminde Posof Nüfusuna Kayıtlı Vatandaşların Türkiye Dağılımı</i>	16
<i>Tablo 7: 2017 Yılı Ardahan ve İlçelerinin Nüfus Dağılımı</i>	18
<i>Tablo 8: Ardahan ve Posof'ta Okuma-Yazma Durumu ve Cinsiyete Göre Dağılımı</i>	20
<i>Tablo 9: Ardahan ve İlçelerinin Eğitim Düzeyi (2017)</i>	21
<i>Tablo 10: Posof İlçesindeki İşyeri Sayıları ve Faaliyet Alanları</i>	24
<i>Tablo 11: Türkgözü Sınır Kapısı Verileri (2010-2018)</i>	26
<i>Tablo 12: 2014-2016 Döneminde Türkgözü Sınır Kapısından Yapılan Dış Ticaret</i>	27
<i>Tablo 13: 2013 – 2018 Yılları Arasında Ekimi Yapılan Tarla ve Yem Bitkileri Alanı - Verim</i>	31
<i>Tablo 14: Posof'a Özel Ürün Alanları (2018)I</i>	31
<i>Tablo 15: 2018 Posof Hayvancılık İstatistikleri</i>	33
<i>Tablo 16: Posof'taki Yumurta Tavuğu Sayısı</i>	34
<i>Tablo 17: 2013 – 2018 Yılları Arasında Mazot Gübre Desteğine Başvuru Yapan Çiftçi Sayısı</i>	35
<i>Tablo 18: 2013 – 2018 Yılları Arasında Yem Bitkisi Desteğine Başvuru Yapan Çiftçi Sayısı</i>	35
<i>Tablo 19: Posof'taki Arcılık Faaliyetleri ve Bal Üretimi (2013-2017)</i>	36
<i>Tablo 20: Ardahan ve İlçelerinin Turizm Potansiyeli</i>	40
<i>Tablo 21: Ardahan ve İlçelerindeki Kale ve Kule Sayıları</i>	43
<i>Tablo 22: Posof'taki Kaleler ve Kuleler</i>	43
<i>Tablo 23: Posof'da Turizm Yatırım, İşletme (Bakanlık) ve Belediye Belgeli Tesisler (2018)</i>	50
<i>Tablo 24: Posof ve Diğer İlçelerde Turizm İşletme ve Belediye Belgeli Tesis İstatistikleri (2017)</i>	51
<i>Tablo 25: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Bölge Planı Sosyal Kalkınma Gelişme Eksenini</i>	105

<i>Tablo 26: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Çevresel Sürdürülebilirlik Gelişme Eksenini....</i>	<i>106</i>
<i>Tablo 27: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Erişebilirlik Gelişme Eksenini.....</i>	<i>107</i>
<i>Tablo 28: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Rekabet Edebilirlik Gelişme Eksenini</i>	<i>108</i>
<i>Tablo 29: Kalkınmayı Kolaylaştırıcı Projeler-Arazi Kullanım Planlaması</i>	<i>115</i>
<i>Tablo 30: Kalkınmayı Kolaylaştırıcı Projeler-İmar Planlaması</i>	<i>116</i>
<i>Tablo 31: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Büyükbaş Hayvancılık.....</i>	<i>117</i>
<i>Tablo 32: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Mera Yönetim Sistemi.....</i>	<i>117</i>
<i>Tablo 33: Yardımcı Kalkınma Projeleri- Üretim Sektörü İşgücü Geliştirme.....</i>	<i>118</i>
<i>Tablo 34: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Hizmet Sektörü</i>	<i>118</i>
<i>Tablo 35: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Posof Tanıtım</i>	<i>119</i>
<i>Tablo 36: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Turizm</i>	<i>119</i>
<i>Tablo 37: Posof Kalkınma Projeleri-Bitkisel Üretim Projeleri</i>	<i>120</i>
<i>Tablo 38: Posof Kalkınma Projeleri-Ormanlık ve Doğal Kaynaklar</i>	<i>121</i>
<i>Tablo 39: Posof Kalkınma Projeleri-Hayvancılık.....</i>	<i>121</i>
<i>Tablo 40: Posof Kalkınma Projeleri-Lojistik.....</i>	<i>122</i>
<i>Tablo 41: Posof Kalkınma Projeleri-Turizm</i>	<i>122</i>

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Posof Nüfus Trend Analizi.....	15
Grafik 2: Ardahan İli Toplam Net Göç Hızı (%o).....	17
Grafik 3: İlçelerin Ardahan Nüfusundaki Payı (%o).....	18
Grafik 4: Okuma – Yazma Bilmeyen Kişilerin Ardahan ve İlçelerindeki Dağılımı (%o)	21
Grafik 5: Yüksekokul ve Lisansüstü Eğitilmiş Kişilerin Ardahan ve İlçelerindeki Dağılımı (%o).....	22
Grafik 6: 2013 – 2018 Yılları Arasında Ekimi Yapılan Tarla ve Yem Bitkileri Alanı	32
(2018 Yılı Dekar üzeri Ekilen Ürünler)	
Grafik 7: Posof'ta “Özel Ekonomik Bölge Yerleşkesi” kurulursa Posof için faydalı olur.	75
Grafik 8: Posof'ta yapılacak bir antrepo Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur.....	75
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 9: Posof'ta yapılacak bir Lojistik Merkez Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur.	76
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 10: Posof'ta kurulacak Antrepo ve Lojistik merkez sayesinde ihracat artacaktır.	76
Grafik 11: Posof ve çevresindeki orman potansiyelinin ekonomiye kazandırılması için kurulacak	77
bir işletme Posof ve Ardahan'ın sosyo-ekonomik kalkınması için fayda sağlar.	
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 12: Ardahan'da Orman ve Orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak bir işletme.....	77
şehir ekonomisi için yararlı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 13: Ardahan'da Orman ve Orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak bir işletme.....	78
ihracatın arttırılmasına yardımcı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 14: Ülke içi ve ülke dışındaki canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlanmasına	78
yönelik gerçekleştirilecek Besicilik faaliyetleri Ardahan için yararlı olacaktır.	
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 15: Ardahan ve ilçelerindeki hayvanlardan elde edilecek sütlerin toplanıp, işleneceği	79
bir kooperatifin kurulması gereklidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 16: Ardahan ve ilçelerindeki hayvanlardan elde edilen sütlerin toplanıp, işleneceği bir	79
işletme kurulması gereklidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 17: Ülke içi ve ülke dışından (Gürcistan) temin edilen hayvanların ürünlerinin işlenerek.....	80
iç ve dış pazara sunulması için bir et işleme tesisi kurulmalıdır.	
Grafik 18: Ardahan'da kurulacak bir et işleme tesisi, dış ticarete olumlu katkı sağlayacaktır.....	80
İfadeye Katılma Derecesi (%)	

Grafik 19: Hayvanlardan elde edilecek derileri işleyecek ve giyecek ürünler üretecek bir	81
İşyerinin kurulması şehre katkı sağlayacaktır. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 20: Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme şehrin kalkınmasına yardımcı olur.....	81
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 21: Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme ihracata katkı sağlar.	82
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 22: Posof/Ardahan'da kurulacak bir Kaz çiftliği kalkınma için faydalı olur.	82
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 23: Şehirdeki hayvan potansiyelini değerlendirmek için Biyogaz tesisi kurulmalıdır	83
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 24: Biyogaz tesisi ile işlenen ve kaliteli hale gelen gübreler şehir için kazanç sağlar.....	83
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 25: Posof'taki doğal su kaynaklarının değerlendirilmesi için Alabalk tesisleri kurulmalıdır....	84
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 26: Posof'ta hem yerli hem de yabancı turist potansiyelini değerlendirmek için Kayak.....	84
tesisleri kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 27: Bölgenin yüksek rakımı sporcular için faydalı olduğundan, bu potansiyeli.....	85
değerlendirmek için bir tesis kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 28: Bölgedeki sağlık merkezleri az sayıda olduğu için Ardahan'da kurulacak bir.....	85
sağlık merkezi şehre ve bölgeye önemli katkı sağlar. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 29: Bölgenin iklimi dolayısı ile Ardahan'da Sanatoryum gibi özel branşlara yönelik	86
sağlık merkezleri kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 30: Bölgenin turistik potansiyelinin değerlendirilebilmesi için var olan tesislerin	86
kalitelerinin artırılması ve uluslararası markaların bölgeye çekilmesi gereklidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 31: Bölgenin kömür ihtiyacının daha ekonomik ve kaliteli yollardan sağlanması için	87
kömür ithalatı yapılmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 32: Posof'taki arı ve bal potansiyelini değerlendirmek için bal işleme tesisi kurulmalıdır	87
İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 33: Bal konusundaki potansiyeli değerlendirmek ve üretimi artırmak için çalışmalar.....	88
yapılmalı ve eğitimler düzenlenmelidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)	
Grafik 34: Orman ürünleri ithal edilerek (Gürcistan) kurulacak bir işletmede işlenmesi.....	88
ve işlendikten sonra ülke içine ve dışına satılması şehrin kalkınması için yararlı olacaktır. İfadeye Katılma Derecesi (%)	

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Posof İlçesi 2018 Yaş Piramidi	19
Şekil 2: 2014 – 2023 TRA2 Bölge Planı Vizyonu ve Gelişme Eksenleri ilişkisi	102
Şekil 3: TRA2 Bölgesel Gelişme Şemasında Posof ve Çevresi	103

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Ardahan İli konum haritası.....	1
Harita 2: Ardahan Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası (YHGS)	3
Harita 3: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası bitki örtüsü haritası.....	5
Harita 4: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda 2008 yılında yapılan arazi çalışmaları sırasında gözlenen dağ horozlarının (Tetrao mlokesewiczi) dağılımı.....	9
Harita 5: Bölge Potansiyel Turizm Değerleri Haritası	41
Harita 6: Posof Savunma Yapıları.....	44
Harita 7: Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Düzey2 Bölgeleri Arası ilişki ve Mekânsal.....	104
Gelişim Tematik Haritası	

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1 Posof Elması	30
Fotoğraf 2: Kafkas arısının uysallığı.....	38
Fotoğraf 3: Kafkas arısının kışa dayanıklılığı	38
Fotoğraf 4: Kaliteli bir Kafkas arısının yavru düzeni	38
Fotoğraf 5: Posof Süngülü Köyünde Örnek Bir Arıcılık İşletmesi	38
Fotoğraf 6: Huş Tavuğu.....	54
Fotoğraf 7: Posof'ta bulunan diğer gözlemlenebilecek kuş türleri.....	55
Fotoğraf 8: Posof yayığı yapımı (İmdat Yavuz usta)	72

ÖNSÖZ

Türkiye’de, illerin sosyal analiz raporlarının hazırlanması ve sosyal risk haritalarının çıkartılması; sınır kapısı bulunan kentlerin, (karşı ülke gerçeklikleri de dikkate alınarak) kayıtdışı ekonomik hareketleri ve terörü önleyici sosyoekonomik kalkınma modellerinin ortaya konması, Kalkınma Bakanı Sayın Cevdet YILMAZ’ın öncelendiği stratejik projelerdi. Sayın Bakan, konu bağlamında makamında bizlere bir saatten fazla zamanını ayırarak, Bakanlığı adına Vakfımızca yürütülen Tunceli, Bingöl, Elazığ, Diyarbakır, Malatya, Ağrı/Doğubayazıt, Ardahan/Posof projelerinin stratejik değeri ve aciliyeti üzerine anlatımlarda bulunmuştu.

Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de, illerin idarelerinde bilimsel raporlara göre hareket edilmesi ve tedbirler, hizmetler geliştirilmesi giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Çalışma everenimiz ekseninde son yıllarda yaşanan kaçak göçmenlerle ilgili resmi açıklama sınır kentleriyle ilgili riskleri açıkça ortaya koymaktadır:

İçişleri Bakanı Süleyman Soylu açıklamasında “Son aylarda özellikle Afganistan kökenli yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıyayız. 2018 yılındaki kaçak göçmenlerin içinde 29 bin 899 kişi Afganistan kökenlidir. 2017’nin tamamında Afgan kaçak göçmen sayısı 45 bin 259 kişidir” dedi(<http://m.bianet.org/biamag/insan-haklari/196608>).

Adem SOLAK
HEGEM Vakfı Başkanı

1. POSOF MEVCUT DURUM ANALİZİ

1.1 Posof'un Konumu ve Coğrafyası

Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey doğusunda yer alan Ardahan'ın doğusunda Ermenistan, kuzeyinde Gürcistan, batısında Artvin, güneyinde ise Kars ve Erzurum illeri bulunmaktadır. Ardahan, Türkiye'nin Asya'ya ve Kafkaslara açılan bir kapısı konumundadır (Ardahan Valiliği, 2013:2).

Ardahan'da merkez ilçe dahil olmak üzere 6 ilçe bulunmaktadır. Posof, Ardahan ilinin en kuzeydeki sınır ilçesidir. İlçenin kuzeybatı, kuzey ve doğusunda Türkiye-Gürcistan devlet sınırı, batısında Şavşat, güneyinde Hanak ve Ilgar Dağı, batısında Göze Dağı ve güneydoğusunda ise Damal ilçesi yer almaktadır.

Harita 1: Ardahan İli konum haritası

Posof Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ile birlikte ilçe olmuştur. Posof ilçesinin 48 Köy Muhtarlığı ve 1 Mahalle Muhtarlığı (İlçe Merkezi) olmak üzere 49 adet yerleşim biriminden ibarettir ve bu köylerin yayla ve mahalleleri bulunmaktadır. Gürcistan Cumhuriyeti ile 77 km'lik sınıra sahip olan ilçede Türkgözü köyünden Gürcistan'a ve oradan da tüm Kafkasya'ya açılan "Türkgözü Sınır Kapısı" bulunmaktadır. Posof ilçesi Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeyinde, Doğu Karadeniz Bölgesiyle sınır teşkil eden bir bölgede 42° 30' kuzey enlemleri 42° 43' doğu boylamları üzerinde yer almaktadır. Batısında Arsiyan dağı, güneyinde Ilgar dağı, doğusunda ve kuzeyinde Kafkas dağlarının etekleri vardır. Damal, Hanak, Şavşat İlçeleri ve Gürcistan ile sınır komşusudur. İlçenin yüzölçümü 606 km²'dir. Deniz seviyesinden ortalama 1.580 m yükseklikte olup, en yüksek noktası Ilgar dağı, en düşük noktası ise Posof

çayının Gürcistan ile sınır teşkil ettiği kısımlardır. Bütün yerleşim birimlerinde tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. İlçede yaklaşık 2.082 adet tarım ve hayvancılık faaliyetinde bulunan işletme mevcuttur (Bekadze, 2015).

Türkiye'nin soğuk bölgelerinden olan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde yer almasına rağmen, Posof'ta sıcaklık ve yağış değerleri bölge ortalamasının üstündedir ve özel konum avantajlarına sahiptir. Posof'ta Doğu Anadolu'nun karasal ikliminden Karadeniz'in nemli iklim tipine doğru, bir geçişi yansıtan yarı nemli bir iklim tipinin etkili olduğu söylenebilir (Kaya, 2005: 72). Bu nedenle ilçede oldukça zengin ve kendine has doğal ormanlar ve bitki çeşitliliği ile tarımsal ürünleri bulunmaktadır.

Posof, tarihsel süreç içerisinde Anadolu-Gürcistan geçiş koridorunda yer almıştır. Bu açıdan çeşitli kültür ve medeniyetlerin buluşma ve kaynaşma noktası haline gelmiştir. Bu bağlamda Posof'ta birçok uygarlıktan kalma tarihi ve kültürel varlığın oluşturduğu önemli bir beşeri turistik potansiyel bulunmaktadır. Bununla birlikte değerlendirilmeyi bekleyen önemli doğal ve kültürel turistik kaynaklara da sahiptir.

Bu çalışmanın amaçlarından biri de Posof'u akarsuları, gölleri, dağları, tarımsal üretimi, ormanları, bitki örtüsü ve benzeri bilgileri, ilgili alt başlıklarda incelemektir.

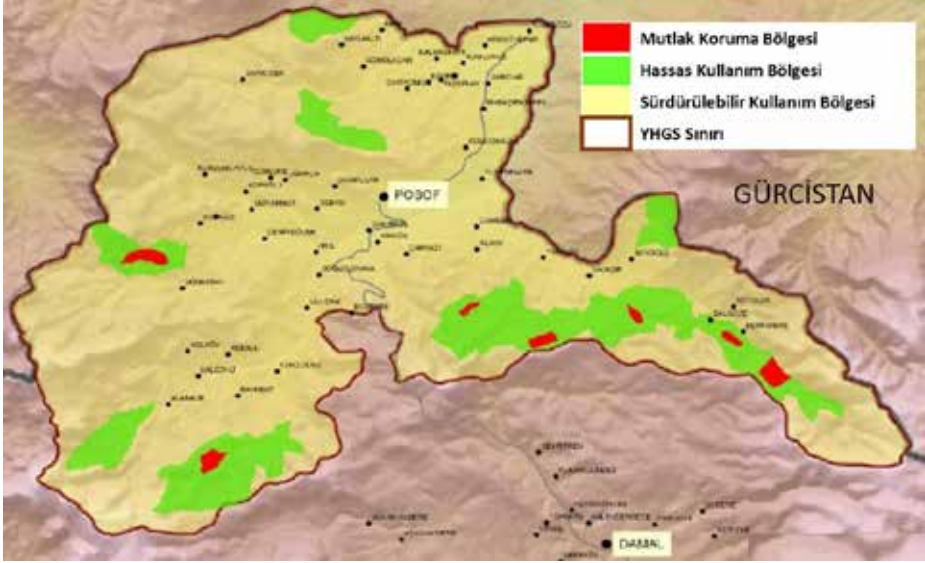
1.2 Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası

Posof İlçesinde yer alan 596 km² yüzölçümüne sahip Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası (YHGS), batıda Arsiyan, güneyde Ilgar, doğu ve kuzeyde Kafkas Dağlarıyla çevrilidir. Gürcistan sınırında yer alan Posof YHGS, aynı zamanda bir Önemli Doğa Alanı ve Önemli Bitki Alanı'dır ve neredeyse Posof ilçenin tamamını içermektedir. Alanın hedef türü Huş Tavuğu veya diğer adıyla Dağ Horozu (*Lyrurus mlokosiewiczii*) dur. Derin ve sarp vadilerle bölünmüş yüksek dağlarla çevrilmiş olan Posof'da ortalama yükseklik 2100 ile 2200 metre olup yükseklik 1000 ile 3000 m arasındadır. Alanın ortasından Posof Çayı akmaktadır. Çay üzerinde birçok küçük gölet oluşmuştur. Posof Çayı'nın Gürcistan'a geçtiği bölgede birden düşen rakım burada mikroklima denen farklı bir iklim oluşturmuştur (Ardahan Valiliği, 2017: 78).

YHGS'nin ormanları; sarıçam, köknar (ladin), meşe, yabani kavak (titrek kavak), söğüt, kayın (huş), palamut, fındık ve az miktarda da olsa ıhlamur ağaçlarından oluşmaktadır. Ayrıca; bol miktarda yabani armut (ahlat), ya-

bani elma, yabani erik (demal), bulunmaktadır. Posof meraları zengin flora yapısına sahip olup 82 familyaya ait 337 cins, 734 tür bitki türü mevcuttur. Mera alanı 44.300 hektardır (Posof Kaymakamlığı, 2018). Posof'un engebeli ve sıra dışı topoğrafik yapısı ona göl anlamında da zengin potansiyel kazandırmaktadır.

Harita 2: Ardahan Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası (YHGS)

1.2.1 Ekolojik Özellikler

1.2.1.1 Biyocoğrafya

Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası, Avrupa-Sibirya flora bölgesi içerisinde yer almakta olup, orman, subalpin ve alpin olmak üzere üç vejetasyon tipi görülmektedir. Alpin vejetasyon, 2200 – 2500 metre yükseklikler arasında tek tabakalı dikey bir yapıya sahip olup bölgedeki yüksek dağ çayırlarından oluşmaktadır. Karakteristik türleri; *Alchemilla caucasica*, *Sibaldia parviflora* var. *parviflora*, *Polygonum bistorta* subsp. *carneum*, *Agrostis planifolia*, *Minuartia circassica*, *Thymus transcausicus*, *Poa alpina*, *Coronilla orientalis* var. *balansae*, *Minuartia circassica* ve *Gentiana verna* subsp. *pontica*, *Stachys macrantha*, *Draba hispida*, *Sedum tenellum*, *S. spurium*, *Campanula collina*, *C. aucheri*, *Poa longifloia*, *Pedicularis nordmanniana*, *Minuartia imbricata*, *Thymus praecox* subsp. *grossheimii*, *Rumex tuberosus* subsp. *horizontalis*, *Erigeron caucasicus* subsp. *caucasicus*, *E. Caucasicus* subsp. *venustus*,

Centaurea nigrifimbria ve *Gypsophila silenoides* olan vejetasyon *Alchemilla caucasica*- *Sibbaldia parviflora* var. *parviflora* (*Alchemillo caucasico-Sibbaldietum parviflorae*) ve *Polygonum bistorta* subsp. *carneum*- *Stachys macrantha* (*Stachyo macranthae*- *Polygonetum carnei*) toplulukları ile temsil edilmektedir (Eminağaoğlu 2006).

Subalpin vejetasyonu 2000 – 2200 metre yükseltiler arasında eğimli yamaçlarda bulunur. İki tabakalı bir yapıya sahiptir. Karakteristik türleri; *Vaccinium myrtillus*, *Rhododendron caucasicum*, *Deschamsia caespitosa*, *Rubus caucasicus*, *Veronica peduncularis*, *Solidago virgaurea* subsp. *alpestris* ve *Oxalis acetosella* olan vejetasyon *Vaccinium myrtillus*- *Rhododendron caucasicum* (*Vaccinio myrtilli-Rhododendretum caucasici*) topluluğu ile temsil edilmektedir (Eminağaoğlu 2006).

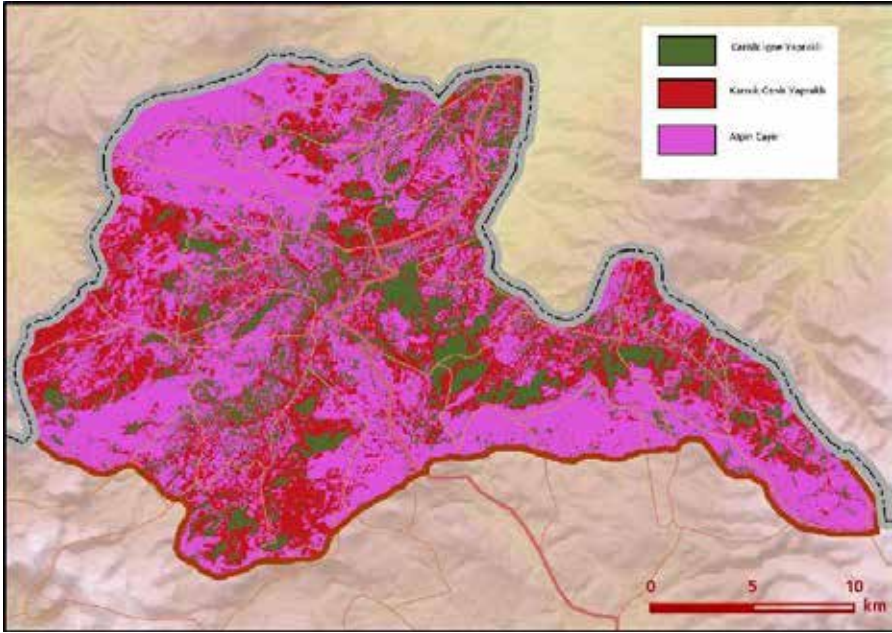
Orman vejetasyonu 1600 – 1900 yükseltiler arasında üç tabakalı bir yapıya sahiptir. Yer yer 2300 – 2400 metre yükseltilere kadar da çıkabilmektedir. Karakteristik türleri; *Lilium kesselringianum*, *Betula recurvata*, *B. litwinowii*, *B. pendula*, *Rosa montana*, subsp. *woronowii*, *Ribes orientale*, *Viburnum lantana*, *Delphinium linearilobum*, *Campanula lactiflora*, *Anemone narcissiflora* subsp. *narcissiflora*, *Geranium psilostemon*, *Thymus pseudopulegioides*, *Astrantia maxima* subsp. *maxima* *Trollius ranunculinus*, *Rhynchospora stricta*, *Veratrum album*, *Acer platanoides*, *A. camperstre*, *A. cappadocicum*, *A. tataricum*, *Carpinus betulus*, *Ostrya carpinifolia*, *Viburnum orientale*, *Salix caprea*, *S. pentandroides*, *Fagus orientalis*, *Acer platanoides*, *Corylus avellana*, *Cerasus avium*, *Pyrus communis*, *Prunus divaricata*, *P. kurdica*, *Rubus caesius*, *Posa montana*, *R. dumalis*, *Malus sylvestris* subsp. *sylvestris*, *Berberis vulgaris*'tir. Bu ormanı *Lilium kesselringianum* – *Betula recurvata* (*Lilio kesselringianum-Betulletum recurvato*) bitki topluluğu temsil etmektedir (Eminağaoğlu 2006).

1.2.1.2 Ekosistemler ve Habitatlar

Posof, Kafkasların önemli bir noktasında bulunmaktadır. Her ne kadar bölge Trans-Kafkasya Eşiği kenarında kalsa da, hem alpin hem de orman ekosistemlerinin özelliklerini göstermektedir. Alanda ormanların son derece sık bir yapısı bulunmakta olup ve birçok farklı orman topluluğu bulunmaktadır (Harita-3).

Alanda dört ana orman tipi görülür. 1200- 2150 metre arasında çoğunluğunu ladin (*Picea orientalis*), göknar (*Abies nordmanniana*) ve kayın (*Fagus sp.*) ağaçlarının oluşturduğu karışık ormanlar kaplar. Geniş alanlar oluşturan sarıçam ormanları ise tüm alan sathında yayılmıştır. Ancak daha alçak kesimlerde sarıçamların yerini meşe ormanları (*Quercus sp.*) alır. Huş ormanları (*Betula recurvata*, *B. litwinowii*, *B. Pendula*) ise alanın doğu ve güneybatı kesiminde dağınık parçalar halinde bulunur (Özhatay 2008). Orman sınırının üstündeki yüksek kesimlerde ormangülleri (*Rhododendron caucasicum*, *Rhododendron luteum*) kayalıklarla geniş alanlar oluşturur. Alanda arazi yapısıyla sınırlı miktarda tarım alanları ve meralar bulunur. Yerleşim yerleri civarında geniş meyve bahçeleri vardır. 2000 metre üzerinde yaylacılık faaliyetleri yapılmaktadır. Bölgede 2200 metreden itibaren alpin çayırlar görülmektedir (Eken ve ark. 2006).

Harita 3: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası bitki örtüsü haritası

1.2.1.3 Flora

Bitkiler türleri açısından oldukça önemli bir zenginliğe sahip olan Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası, yok olma sınırındaki *Chaerophyllum posoflanum* türüne ev sahipliği yapmaktadır (Harita 3, Erik ve Demirkuş 1998). Alan, bu türün dünyada bilinen tek dağılış alanıdır, bir diğer deyişle bu bitki türü bir tek nokta endemiğidir. Bunun yanında ulusal ölçekte hassasiyete sahip *Cirsium frickii* ve *Seseli grandivittatum* türleri de Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda görülmektedir (bkz. Tablo 1; Eken ve ark. 2006). Bu türlerin nesilleri ciddi bir biçimde tehlike altındadır.

Tablo 1: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda bulunan nesli tehlike altındaki bitki türleri

Takson Adı	Tür grubu	Endemik	Tek nokta endemiği	Bölgesel Kırmızı Liste*
<i>Chaerophyllum posoflanum</i>	bitki	1	1	CR
<i>Cirsium frickii</i>	bitki	0	0	VU
<i>Seseli grandivittatum</i>	bitki	0	0	VU
<i>Ligularia sibirica</i>	bitki	0	0	
<i>Philadelphus caucasicus</i>	bitki	0	0	VU

1.2.1.4 Fauna

Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası, dünyada sadece Kafkasya Bölgesi'nde yaşamakta olan dağ horozu (*Tetrao mlokosiewiczzi*) için önemli bir yaşam alanıdır. 1995-2005 yılları arasında yapılan gözlemler, alanda, ayrıca 3-5 çift küçük orman kartalı (*Aquila pomarina*) ve alpin yaşam birliği türlerinden urkekliğinin (*Tetraogallus caspius*) ürediğini ortaya koymuştur (Eken ve ark. 2006). Alan ülkemizde bıldırcın kılavuzu (*Crex crex*) ürediği bilinen tek yerdir ve 2006 yılında yapılan araştırma çalışmaları sonucunda alanda 67 çiftin ürediği belirlenmiştir (Bekir 2006).

Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda toplam 9 kuş türü göç sırasında görülmektedir. Bu 9 türün 5'inin nesli tehlike altındadır. Bu türler bozkır delicesi (*Circus macrourus*), turna (*Grus grus*), bozkır kartalı (*Aquila nipalensis*), küçük kerkenez (*Falco naumanni*) ve yoz atmaca (*Accipiter brevipes*)'dir. Diğer 4 tür; çayır delicesi (*Circus pygargus*), gökdoğan (*Falco peregrinus*), akkuyruklu kartal (*Haliaeetus albicilla*) ve arı şahini (*Pernis apivorus*)'dir. Alanda ayrıca 116 kuş türünün muhtemel üreme kayıtları bulunmaktadır.

Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası, kuşlar dışında diğer canlı türleri için de büyük önem taşımaktadır. Alan, uzun tırnaklı köstebekfarenin (*Prometheomys schaposchnikowi*) aşağı Kafkaslardaki önemli dağılış alanlarından biridir. Bölgesel ölçekte tehlike altındaki altı kelebek türü bu alanda yaşamaktadır (bkz. Tablo 2). Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda yaşamakta olan Kafkas semenderinin (*Mertensiella caucasica*) nesli dünya ölçeğinde tehlike altındadır. Alanda ayrıca vaşak (*Lynx lynx*), boz ayı (*Ursus arctos*) gibi büyük memeli türleri de bulunmaktadır (bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası nesli tehlike altındaki hayvan türleri

Bilimsel Adı	Türkçe Adı	Tür grubu	Küresel Kırmızı Liste Kategorisi*	Ulusal ya da Bölgesel Kırmızı Liste Kategorisi*
<i>Erebia medusa</i>	Orman güzelesmeri	Kelebek	-	VU
<i>Euphydryas aurinia</i>	Nazuğum	Kelebek	-	VU
<i>Glaucopteryx alcon</i>	Korubeni	Kelebek	NT	VU
<i>Glaucopteryx arion</i>	Büyük korubeni	Kelebek	NT	EN
<i>Melitaea aurelia</i>	Güzel amannisa	Kelebek	-	VU
<i>Pseudophilotes vicrama</i>	Himalaya mavisi	Kelebek	-	VU
<i>Aquila heliaca</i>	Şah kartal	Kuş	VU	LC
<i>Crex crex</i>	Bıldırcın kılavuzu	Kuş	NT	EN
<i>Tetraogallus caspius</i>	Ur keklik	Kuş	LC	VU
<i>Circus macrourus</i>	Bozkırdelicesi	Kuş	NT	CR
<i>Grus grus</i>	Turna	Kuş	LC	EN
<i>Neophron percnopterus</i>	Küçük akbaba	Kuş	LC	EN
<i>Aquila nipalensis</i>	Bozkır kartalı	Kuş	LC	EN
<i>Falco naumanni</i>	Küçük kerkenez	Kuş	VU	LC
<i>Accipiter brevipes</i>	Yoz atmaca	Kuş	LC	VU
<i>Falco biarmicus</i>	Bıyıklı doğan	Kuş	LC	VU
<i>Gypaetus barbatus</i>	Sakallı akbaba	Kuş	LC	VU
<i>Prometheomys schaposchnikowi</i>	Uzun tırnaklı kör fare	Memeli	LC	VU
<i>Capreolus capreolus</i>	Karaca	Memeli	VU	-
<i>Mertensiella caucasica</i>	Kafkas semenderi	Çiftyaşamlı	VU	-
<i>Salmo trutta macrostigma</i>	Dere alası	İçsu Balığı	LC	VU

Tablo 3: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda bulunan diğer hayvan türleri

Bilimsel Adı	Türkçe Adı	Tür grubu	Küresel Kırmızı Liste Kategorisi*	Ulusal yada Bölgesel Kırmızı Liste Kategorisi*
<i>Apis mellifera caucasica</i>	Kafkas arısı	Böcek	-	-
<i>Colias thisoa</i>	Turan azameti	Kelebek		
<i>Circus pygargus</i>	Çayır delicesi	Kuş	LC	LC
<i>Falco peregrinus</i>	Gökdoğan	Kuş	LC	LC
<i>Haliaeetus albicilla</i>	Ak kuyuklu kartal	Kuş	LC	LC
<i>Pernis apivorus</i>	Arı şahini	Kuş	LC	-
<i>Capreolus capreolus</i>	Karaca	Memeli	LC	-
<i>Ursus arctos</i>	Boz ayı	Memeli	LC	-
<i>Vulpes vulpes</i>	Tilki	Memeli	LC	-
<i>Lynx lynx</i>	Vaşak	Memeli	NT	-
<i>Canis lupus</i>	Kurt	Memeli	LC	-
<i>Sus scrofa</i>	Yaban domuzu	Memeli	LC	-
<i>Martes martes</i>	Ağaç sansarı	Memeli	LC	-
<i>Martes foina</i>	Kaya sansarı	Memeli	LC	-

Posof YHGS'in hedef türü dağ horozudur. Dağ horozu (*Tetrao mlokosiewiczii*) Avrupa'da geniş dağılım gösteren paçalı tavuk ailesinin şu an ülkemizde ürediği bilinen tek örneğidir. Bilinen dünya dağılımı Kafkasya bölgesiyle sınırlıdır ve ülkemizin kuzeydoğusunda yaşar. Trabzon, Rize, Artvin ve Ardahan illerinden güncel kayıtları bulunmaktadır. Biyolojisi gereği yüksek irtifada sıklıkla orman sınırı üzerinde yaşamaktadır. Üremek için ağaç sınırı üzerindeki açıklıkları kullanır ve yuvalarını çevresinde bulunan bitki topluluklarının altına kazdığı küçük tünellere yapar. Dağılım gösterdiği kuzeydoğu Anadolu'da nemli yamaçlarda yaygın orman üstü bitkisi olan ormangül-lerinin (*Rhododendron sp.*) altına yuvalanır. Yavruları yumurtadan çıktıkları ilk aylarda böceklerle beslenmesine rağmen erişkinleri otçuldu. Ormangül-lerinin taze sürgünleri ve huş ağaçlarının (*Betula sp.*) kesecikleri temel besinleri arasındadır.

Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası sınırları içerisinde 2008 yılında yapılan araştırma çalışmaları çerçevesinde 33 birey tespit edilmiştir (bkz. Tablo 4; Akarsu, F. ve Gül, R. 2008.). Yapılan arazi çalışması sırasında türün tercih ettiği habitat tiplerinin hemen hepsinde dağ horozu bireylerine rastlanmıştır (bkz. Harita 4).

Harita 4: Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası'nda 2008 yılında yapılan arazi çalışmaları sırasında gözlenen dağ horozlarının (*Tetrao mlokesewiczi*) dağılımı.

1.3 Posof'un Tarihi Süreci

Posof'un iskân yeri olarak seçilmesinde, kasabanın güneyinden geçen Posof çayının oluşturduğu vadinin, Anadolu'yu Kafkasya'ya bağlayan iki önemli doğal yol güzergâhından biri üzerinde yer alması etkili olmuştur. Nitekim bu stratejik konumundan dolayı Posof ve çevresi tarihi süreç içerisinde sık sık el değiştirmiştir (Kaya, G.,2004:163).

Evliya Çelebi: "Postkhor Kalesi Ahıska Eyaleti'nde sancak beyi tahtıdır" demektedir (Çelebi, 1314). Postkhor, "post" (deri) ve "khor-khorden" (yemek) kelimelerinden türemiş ve birleşik bir kelime olarak "deri yemek" anlamına gelmektedir (Celali, 2010). Fahrettin Kırzioğlu ise "Postkhor" adının Ortaçağ başlarında Dağıstan'dan gelen Kıpçak Oymağı "Posukh"lardan aldığını yazmaktadır (Kırzioğlu, 1998). Ünlü gezginlerimizden Evliya Çelebi (Dağlı ve Karaman, 2006), Katip Çelebi (Çelebi, 2013), Sofyalı Ali Çavuş (Sertoğlu, 1992) ve Hazerfan Hüseyin Efendi'nin (İlgürel, 1998) çalışmalarında Posof'la ilgili bilgiler bulmak mümkündür.

Tarihi olayları, bölgede tesis edilen güvenlik teşkilatını, tüccar ve yolcuların geçiş güzergâhını Posof'un coğrafi yapısından bağımsız düşünmek

imkânsızdır. Öyle ki bölgede tesis edilen ilk kale teşkilatına bakıldığında, Posof çayının sağ ve sol yakasından günümüzde Türk Gözü sınır kapısına doğru uzanan bir yapının oluştuğu müşahade edilir. Bölgede yer alan Kol (Kol köyü), Mere (Çakırkoç köyü), Cak (Yurtbekler köyü), Altun (Kumlukoz Köyü), Ğniye (Özbaşı köyü), Dodopal (Erim köyü) ve Cancak (Savaşır köyü) kaleleri ile gözetleme amacıyla bu kaleler arasına yerleştirilmiş Söğütlükaya'da iki, Cancak'ta bir olmak üzere üç kule tespit olunmaktadır. Bütün kale ve kulelerin Posof çayı ve bu çaya bağlanan kolların nehrin akışındaki alanlardan istifadeyle dizildikleri görülür. Yani bölgede yaşayanlar, coğrafi şartları avantaja çevirmiştir (Çiftçi, M., 2014:68, 123).

Bölgenin ilk Türk sakinleri olan Sakalar, M.Ö.680 yıllarda Kafkas geçitlerini aşarak Kür-Aras boylarına yayılmıştı. Bu bölgede uzun dönem tutunmayı başaran Sakalardan başka Kıpçaklarında bölgede varlığı söz konusudur (Kırzioğlu, F., 1992:31-33). Yöre Urartu, Bizans ve Sasani hâkimiyetinden sonra da 1064 yılında Selçukluların eline geçmiştir. Aslında Malazgirt zafesinden önceki dönemde Anadolu'nun Türklere açılan kapısı olan bu bölge, Alpaslan'ın 1069 yılında başlattığı bu akınla Ardahan, Çıldır ile birlikte Posof, Selçuklu Devleti'ne katılır. Fakat fetihler yerleşme amaçlı olmadığından uzun ömürlü olmaz. Alparslan 1072'de vefat ettikten sonra yerine geçen oğlu Melikşah, babasının fetihlerini tamamlaması için seçkin komutanlarından Emir Ahmed'i bölgenin fethiyle görevlendirdi. Emir Ahmed, 1080 yılı haziranında Bagratlı ordusunu Posof'un Kol Kalesi civarında bozguna uğrattı ve Ahıska, Ardahan, Göle'nin içinde yer aldığı bütün Kür ve Çoruh boylarını fethetti. Bu olayı, "Didi Türk-oba/Büyük Türk Bayramı" olarak anan Gürcistan Tarihi (Kartlis-Cxovreba) Kür coğrafyasına en belirgin Oğuz Türklerinin bu olaydan sonra yerleşmeye başladığını yazmaktadır. Zira bu zaferle Ardahan'ın da içinde olduğu Kuzeydoğu Anadolu bölgesi Selçukluların eline geçti ve merkezi Erzurum olan Saltuklular Beyliğine bağlandı (Küçük, L., 2016:24).

12. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye Gürcistan idaresi altında Ortodoks Hıristiyan Kıpçak Türkleri yerleşmeye başladı. Moğolların 1267 yılında Ahıska'yı ele geçirmesinden sonra bölgedeki Kıpçak liderleri atabek unvanını alıp Ahıska atabekleri adı altında 1268-1578 tarihleri arasında 310 yıl İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine bağlı olarak bölgenin yönetimini ellerinde tuttular (Mustafa Sarı, M.,2015:154). Öyle ki 1267 yılından itibaren yarı müstakil Hıristiyan Türk beyliği olarak İlhanlıların hâkimiyetinde

hüküm sürmüşlerdi. 14. yüzyılda İlhanlıların hakimiyetinin son bulmasıyla Atabek Ülkesi Karakoyunlular, Timur ve Akkoyunlular arasında birçok kez el değiştirmiştir (Küçük, L., 2016:24).

Trabzon'u fethetmesinin ardından bölgede hâkimiyetini güçlendiren Osmanlılar ile Safeviler arasında artan rekabet, Sultan III. Murad zamanında uzun soluklu bir savaşa dönüşecektir. Nitekim Ardahan'dan Gürcistan'a giren Lala Mustafa Paşa ile İran serdarı Tokmak Han arasındaki ilk muharebe 9 Ağustos 1578 tarihinde Çıldır düzündeyde meydana gelmiştir. Bu savaşın neticesinde Gürcistan bölgesi kolaylıkla ele geçirilmeye başlandığı gibi Osmanlı-Safevi savaş sonucunda Posof ve çevresi de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İ. H., 1998:58-59). Nitekim Posof, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra Çıldır Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. Posof Sancağı, Güney ve Kuzey olmak üzere iki nahiyeden teşkil olunmuş, Güney nahiyesi Posof'un batı, Kuzey nahiyesi ise Posof'un doğu tarafını içerir (Bekadze, I., s.97-98).

Savaşın akabinde bir süre Safevi-Osmanlı rekabetinde el değiştirmekle birlikte 1591 yılında Osmanlı topraklarına katılan Posof, nispeten 237 yıl boyunca sakin bir dönem geçirmiştir. 18. yüzyılın başlarında Kafkasya'da Gürcüler ile müttefik olan Ruslar nedeniyle Gürcüler, Osmanlılardan yüz çevirecektir. Gürcü Kralı II. Ereğli her ne kadar İran savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alsada artık ittifaktan ayrılmak düşüncesindeydi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zafiyetten istifade etmeye çalışarak dini bağlarla da ilişkiyi kuvvetlendirdi. Rusya'nın Gürcülerle ittifakının ardında yatan gerçek sebep Kafkasya'yı ele geçirme isteği idi. Böylece Kırım'ın ilhakıyla Karadeniz'in kuzey sahillerini kontrol altına aldıktan sonra doğu sahillerini de kontrol edebilme imkânına kavuşacaktı. Hemen Gürcistan'a karayoluyla ulaşmanın mümkün olabilmesi için ünlü Daryal geçidinden geçen askeri yolu açtı. 24 Temmuz 1783 yılında imzalanan Rusya-Gürcistan Antlaşması Gürcistan'ın Rus himayesine girmesi anlamı taşımasının yanında Doğu Karadeniz sahillerinin de tehdit altına alınması demektir. Nitekim Gürcüler bu antlaşmadan kısa süre sonra Faş ve Batum kalelerine saldırılarda bulunmaya başladılar ve 8 Mayıs 1784'de kaleyi alarak ateşe verdiler (Yağcı, Z.G., 2002:915).

Rus-Gürcü ittifakı zaman içinde bölgenin istila edilmesinin de önünü açmış, 1828-1829 yıllarında Ruslar bölgeyi istila etmiştir (Güney Kaya, G.,

2005:74-75). Rus kuvvetleri 1828'de savaşın başlamasını müteakip hızla hareket ederek, ierdekilerin yardımı ile Kars'ı, ardından da Ahıska'yı ele geçirmişlerdi. Posof'un da içinde yer aldığı bu işgal girişimi, Rusların bu muvaffakiyeti, Müslüman ahalinin gayretini kırmıştır. Ayrıca Rusya'ya tâbi olan Ermenilerin, Müslümanlara ihanet edip eziyete kalkışmaları, düşmana karşı genel direnişi zayıflatmakta ve kırmakta, kaleleri iten fethettirmekteydi (Besim Özcan, B., 2011:197). Ancak Rusların ve Ermenilerin bölgede yaptığı eziyetlere rağmen, Posof, 12 Ekim 1829'da imzalanan Edirne antlaşması ile yeniden Osmanlılar elinde kalmıştır. Her ne kadar bölge geri alınmış olsa da, Rus işgali döneminde çeşitli bölgelere göç eden halkın çok az bir kısmı antlaşmadan sonra Posof'a geri dönmüştür (Kaya, G.,: 74-75).

19. yüzyılın ikinci yarısında artan Rus baskısı, 1877 yılında savaşa dönmüştür. Tuna ve Kafkasya cephelerinde devam eden savaşta Rus kuvvetleri Kafkasya coğrafyasındaki güç boşluğundan yararlanarak Arpaçay sınırını aşarak Türk topraklarına çeşitli noktalardan saldırmışlardır. Rus saldırıları sonucunda Kağızman, Ardahan, Bayezid ve Kars düşmüştür. Ahmet Muhtar Paşa Kars'ı kurtardıysa da Ruslar Kasım 1877 Kars'ı tekrar ele geçirip Erzurum'a ilerlemeye başlamıştır (Armaoğlu, F., 1997:519). Rus ilerleyişinin gerek Balkanlar gerekse Kafkasya'da durdurulamayacağını anlayan Osmanlı Devleti, savaşı kaybettiğini kabul ederek Ruslar ile 1878 Ayestefanos anlaşmasını imzalamıştı. Buna göre Ardahan, Kars, Batum ve Posof, Ruslara savaş tazminatı olarak verilmiştir. Bu dönemde sözü edilen yerleşmelerden 82.000 Türk zor şartlar altında Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Takip eden süreçte ise Ruslarla 3 Mart 1918 imzalanan Brest-Litovsk antlaşması ile Posof ve çevresi terk edilerek Osmanlılara bırakılmıştır (Kaya, G.,: s.74-75).

Ancak aynı yılda Gürcüler merhametsiz bir şekilde Posof halkını kılıçtan geçirmiş, Posof'un Pola, Gune, Papalo, ilana, Poma, Budala, Zendar, oksan ve Stepanezi köylerindeki camiler dâhil olmak üzere her şey tamamen yakılıp yıkılmıştır. Ardahan ve çevresindeki halka sistemli bir şekilde soykırım uygulanmış, kadınlar, çocuklar ve yaşlılardan toplam 390 kişi katledilmiştir. Bu köylerdeki Müslüman Türklerin erzak ve hayvanlarının tümüne Gürcüler tarafından el konulmuş, mallardan taşınabilenler götürülerek açık artırma ile satılmıştır. Bu haydutluk eylemlerinin ardından meydana gelen zararlar 22.776.00 ruble tutarında olup tüm bunlardan Batum'da bulunan İngiliz temsilcisi de haberdar edilmiştir (Tekir, S., 2010, s.42).

Doğudaki işgal topraklarını kurtarma hareketini de Kazım Karabekir Paşa'ya bağlı 15. Kolordu yürütüyordu. Sarıkamış üzerinden Kars'a yürüyen Karabekir'in kuvvetleri, 30 Ekim'de Kars üzerine düzenlediği genel taarruzla, iki saat içinde Ermeni ordusunu bozguna uğratarak Kars'a kadar işgal topraklarını kurtardı. 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması imzalandı. Bu zafer TBMM'nin ilk zaferi olması nedeniyle yeni hükümet açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu antlaşma ile Türkiye sınırları içinde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu hiçbir bölgenin bulunmadığı kabul edildi. TBMM Hükûmeti, 22 Şubat günü, Ankara'da bulunan Gürcü temsilcisini çağırarak, 23 Şubat'a kadar Ardahan ve Artvin'in boşaltılmasını, aksi takdirde askeri harekâta başlanacağını bildiren bir nota verdi (Küçük, L., 2016:27). 23 Şubat 1920'de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ultimatoyuyla Gürcüler, Posof ve çevresinden çekilmiştir (Kaya, G.,: s.75).

Genç cumhuriyetin bir parçası olan Posof'un, ciddi sıkıntılar ile karşı karşıya kaldığı belgelere yansımıştır. Nitekim bazı yerlerinin verimlilik hususunda geri planda kalması ve sıhhat şartlarındaki olumsuzluklar nedeniyle bölge insanı başka yerlere nakil istemek zorunda kalmıştır. Nitekim 1933 senesinde geçimlerini temin edemediklerini belirten Şuvaskal ve Hırtıs köyleri halkından bir kısmı Van'a, 1934 yılında ise Nunus köyü halkından 66 nüfus Kars'a ve aynı yıl içinde Ağara köyünden 24 nüfus Sarıkamış'a sevk edilmiştir (Sarı, M., 2011: 104).

Tarih süreç içinde bölgede yetiştirilen ürünlerin, coğrafi şartlarla doğru orantılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bölgedeki gelirlerin % 86 kısmı tarım gelirlerinden oluşuyordu. 1595 yılında yörede tarımı yapılan ürünler buğday, arpa, çavdar ve darıdır (Bekadze, I.,:s.106). Bunun dışında aynı yıla ait tahrir defterinde Posof bölgesinde yetiştirilen diğer bir ürün ise bezir yağdır (Kangül, H., 2016:95-96). Posof'un Kuzey nahiyesinde meyvecilik gelişmemiş bir haldeydi ve halkın elinde olan meyve ancak kendi ihtiyaçlarını karşılıyordu (Bekadze, I.,:s.106).

1.4 Posof Nüfus Analizi

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre; Ardahan ili ve Posof ilçesi son 20 yıldır azalmaktadır. Posof ilçesinin 2007 de 9596 olan nüfusu 2017 yılında 6.567 ye düşmüştür Ancak 2018 de ilk defa nüfus artış eğilimi göstererek 6805'e yükselmiştir.. TÜİK nüfus verilerine göre nüfusun büyük bir oranı kırsalda yaşamaktadır.

Tablo 4: Ardahan ve Posof'un Nüfus Miktarı ve Nüfus Artış Hızı (2007-2017)

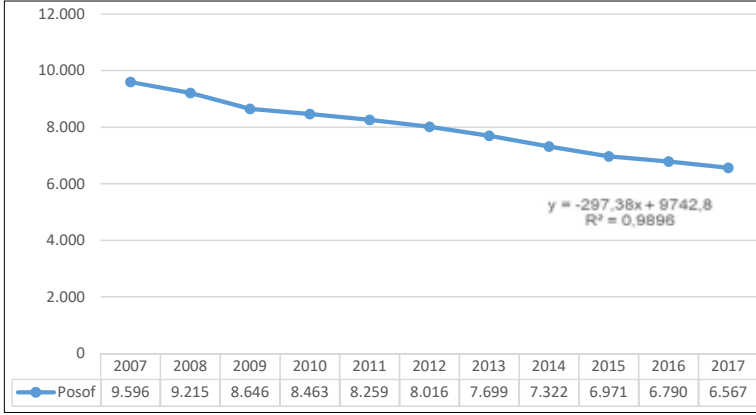
Yıllar	Yerleşim	Erkek		Kadın		Toplam Nüfus	Toplam Nüf. Artış
		Köy	Şehir	Köy	Şehir		
2007	Ardahan Merkez	11959	9105	11423	8341	40828	-
	Posof	3488	1255	3853	1000	9596	-
2008	Ardahan Merkez	12317	9307	11635	7616	40875	0.12%
	Posof	3461	1103	3736	915	9215	-3.97%
2009	Ardahan Merkez	11868	9729	11416	7442	40455	-1.03%
	Posof	3289	938	3547	872	8646	-6.17%
2010	Ardahan Merkez	11892	8473	11533	7778	39676	-1.93%
	Posof	3161	1047	3384	871	8463	-2.12%
2011	Ardahan Merkez	11648	10221	11341	8077	41287	4.06%
	Posof	3023	1099	3249	888	8259	-2.41%
2012	Ardahan Merkez	11491	10513	11204	8562	41770	1.17%
	Posof	2876	1169	3094	877	8016	-2.94%
2013	Ardahan Merkez	11215	9917	10802	8940	40874	-2.15%
	Posof	2790	1092	2947	870	7699	-3.95%
2014	Ardahan Merkez	10861	10405	10442	9252	40960	0.21%
	Posof	2607	1090	2779	846	7322	-4.90%
2015	Ardahan Merkez	11056	10311	10589	9466	41422	1.13%
	Posof	2444	1136	2542	849	6971	-4.79%
2016	Ardahan Merkez	10437	11314	9915	10273	41939	1.25%
	Posof	2396	1122	2440	832	6790	-2.60%
2017	Ardahan Merkez	10298	11382	9764	10314	41758	-0.43%
	Posof	2314	1090	2294	869	6567	-3.28%
2018	Ardahan Merkez	10315	11467	9742	10702	42226	1.12%
	Posof	2311	1280	2270	944	6805	3.62%

Kaynak: Ardahan ve Posof verileri, TÜİK'ten (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) alınarak hesaplanmıştır.

Ardahan ve bağlamında Posof'un gelişmesinin önündeki en büyük sorunlarının başında negatif yönlü göç olgusunun geldiğini söylemek yanlış olmaz (Topcuoğlu, 2015:65-66).

Ardahan ilinin nüfus artış hızı 2011 yılı dışında azalan bir seyir izlerken, Posof'ta ise 2007 yılından 2017 yılına kadar devamlı bir azalma göstermiştir. Tablo 4'deki bilgilere göre, hem Ardahan hem de Posof'un nüfus miktarının 2007'den günümüze dek azalan bir seyir izlediği ve dolayısıyla da nüfus artış hızının negatif olduğu görülmektedir. Bu durum Grafik 1'de elde edilen negatif trend katsayısında görülmektedir. Ancak 2018 yılında nüfus bir önceki yıla göre %3,62 oranında artmıştır.

Grafik 1: Posof Nüfus Trend Analizi

Türkiye'nin doğusunda yer alan illerin birçoğunda olduğu gibi Posof'un da karşılaştığı en büyük sorunlardan biri göç olgusudur. Karabulut (2005:36)'a göre, bölgede yaşanan göçün önemli nedenlerinin başında, Türkiye'nin sanayileşmesine bağlı olarak oluşan ve büyük kentlere ya da sanayi merkezlerine doğru yaşanan göçtür. Bu tür göçler "doğal göç" veya "ekonomik gerekçeli göç" olarak adlandırılmaktadır. Posof ilçesine ait nüfus yapısı incelendiğinde, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığı gözlemlenmektedir. Ekonomisinin tarıma dayalı olması ve göç olgusu nedeniyle Posof, son nüfus sayımlarında negatif bir büyüme sergilemiştir. Posof genelinde gerçekleşen göçün büyük çoğunluğunu çalışma çağında olan bireyler oluşturmaktadır (Oral, 2010:9).

Tablo 5: 1995 – 2017 Döneminde Ardahan'da Göç Durumu

Yıllar	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (%)
2016 – 2017	97.096	5.284	7.154	- 1.870	- 19,1
2015 – 2016	98.335	5.164	6.880	- 1.716	- 17,3
2014 – 2015	99.265	5.630	7.802	- 2.172	- 21,6
2013 – 2014	100.809	5.323	8.033	- 2.710	- 26,5
2012 – 2013	102.782	5.254	7.633	- 2.379	- 22,9
2011 – 2012	106.643	4.923	5.986	- 1.063	- 9,91
2010 – 2011	107.455	4.908	6.673	- 1.765	- 16,3
2009 – 2010	105.454	4.586	6.857	- 2.271	- 21,3
2008 – 2009	108.169	3.775	7.033	- 3.258	- 29,7
2007 – 2008	112.242	4.640	7.447	- 2.807	- 24,7
1995 – 2000	119.982	8.791	22.317	- 13.526	- 106,7

Kaynak: TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Ardahan, 2013 ve TÜİK verilerinden alınarak hazırlanmıştır.

Posof nüfusuna kayıtlı olup Türkiye'nin değişik şehirlerinde yaşayan Posofluların illere göre dağılımı Tablo 6'da görülmektedir. Tabloda 100'ün altında Posoflunun yaşadığı iller diğer iller olarak birleştirilmiştir. Tabloya göre (yurt dışında yaşayan Posof'luların bilgileri dahil değildir):

- En çok Posoflu'nun yaşadığı şehir Bursa'dır. Bursa'yı izleyen diğer şehirler sırasıyla, İstanbul, Kocaeli, Ankara, İzmir ve Zonguldak'tır.
- 2017 yılı itibari ile Posof potansiyel nüfusu 45680'dir. Bu rakam Posof nüfusunun yaklaşık 7,5 katıdır.

Tablo 6: 2008 – 2017 Döneminde Posof Nüfusuna Kayıtlı Vatandaşların Türkiye Dağılımı

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bursa	12836	13143	13752	14101	14309	14771	15274	15578	15935	16258
İstanbul	7109	7238	7458	7681	7736	7805	7881	7970	7982	7967
Ardahan	8745	8316	8049	7832	7508	7225	6899	6527	6356	6187
Kocaeli	2808	2884	2966	2997	3091	3151	3252	3356	3478	3580
Ankara	2969	3040	3049	3100	3119	3127	3193	3272	3290	3339
İzmir	1793	1834	1891	1873	1910	1943	2010	2026	2058	2086
Zonguldak	1273	1263	1243	1208	1196	1170	1149	1134	1133	1104
Aydın	296	297	295	318	315	319	337	356	374	362
Balıkesir	260	283	285	291	308	319	339	343	349	352
Kars	324	326	320	326	333	344	317	355	334	313
Tekirdağ	203	200	195	207	205	228	237	256	280	298
Antalya	148	154	165	179	200	208	203	231	245	261
Eskişehir	138	148	167	169	178	173	189	219	223	230
Sakarya	132	131	130	148	154	164	166	185	202	219
Erzurum	136	159	169	181	216	180	184	200	190	189
Manisa	105	118	129	122	121	139	150	129	149	168
Yalova	103	113	116	123	127	132	136	154	167	167
Konya	104	116	118	118	125	129	140	154	161	164
Muğla	128	120	124	126	114	121	138	137	143	144
Samsun	95	116	97	93	98	98	109	109	125	134
Mersin	85	104	86	94	89	96	100	105	99	100
Diğer iller	1669	1755	1695	1739	1873	1902	1902	1998	1989	2058
Posof Potansiyel Nüfus	41459	41858	42499	43026	43325	43744	44305	44794	45262	45680

Kaynak: TÜİK

Ardahan (dolayısıyla Posof) bulunduğu çevrede yaşanan göç sorunun sebepleri şu şekilde sıralanabilir (Topcuoğlu, 2015:65-66);

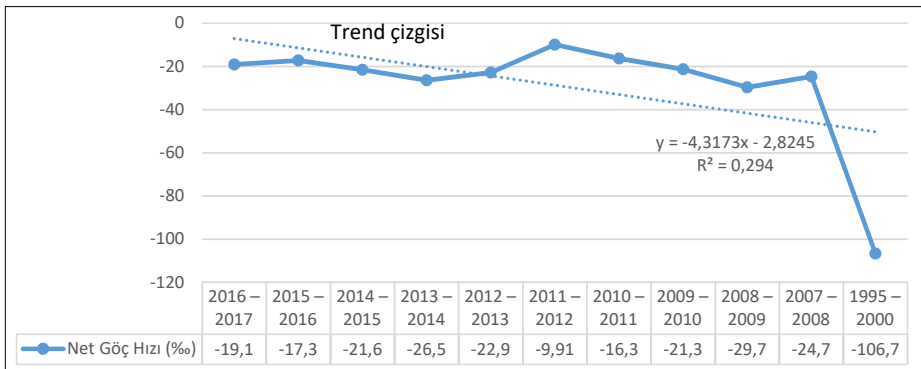
- İklimin sert ve uzun süreli etkileri sebebiyle, tarım ve hayvancılığı dayalı olan Ardahan ve Posof ekonomileri bu durumdan etkilenmesi,
- İstihdam alanlarının sınırlı olması ve yeni çalışma sahalarının açılmaması,
- Eğitim, sağlık, ulaşım gibi ana hizmetlerin temel seviyede olması, kapsamlı ve yeterli seviyede olmaması,
- İlin sosyal yaşamı devam ettirecek gerekli eğlenme ve boş vaka alanlarına sahip olmaması,

- Bölgede ciddi bir bürokratik sirkülasyon olması dolayısıyla yapılan hizmetlerin kesintiye uğraması,
- İlde gerekli altyapı hizmetlerinin tamamlanmaması dolayısıyla günlük hayatın kesintiye uğraması,
- Geleneksel üretim sistemi olarak görülen tarım ve hayvancılık sektöründe gerekli olan gelişmenin görülmemesi dolayısıyla genç neslin bu sektörlerde çalışmaması,
- Kalifiye ve mesleki eğitim sahibi kişilerin ilde uygun çalışma alanı bulamaması.

Topçuoğlu'nun çalışması sonucu ortaya koymuş olduğu göç nedenlerinden sayılan eğitim, sağlık ve altyapı temelli olanlar ilçede son yıllarda yapılan yatırımlar ile ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. İlçeye yeni bir hastane yapılmış olup okul ve öğrenci mevcutları batıdan daha iyi seviyeye getirilmiştir. Bu nedenlerden iklim Posof İlçesinde Doğu Anadolu Bölgesi'ne göre göç üzerinde daha az etkilenmiştir diyebiliriz. Posof ilçesinin coğrafi konumundan kaynaklı olarak vadi tabanlarındaki alanlarda oluş an mikroklima etkisi iklimi daha ılıman ve yağışlı hale getirirse de Posof ilçesi Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert ve olumsuz kış koşullarından, tarımsal işletme boyutlarının küçük olmasından, arazi parçalanmasından olumsuz şekilde etkilenmektedir. 2017 Yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre (Tablo 7, Grafik 3):

- Ardahan ilinde en yüksek nüfusa sahip ilçe, Merkez ilçesidir.
- Posof ilçesi, nüfus açısından 5. büyük ilçe konumundadır.

Grafik 2: Ardahan İli Toplam Net Göç Hızı (%)

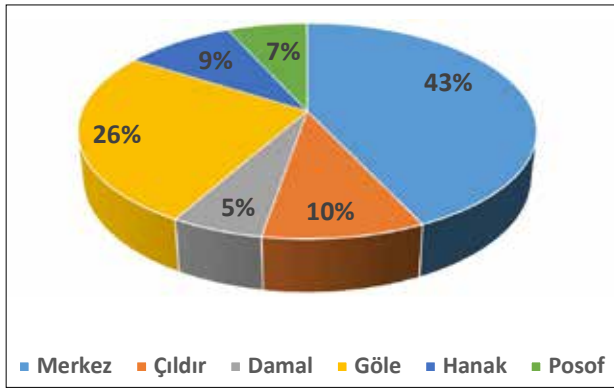

Tablo 7: 2017 Yılı Ardahan ve İlçelerinin Nüfus Dağılımı

İl ve İlçe	Toplam Nüfus	İl ve İlçe Merkezleri	Belde ve Köyler
Ardahan	97.096	38.162	58.934
Merkez	41.758	21.696	20.062
Çıldır	9.361	2.573	6.788
Damal	5.345	2.983	2.362
Göle	25.178	6.091	19.087
Hanak	8.887	2.860	6.027
Posof	6.567	1.959	4.608

Kaynak: TÜİK

Grafik 3: İlçelerin Ardahan Nüfusundaki Payı (%)

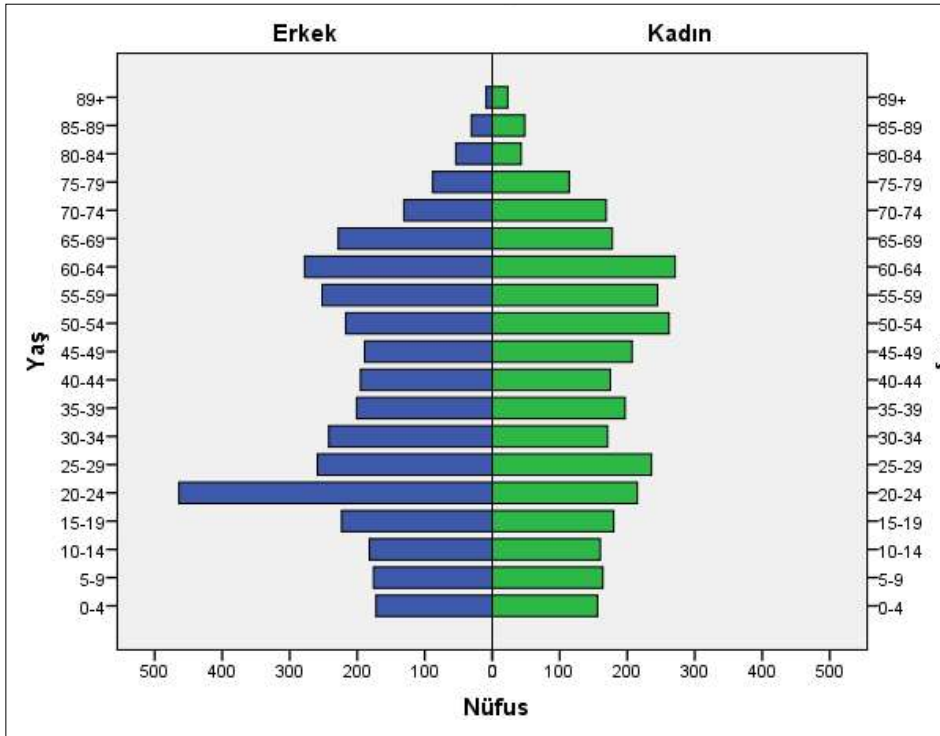

Grafik 3'te Ardahan nüfusunun ilçelere göre dağılımı incelendiğinde nüfusun yaklaşık %43'ünün Merkez ilçede yaşadığı görülür. Şehirleşme oranı, bir ilin şehirleşmiş bölgelerinde yaşayan nüfusun o ilin toplum nüfusuna oranını ifade etmekte olup gelişmişlik endekslerinde kullanılan önemli göstergelerden birisidir. Bu bölümün girişinde de belirtildiği gibi Posof ilçesinin şehirleşme oranı gerek Türkiye gerekse de Ardahan ilinin altındadır. (Ardahan Valiliği, 2013:7). Şehirleşme oranının azalması sunulan kamu ve özel sektör yatırımlarından aldığı payın azalmasına neden olarak göçü tetiklemektedir.

Posof ilçesi 2018 yılı yaş piramidi dağılımsal açıdan incelendiğinde nüfus yapısının bozulmuş olduğu görülmektedir (Şekil 1). Bu tarz yaş piramitlerinin olduğu bölgelerde nüfus artış hızı düşüktür. Posof'ta nüfus eğilimi olgun ve yaşlı nüfus ile genç nüfus bakımından dengeli görünse de yaşlı nüfusta artış eğilimi beklenmektedir. 20-24 yaş grubundaki erkek nüfusun

kadın nüfustan yüksekliği yaş piramidindeki dikkat çeken bir diğer noktadır. Ortanca yaş 40-44 yaş aralığındadır. Ekilmeyen tarlaların ve boşalan köylerin varlığı gözlemlenmektedir. Özellikle genç nüfustaki azalma nedeniyle 20-30 senelik bir kuşak sonrası Posof'ta tarım ve hayvancılık ile uğraşacak işgücü kalmayacaktır. Genç nüfusun yörede yaşaması özendirilmeli ve göçü engelleyecek önlemler alınmalıdır. Bunların başında genç girişimciler desteklenmesi gelmektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde destekleme konuları ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır.

Şekil 1: Posof İlçesi 2018 Yaş Piramidi

1.5 Posof Eğitim Durumu

Eğitim, gerek bir il için gerek de ülke için kalkınmada güçlü bir etken olmakla birlikte ekonomik gelişmenin sağlanabilmesinde önemli bir yer tutan faktördür. Tablo 8'deki verilere göre, 2011 yılından 2017 yılına kadar geçen altı yıllık süreçte Posof ve Ardahan'daki okuma yazma bilmeyenlerin oranında sürekli bir azalma yaşanırken, bilenlerin sayısında ise düzenli bir artış yaşanmıştır.

Posof ilçesinde 2011 yılında % 6,0 olan okuma yazma bilmeyen nüfus oranı 2017 yılında % 4,8'e düşmüştür. Ardahan ili ile kıyaslandığında ise her iki yılda da okuma yazma bilmeyen nüfus oranı Posof ilçesi lehindedir. Posof ilçesi bu bağlamda Ardahan ilinden daha başarılıdır.

Tablo 8: Ardahan ve Posof'ta Okuma-Yazma Durumu ve Cinsiyete Göre Dağılımı

	Yıl	Cinsiyet	Toplam	Okuma Yazma Bilmeyen	Okuma Yazma Bilen	Bilinmeyen
Posof		Toplam	7489	5.9%	90.6%	3.5%
	2012	Erkek	3767	2.6%	94.1%	3.3%
		Kadın	3722	9.3%	87.0%	3.7%
		Toplam	7202	5.8%	90.7%	3.5%
	2013	Erkek	3623	2.6%	94.3%	3.1%
		Kadın	3579	9.1%	87.0%	3.8%
		Toplam	6862	5.7%	91.6%	2.6%
	2014	Erkek	3459	2.4%	95.4%	2.2%
		Kadın	3403	9.2%	87.8%	3.0%
		Toplam	6549	5.7%	92.3%	2.0%
	2015	Erkek	3359	2.3%	96.2%	1.5%
		Kadın	3190	9.3%	88.2%	2.5%
		Toplam	6372	5.3%	93.1%	1.6%
	2016	Erkek	3307	2.1%	96.9%	1.0%
		Kadın	3065	8.8%	89.0%	2.2%
	Toplam	6155	4.8%	93.7%	1.5%	
2017	Erkek	3201	1.6%	97.5%	0.9%	
	Kadın	2954	8.3%	89.6%	2.1%	
	Toplam	96884	7.4%	89.2%	3.4%	
Ardahan	2012	Erkek	50851	2.5%	94.2%	3.3%
		Kadın	46033	12.9%	83.7%	3.4%
		Toplam	93408	7.4%	89.4%	3.2%
	2013	Erkek	48127	2.5%	94.4%	3.2%
		Kadın	45281	12.6%	84.0%	3.3%
		Toplam	91607	7.4%	90.4%	2.2%
	2014	Erkek	47180	2.4%	95.5%	2.0%
		Kadın	44427	12.7%	85.0%	2.4%
		Toplam	90244	7.2%	91.3%	1.5%
	2015	Erkek	46480	2.3%	96.3%	1.4%
		Kadın	43764	12.4%	86.0%	1.6%
		Toplam	89437	6.8%	92.1%	1.1%
	2016	Erkek	46316	2.1%	96.9%	0.9%
		Kadın	43121	11.8%	86.9%	1.3%
		Toplam	88435	6.4%	92.5%	1.1%
2017	Erkek	45868	1.9%	97.3%	0.8%	
	Kadın	42567	11.3%	87.4%	1.3%	

Kaynak: TÜİK

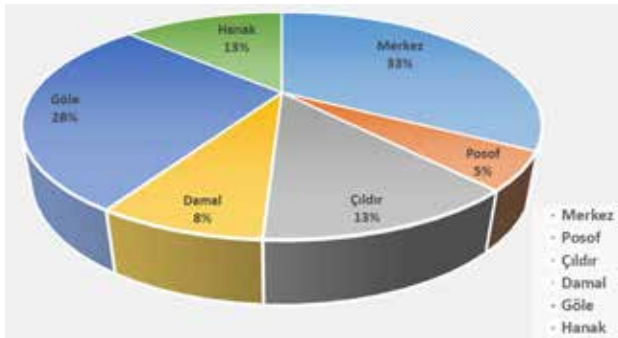
Posof ilçesindeki okuryazar nüfus içindeki yüksekökol ve üzeri mezun oranı %11.93'tür. Bu oran Merkez ilçe için %16.11 iken diğer ilçelerde Posof ilçesindeki orandan daha düşüktür. Yüksek lisans ve doktora gibi üst düzey eğitim alan nüfusun büyük kısmı Merkez, Posof, Göle ve Hanak ilçelerinde bulunmaktadır. Tablodaki verilerde en dikkat çekici olan ise Ardahan ve ilçelerinde yaşayan halkın büyük bir kısmının eğitim düzeyi ilköğretim veya ilköğretim düzeyinde olmasıdır. Bu durum ilin eğitim seviyesinin düşük olduğunu gözler önüne sermektedir (Tablo 9).

Tablo 9: Ardahan ve İlçelerinin Eğitim Düzeyi (2017)

	Merkez	Posof	Çıldır	Damal	Göle	Hanak
Doktora	292	14	16	2	28	14
Yüksek Lisans (5 Veya 6 Yıllık Fakülteler Dahil)	816	74	88	62	172	62
Yüksekökol Veya Fakülte	9102	1184	1252	492	2560	856
Lise Ve Dengi Meslek Okulu	15942	1846	2274	888	6210	2224
Okuma Yazma Bilmeyen	3752	592	1430	908	3173	1496
Ortaokul Veya Dengi Meslek Ortaokul	7926	1388	2232	1185	6117	2162
İlköğretim	16142	4017	5204	3302	13494	5406
İlköğretim	9410	1548	2030	1598	6034	1776

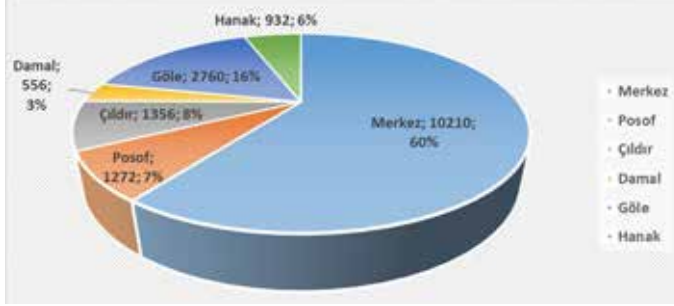
Kaynak: TÜİK.

Ardahan nüfusunun çoğunluğu Merkez, Göle, Çıldır ve Hanak'ta yer almaktadır. Tablodaki bilgilere göre okuma yazma bilmeyen nüfusun çoğunluğu Merkez, Göle, Çıldır ve Hanak'ta yer almaktadır. Okuma yazma bilmeyen nüfusun Posof ilçesine düşen oranının Posof ilçesinin il içindeki nüfus oranından düşük olması eğitim seviyesi bakımından olumlu bir göstergedir (Grafik 4).

Grafik 4: Okuma – Yazma Bilmeyen Kişilerin Ardahan ve İlçelerindeki Dağılımı (%)

Ardahan’da yüksekökol ve üzeri eğitim alanların yaklaşık %7’si Posof’ta yaşarken bu oranın Posof’un il içindeki nüfus payından yüksek olması eğitimi seviyesi bakımından Posof için olumlu bir göstergedir (Grafik 5).

Grafik 5: Yüksekökol ve Lisansüstü Eğitimli Kişilerin Ardahan ve İlçelerindeki Dağılımı (%)

2017-2018 LGS sınavında Fen liselerine 4, Anadolu liselerine 6, mesleki ve teknik Anadolu liselerine 44, Anadolu imam hatip lisesine 14, Güzel sanatlar lisesine 1 ve Spor lisesine bir öğrenci yerleşmiştir.

YKS 2017-2018 sınavına 38 öğrenci girmiş ve bu öğrencilerden 6 tanesi lisans programlarına, 9 tanesi ön lisans programlarına yerleşmiştir.

Posof’ta Posof Çok Programlı Anadolu Lisesi’ne ve Halitpaşa Yatılı Ortaokulu’na ait 2 adet öğrenci yurdu mevcuttur. Posof Çok Programlı Anadolu Lisesi’nin yurdunu kapasitesi 204 iken bu kapasitenin %75’i doludur. Halitpaşa Yatılı Ortaokulu’nun kapasitesi 130 olup bu kapasitenin %92.42’si doludur. Her iki yurttan karma yurttur.

Posof’taki ortaöğretim kurumlarından Posof ÇPAL’de 44, Posof AİHL’de 28 olmak üzere toplam 72 öğretmen görev yapmaktadır.

Posof ÇPAL’DE 162, Posof AİHL’de ise 123 öğrenci olmak üzere ortaöğretim kurumlarında toplam 285 öğrenci eğitim görmektedir.

Temel eğitim kurumlarından Halitpaşa YBO’da 35, Süngülü Ortaokulunda 16 ve AİHL ortaokulunda 10 öğretmen görev yapmaktadır. Temel eğitimde görev yapan toplam öğretmen sayısı 61’dir.

Halitpaşa ortaokulunda 153, süngülü ortaokulunda ise 73 öğrenci öğrenim görmektedir. Toplamda 226 ortaöğretim öğrencisi mevcuttur.

Posof anaokulunda 37 öğrenciye 2 öğretmen tarafından eğitim verilmektedir. 36-48 ay grubunda okullaşma oranı %64 iken 48-66 ay grubunda okullaşma oranı %53’tür.

İlçede 1 halk eğitim merkezi mevcut olup burada 2 öğretmen görev yapmaktadır.

İlçede Ardahan Üniversitesine bağlı olarak bir Meslek Yüksek Okulu mevcuttur. MYO'da Arıcılık Programı, Adalet Programı, Evde Hasta Bakıcılığı Programı, İlk ve Acil Yardım Programı adlarında dört önlisans programında 135 öğrenci okumaktadır.

1.6 Posof Ekonomik Yapı

Posof ilçesinin ekonomik yapısını ortaya koyarken genel metodolojik yaklaşım olarak gereksinim duyulan sektörel, işgücü ve benzeri konularda kapsamlı istatistikî verilere ilçe düzeyinde TÜİK vb. veri kaynakları ve bilimsel araştırmalarda ulaşılammıştır. Çalışma da daha çok Posof Kaymakamlığı, İlçe Tarım-Orman Müdürlüğü ve Posof Sanayi ve Ticaret Odası ile Esnaf ve Sanatkârlar Odasından temin edilen bilgilere yer verilmiştir. Genel çıkarımlar farklı yapıları olsa da benzerlikleri daha fazla olduğu ve Posof'a ait verileri de içerdiği için Ardahan iline ait temel göstergeler ve veriler kullanılarak üretilmiştir. Posof sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergeleri açısından son sıralarda yer almaktadır. İlçede büyük ve orta ölçekli sanayi tesisleri bulunmamakta ve sanayi yapısı sayıca az, temel seviyede ve genellikle küçük ölçekli imalat tesisleri şeklindedir.

Posof'un sosyo-ekonomik yapısı genel itibariyle hayvancılık, hizmet ve ticaret ağırlıklıdır. İlçenin temel geçim kaynağında büyükbaş hayvancılık, arıcılık ve kaşar peyniri üretiminin önemli bir yeri vardır. İlçede yaklaşık 2.082 adet tarım ve hayvancılık faaliyetinde bulunan işletme mevcuttur (Posof Kaymakamlığı, 2018). Tarımsal üretim daha çok hane halkının ihtiyacını karşılamak ve yem üretimi için yapıldığından, Posof Fasulyesi ve Posof Elması gibi yöresel değerleri olmasına karşın, tarımsal üretimin ekonomik yapıya doğrudan büyük bir katkısı yoktur. İşgücüne katılım ve istihdam oranı nüfusun az olması, dış göç ve ekonominin tarım ve hayvancılığa dayalı olması nedeniyle Türkiye ortalamasının üstündedir.

Sanayi ve Ticaret Odası ile Esnaf ve Sanatkârlar Odasından alınan verilere göre 2018 yılında Posof'ta yaklaşık 35 sektörde 157 işletme bulunmakta olup bunlardan sadece 7 tanesi üretim ve ticaret (mandıra, fırıncılık, mermercilik, PVC ve çelik doğrama imalatı, kereste imalatı, hayvan besiciliği, ev tekstil ürünleri imalatı) yapmaktadır. Geriye kalan 150 işletme hizmet sektörü ve ticaret yapmaktadır (Tablo-10).

Ayrıca ilçede sınır kapısı bulunmasına rağmen, sınır ticaretinin de aktif olmadığı söylenebilir.

Tablo 10: Posof İlçesindeki İşyeri Sayıları ve Faaliyet Alanları

Faaliyet Alanı	İşyeri Sayıları
İnşaat Malzemeleri İmalatı ve Ticareti	4
Minibüs İşletmeciliği ve Minibüsçülük	59
Perakende Ticaret	14
Marangozluk	4
Kahvehane, Kiraathane ve Çay Ocağı İşletmeciliği	10
Oto Tamir, Oto Elektrikçiliği, Oto Bakım vb.	4
Lokanta, Pastane vb. Hizmetler	13
Otel, Motel, Pansiyon vb. Dinlenme Tesislerinin İşletmeciliği	5
Balıkçılık ve Su Ürünlerinin İşlenmesi ve Ticareti	1
Elektrikli Ev Aletlerinin İmalatı, Tamiri ve Ticareti	1
Giyim Eşyası İmalatı ve Ticareti (Konfeksiyonculuk)	2
Tuhaftiyecilik ve Tuhaftiye Ürünleri İmalatı	1
Halı Yıkama Hizmetleri	1
Oto Yıkama ve Oto Kuaförlüğü	3
Şehir İçi Yük Taşımacılığı	1
Şehirlerarası Yük Taşımacılığı	2
Araç Alım, Satım ve Kiralama Hizmetleri	1
Kereste İmalatı ve Ticareti	1
Fotoğrafçılık ve Fotoğraf Malzemeleri Ticareti	2
Berber ve Kuaför İşletmeciliği	2
Fırıncılık ve Unlu Mamuller İmalatı ve Ticareti	1*
Genel Temizlik Faaliyetleri (Ev-İşyeri Temizliği ve İlaçlanması)	1
Mermercilik	2
Yakacak İmalatı ve Ticareti	1
Ev Tekstil Ürünleri İmalatı ve Ticareti	1
Hayvan Besiciliği ve Ticareti	1
Taksi İşletmeciliği	2
Telekomünikasyon Cihazlarının Kurulum, Onarım ve Ticareti	2
Züccaciyecilik	1
Cam, Pencere, Çelik Kapı ve Kasalarının İmalatı ve Ticareti	2
Ayakkabı İmalatı, Onarımı ve Ticareti	3
Saat ve Hassas Aletlerin İmalatı, Tamiri ve Ticareti	1
Mandıracılık	1
Tüp Gaz Ticareti	1
Kuyumculuk	1
Bilgisayar Programlama ve Danışmanlık Faaliyetleri	1
Akaryakıt, Petrol Satışı	4
TOPLAM	157

Kaynak: Posof'a ait veriler Sanayi ve Ticaret Odası ile Esnaf ve Sanatçılar Odasından alınarak oluşturulmuştur, 2018, *Aynı işletmenin birden çok şubesi olabilir.

Genel TRA2 ve Ardahan ekonomik gösterge verileri incelendiğinde, Posof'taki çalışma hayatının büyük ölçüde aile işletmesi şeklinde olması nedeniyle işgücüne katılım oranının Türkiye ortalamasının üzerinde yer aldığı, işsizlik oranları açısından ise Posof'un yine Türkiye ortalamasının çok altında seyrettiği söylenebilir. İşsizlik miktarının bu kadar düşük çıkmasına gösterilebilecek sebeplerin başında, özel sektör yatırımlarının azlığı, coğrafi koşullar ve önemli ticaret merkezlerine nispeten olan uzaklıktan doğan işsizlikten dolayı yaşanan göç sorunu, tarım ve hayvancılık sektörlerinin ağırlıkta olması ve resmi kayıtlara girmeyen işsizliklerin (ücretsiz aile işçiliği gibi) olması gösterilebilir.

Ayrıca Türkgözü Sınır Kapısı'nda yürütülen modernizasyon ve geliştirme çalışmaları ile Ilgar Dağı Tüneli'nin tamamlanmasıyla birlikte ticaret hacminin artması beklenmektedir. Bu bağlamda, Posof'ta ticaretin gelişimi noktasında önemli bir fırsatın olduğu söylenebilir.

Posof'un hem dış ticaret açısından hem de sosyo-ekonomik kalkınması açısından sahip olduğu ciddi fırsatlardan birisi de Ardahan'dan geçecek olan Kars – Tiflis – Bakü demiryoludur.

Bu yolun ileri ve geri bağlantıları birlikte ele alındığında İngiltere'den Çin'e kadar ulaşan, bir nevi modern İpek Yolu oluşacaktır. Bu demiryolunun tamamlanması ve aktif kullanımının sağlanmasıyla birlikte hem Posof hem de Ardahan, bu önemli güzergahın bağlantı noktalarından birisi haline gelecektir. Böylece bu hatta yapılacak hem ticaret ve taşımacılık faaliyetleri hem de turizm hizmeti ile birlikte Posof'un gelişme hızının ve sosyo-ekonomik durumunun önemli ölçüde artacağı beklenmektedir.

Ayrıca, SERKA (Serhat Kalkınma Ajansı) analizlerinde Posof'ta kömür rezervinin ve linyit yataklarının olduğu (SERKA, 2013: 87) ileri sürülmektedir. Bu konuda yapılacak araştırma ve çalışmalar ile yeterli ve kaliteli rezervlerin olduğu tespit edilirse, söz konusu durum Posof ve Ardahan için önemli bir avantaj oluşturabilir.

1.6.1 Ticaret ve Sınır Ticareti

Posof'un Türkiye – Gürcistan sınırında yer alması dolayısıyla dış ticaretin ilçenin ekonomisine katkıda bulunması beklenmektedir. Posof ilçesinde bulunan Türkgözü Sınır Kapısı'nın son 8 yıldaki verileri incelendiğinde (Tablo 11), sınır kapısında ortalama ticaret hacmi 2.121.456 \$, ortalama ihracat 1.493.847 \$ ve ortalama ithalat 627.000 \$ seviyesindedir.

Tablo 11: Türkgözü Sınır Kapısı Verileri (2010-2018)

Yıllar	İthalat (\$)	Değişim (%)	İhracat (\$)	Değişim (%)	Dış Ticaret Dengesi (\$)	Toplam Ticaret Hacmi (\$)
2010	384.125,29		476.304,11		92.178,82	860.429,40
2011	1.273.369,94	231,50	1.141.247,28	139,60	-132.122,66	2.414.617,22
2012	672.757,20	-47,17	954.964,66	-16,32	282.207,46	1.627.721,86
2013	891.075,57	32,45	991.401,49	3,82	100.325,92	1.882.477,06
2014	763.817,10	-14,28	2.930.473,49	195,59	2.166.656,39	3.694.290,59
2015	711.732,73	-6,82	1.690.848,83	-42,30	979.116,10	2.402.581,56
2016	348.499,07	-51,04	1.859.283,65	9,96	1.510.784,58	2.207.782,72
2017	322.023,00	-7,60	2.565.391,00	37,98	2.243.368,00	2.887.414,00
2018	281.075,00	-12,72	834.710,90	-67,46	553.635,90	1.115.785,90

Kaynak: Posof Kaymakamlığı Türkgözü Sınır Kapısı Dış Ticaret Verileri, 2018

Dış Ticaret verileri incelendiğinde, bir sınır kenti olmasına rağmen Ardahan'daki dış ticaret Türkiye ortalamasının altında seyretmektedir. 2018 yılında Türkiye'de yapılan toplam ihracatın % 0,0013 Ardahan'da gerçekleşirken Tablo-12'de verilen Türkgözü Sınır Kapısından yapılan ihracat kalemleri ve tutarları ile Tablo-11'de verilen Posof İlçesi'ndeki işyeri sayıları ve faaliyet alanları karşılaştırıldığında Türkgözü sınır kapısının ilçe ekonomisine çok önemli bir katkı sağladığından bahsedilemez.

Ancak bu rakamlarının ne kadarı sınır ticareti, ne kadarı gümrük ticareti olduğu bilinmemektedir, her iki guruba ait toplam ticaret verisini içerdiği kabul edilmiştir. Sınır Ticaretinin Düzenlemesine ilişkin CB Kararnamesine göre Türkgözü Sınır Kapsından Gürcistan ile sınır ticareti yapılabilmektedir. Sınır Ticareti Belgesine haiz esnaf ve tacirler sayılarına, ithalata uygunluk belgesi düzenlenen ürünlere, belge sayılarına ve ithalat miktarlarına ulaşamamıştır. Sınır ticareti en basit tanımı ile; "Sınır ticareti ülkenin kara sınırı olan devletlerle yaptığı genellikle özel bir rejime tabi olan bir ticaret şeklidir. Komşu ülkeler arasında varılan karşılıklı anlaşmalarla düzenlenir. Sınır ticareti genellikle sınırın iki yakasındaki bölge halkının ihtiyaçlarını karşılama amacına yöneliktir". Saha çalışmalarında Türkgözü sınır kapısının modernizasyon çalışmalarının devam etmesi, Posof'ta sınır ticareti ile uğraşacak yetişmiş bilgi birikimli iş gücünün olmaması nedeniyle kayda değer bir sınır ticaretinden ve Posof için getirdiği artı değerden bahsedemeyiz. Sınır ticaretinde sınır kapıları batı illeri için bu önem arz etmezken, Doğu ve

Güneydoğu'daki az gelişmiş bölgeler için önemli olduğu literatürde sıklıkla bahsedilmektedir. Bu bölgedeki esnaf, sanatkâr ve ticaret erbabının sınır ticaretinden yararlanması çok doğaldır ve o bölgenin ticarî hacminin gelişmesi, işsizliğin önlenmesi, o bölgede yapılan sınır ticaretiyle çok ilişkili hale gelmiştir. Türkiye'de 1970'li yılların sonlarından itibaren uygulanmaya başlayan sınır ticareti, Ardahan ilinde 1996 yılına ait Bakanlar Kurulu Kararı ile, yaşanan çeşitli aksilik ve olumsuzluklara rağmen Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde (Posof hariç) geçim kaynağı olması, nüfusun tutulması ve bölge halkının ihtiyaçlarının karşılanması açısından önemli bir araç olmuştur. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı sınır ticaretinin kapsamının genişletilmesi, sınır bölgeleri içinde yaşayanların bu ticarettten daha kolay yararlanması sağlayacak ve ticareti tabana yayacak, kaçakçılıkla mücadele eden, güçlü bir kontrol ve kayıt sistemine sahip yeni bir sınır ticaretini hayata geçirmek için çalıştığı basına yansımıştır.

Tablo 12: 2014-2016 Döneminde Türkgözü Sınır Kapısından Yapılan Dış Ticaret

Yıl	Fasıl Adı	İhracat (\$)
2014	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	945.249
	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	1.550
	Muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, yangın söndürme maddeleri, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler, vb.)	419.720
	Plastikler ve mamulleri	6.343
	Kauçuk ve kauçuktan eşya	750
	Vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya	900
	Halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları	269
	Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	149
	Taş, alçı, çimento, amiyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	10.039
	Demir ve çelik	161.397
	Demir veya çelikten eşya	55.145
	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	15.469
	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	12.043
	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb, prefabrik yapılar	1.290
	TOPLAM	1.630.313

Yıl	Fasıl Adı	İhracat (\$)
2015	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	673.080
	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	490
	Debagatte ve boyacılıkta kullanılan hülasalar, tanenler, boyalar, pigmentler,vb, vernikler, vb, macunlar, mürekkepler	213
	Muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, yangın söndürme maddeleri, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler, vb.)	236.736
	Plastikler ve mamulleri	563
	Kauçuk ve kauçuktan eşya	600
	Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	1.130
	Taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	35.517
	Demir ve çelik	48.800
	Demir veya çelikten eşya	9.761
	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	7.777
	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları,aksam-parça-aksesuarı	9.390
	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	139.875
	Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	1.145
	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb, prefabrik yapılar	2.074
	TOPLAM	1.167.151
2016	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	1.653.734
	Plastikler ve mamulleri	3.885
	Taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	2.150
	Adi metallere aletler, bıçakçı eşyası ve sofrta takımları, adi metallere bunların aksam ve parçaları	325
	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	24.068
	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb, prefabrik yapılar	263
	TOPLAM	1.684.425

Kaynak: TÜİK.

Türkgözü sınır kapısından yapılan dış ticaret dengesi 2011 yılı harici hep ihracat yönünde olmuştur ve bu durum korunmalıdır. Ancak yeni sistem yaklaşımı düşünüldüğünde sınır ticareti sadece Posof'ta yaşayanlara vergisiz ve daha ucuz ürün sağlamanın yanında Posof halkının da dış ticaret yapacağı bir yapıda olmalıdır. Mevcut durum incelemelerinde görüldüğü üzere Posof ekonomisi, tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Bu yüzden Posof'ta ki arz edilen ürün çeşitliliğinin artırılması, hangi ürünlerin satılabileceği, özellikle tarımsal üretimde artı değer yaratacak işleme, paketleme gibi hangi ek işlemlere yatırım yapılmasının uygun olduğu, ürün arzının sürekliliğinin sağlanması için kooperatifleşme veya benzeri kuruluşların kurulması gibi benzeri hangi önlemlerin alınacağı konusunda Posof kalkınmasındaki tüm aktörler ile birlikte özel çalışmalar yapılması gereklidir. Ayrıca Gürcistan'da talep gören ancak Posof'ta üretilmeyen ürünlerin toptan ticareti için organizasyonlar oluşturulması, talep gören sanayi, makine ve benzeri ürünlerin montaj atölyelerinin kurulması yine ticaret miktarını ve çeşitliliğini artıracaktır. Bunun için pazar araştırması yapılması gerekmektedir.

1.6.2 Tarım

Ardahan bölgesi tarımsal üretim, özellikle de organik üretim açısından oldukça büyük bir potansiyele sahiptir (Abacı, 2015: 44), bu bölgede yer alan Posof İlçesi tarım alanı miktarının kısıtlı olmasına karşın el değmemiş coğrafyası ve geleneksel tarımsal üretim devam ettirilmesi nedeni ile markalaşmaya uygun yüksek organik tarım potansiyeline sahiptir. Posof ekonomisi için kısıtlı alanda yüksek katma değer elde edebilmek adına tarım, organik tarım, hayvancılık ve arıcılık büyük önem arz etmektedir.

Posof'un topoğrafik yapısından dolayı, ilçede kısa mesafelerde değişen yükselti ve eğim değerleri, farklı formasyon kuşaklarının oluşmasına yol açarak, çayır ve mera hayvancılığının önemini artırmıştır. Posof'taki tarım faaliyetleri ise, daha çok hayvancılığı destekler niteliktedir (Kaya, 2005:73). Tarım, il topraklarının yaklaşık olarak %17'sini oluşturan 84.250 hektarlık alanda yapılmaktadır. Toplam tarım arazisinin ise %56,9'u sulanabilir nitelikteki tarım arazisidir (Ardahan Valiliği, 2013:11).

Posof sahip olduğu kendine özgü mikroklima iklimi dolayısıyla bölgedeki diğer il ve ilçelerden farklı ürünlerin yetiştirilebilmesi için de uygun koşullara sahiptir. Özellikle içi ve dışı kırmızı renkte olan "Posof Elması", fasulyesi ve balı, Posof için önemli değerlerin başında yer almaktadır. Posof

elması ve fasulyesinin üretimi şu an için fazla olmasa da, Posof Kaymakamlığının “Posof Elması” bahçesinin oluşturulmasını ve arıcılık faaliyetlerinin geliştirilmesini desteklemesi, yöresel ürünlerin markalaşmasını teşvik etmesi, tanıtım ve kalkınma projelerinin hazırlanmasında öncülük etmesi yöresel ürünlerin üretiminin artırılması için gelecekte önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Fotoğraf 1 Posof Elması

Posof'ta yetiştirilen yem bitkileri arasında dönüm başına 400-500 kg verimi olan yonca ve korunga ilk sırada yer almaktadır. 2013-2016 yılları arasında üretim alanında artış trendi gözlemlenen korunganın 2017 ve 2018 yıllarında üretim alanında dikkat çeken bir azalış gerçekleşmiştir. Yonca üretimi yapılan alan miktarında da 2013-2017 yılları arasında gözlemlenen artış trendi 2018 yılındaki dikkat çeken azalışla sona ermiştir. Buğday üretim alanlarında da korunga üretim alanlarında gözlemlenen sürece benzer bir değişim söz konusu olmuştur. Arpa üretim alanlarındaki değişim 2016 yılına kadar inişli ve çıkışlı bir süreç izlerken arpa üretim alanları 2017-2018 yıllarında yaklaşık 350 dönümde sabitlenmiştir. Dönüm başına verimi 400-500 kg olan yem bitkisi olan fiğ üretim alanı 2017 yılında 13.70 dekar çıksa da diğer yıllarda 10 dekarın altında seyretmiştir. 2013 yılında üretim alanı 232 dekar olan çavdar üretim alanı 2014 yılında 546 dekar yükselmiş sonraki yıllarda ise 2017 yılına kadar ciddi bir azalış göstermiştir. 2018 yılında çavdar üretimi yapılmamıştır. 2013-2017 yılları arasında yaklaşık ortalama 24 dekar alanda ekimi yapılan yulafın ekim alanı 2018 yılında 283 dekar yükselmiştir. Elma, armut, erik, kiraz ve ceviz gibi ürünlerin yetiştirildiği bahçe alanları 439 dekar ile 663 dekar arasında değişiklik gösterirken ortalama 500 dekar civarında seyretmiştir. Patates, fasulye, mısır ve diğer sebze üretim alanları son beş yılda ortalama 200 dekar civarında gerçekleşmiştir (Tablo 13 ve Grafik 6).

Tablo 13: 2013 – 2018 Yılları Arasında Ekimi Yapılan Tarla ve Yem Bitkileri Alanı - Verim

Ürünler (Verim Kg/Dekar)	2013	2014	2015	2016	2017	2018
	DEKAR					
Arpa (250)	2395	1080	3141	2372	357	352
Buğday (300)	4741	6020	5397	5689	2025	1427
Tritikale (400-500)	15	12,53	-	2,52	-	0,29
Fiğ (400-500)	2,30	2,17	6,04	2,71	13,70	4,12
Korunga (400-500)	2959	4870	5371	5642	2424	1370
Yonca (400-500)	3000	3533	4122	4923	5075	2993
Yulaf (500)	30	30,74	13,86	6,56	36,78	283
Çavdar (500)	232	546,39	230	81	11,98	-
Bahçe(Elma, Armut, Erik, Kiraz, Ceviz)	663	500	473	439	505	533
Patates (3000), Fasulye (200), Mısır ve Diğer Seb-zeler	277	200	237	273	192	213

Kaynak: İlçe Tarım Müdürlüğü.

İl sert bir iklime sahip olmasına rağmen, Posof meyveciliğe ve özellikle elma üretimine elverişli ılıman bir iklim (mikroklima) yapısına sahiptir. Ayrıca Posof'un fasulyesi de ilçenin önemli markalarındandır. Posof'a özgü ürünlerden şafran, kırmızı gibi türleri olan elma üretim alanı 2018 yılında 351 dekadır. 2018 yılında ilçeye özgü fasulye üretim alanı 111 dekar, patates üretim alanı ise 38 dekadır (Tablo-14).

Tablo 14: Posof'a Özel Ürün Alanları (2018)I

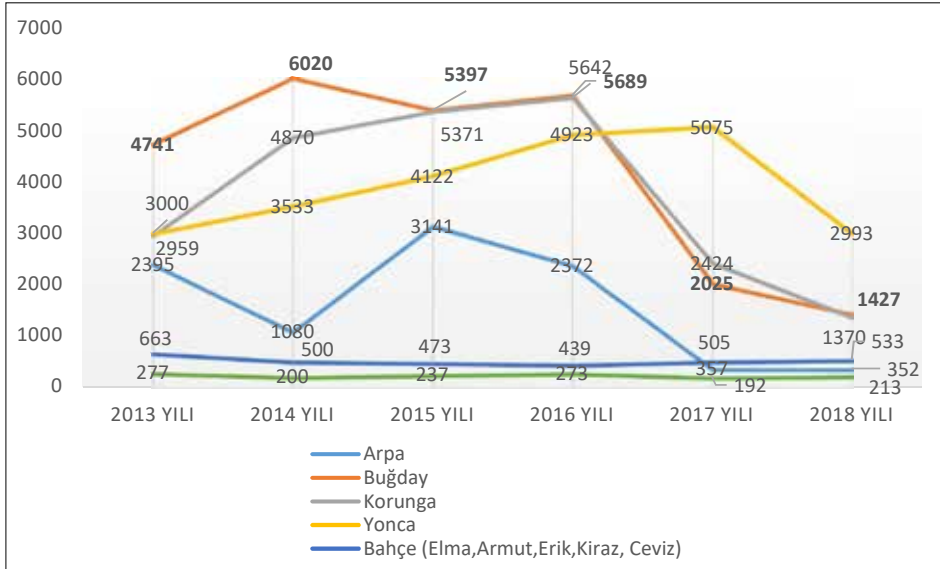
ÜRÜNLER	ALAN (DA)
YERLİ ELMA (ŞAFRAN, KIRMIZI ELMA VB.)	351
FASULYE	111
PATATES	38

Kaynak: İlçe Tarım Müdürlüğü

Tarım ve hayvancılık Doğu Anadolu Bölgesinin temel geçim kaynağı olmasına rağmen, tarımın büyük oranda iklim koşullarına bağlı olması ilin tarımsal üretimini ve gelişmesini etkilemektedir. Ürünlerin yetiştirme süresi dikkate alındığında, yıllık dekar başına ortalama verimlilik oranının diğer bölgelere göre oldukça düşüktür. Hammadde (gübre, tohum ve özellikle de akar yakıt) maliyetlerinin yüksek olmasına karşın üretilen ürünlerden yeterince verim alınamaması tarıma duyulan ilgiyi azaltmaktadır. Artan göç ve

ciddi anlamda azalan nüfus ve yöre halkının göç ederken topraklarını satmaması yüzünden tarım topraklarının işlenmediği, toprak satışlarının az olması ve miras hukuku yüzünden arazilerin bölünmesi nedeniyle tarımsal faaliyetlerin ekonomik olmaktan çıktığı, büyük çoğunlukta hane halkının ve hayvancılık için tarım yapması gibi nedenlerden ötürü Posof ana karakteri olan tarımsal potansiyelinde yeterli seviyede yararlanamamaktadır.

Grafik 6: 2013 – 2018 Yılları Arasında Ekimi Yapılan Tarla ve Yem Bitkileri Alanı (2018 Yılı Dekar üzeri Ekilen Ürünler)

Posof'un tarımsal potansiyelini en verimli ve sürdürülebilir biçimde kullanabilmek için özellikle yöreye has ürünlerin üretimi ve yaygınlaştırılması, artı değer için organik tarım ve tarımsal ürün işleme ve paketleme, verimin artırılması ve girdi maliyetlerinin azaltılması için sınırlı olan verimli topraklarda DSİ tarafından arazi toplulaştırması yapılması ve kaynakların korunması için arazi kullanım planlaması tarım açısından öncelikli konulardır. Ayrıca göç nedeni ile işlemeyen tarım topraklarının hem tarımsal üretim hem de hayvancılık için taşınmaz sahipleri ile kullanıcıların haklarına zarar vermeden kullanımının sağlanması gerekmektedir.

1.6.3 Hayvancılık

Ardahan ve Posof'taki tarım ve hayvancılık işletmelerinin çoğunluğu aile işletmeleridir. Bu sebeple işletmelerde çalışanların büyük çoğunluğu ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Mevcut durum sebebiyle de tarım ve

hayvancılık sektörlerinde istenilen gelişme sağlanamamakta ve bu durum da il ve ilçe ekonomilerini etkilemektedir. 2018 yılında 1065 adet büyükbaş, 10 adet koyun, 2 adet keçi, 1 adet kanatlı, 126 adet arıcılık ve 1 adet su ürünleri işletmesi bulunmaktadır. İlçedeki hayvan sayıları;19860 adet büyükbaş, 830 adet koyun, 67 adet keçi, 500 adet tavuk ve 500 adet kaz şeklinde dağılmaktadır. İlçedeki kovan sayısı 6706'dır. Buna ek olarak diğer bir ekonomik faaliyet olan su ürünleri 3350 kg'dır. Büyük baş hayvancılık amiral gemisi olmasına karşın, hayvan ticareti ağırlıklı olarak geneli küçük olan işletmelerde Kurban Bayramı için özel yetiştiricilik yapıp, satılan kurbanlık hayvanların geliri ile geçinme üzerine kuruludur. Posof'ta mandıra tesis bulunmasına rağmen sadece yaz aylarında faaliyette bulunduğu ve bunun da bazı senelerde süt toplayamadığı için kapalı tutulduğu öğrenilmiştir. Süt ve süt ürünleri üretimi hane halkı ihtiyacı için kullanıldıktan sonra buzağılar için bırakıldığı belirtilmiştir. Sayısı çok olmayan büyük işletmeler ise (Örneğin Aşıküzeyir köyündeki 100 başlık işletme) sütü satamadıkları için toplamadıklarını, mandıra açık olduğu dönemlerde ancak süt satışı yaptıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 15: 2018 Posof Hayvancılık İstatistikleri

İŞLETME TÜRÜ	İŞLETME SAYISI	VARLIK SAYISI
BÜYÜK BAŞ	1065 adet	19.860 adet
KÜÇÜK BAŞ KOYUN	10 adet	830 adet
KÜÇÜK BAŞ KEÇİ	2 adet	67 adet
KANATLI	1 adet	1000 adet(500 tavuk+500 kaz)
ARI	126 adet	6.706 Kovan
SU ÜRÜNLERİ	1 adet	3350 kg

Kaynak: İlçe Tarım Müdürlüğü

Ardahan sınırları içerisinde 205 ha mera alanı yer almaktadır. Bu meralar toplam alanın %57,6 sına tekabül etmektedir. Meralar büyük bir alana sahip olup, III. ve VII. sınıf araziler üzerinde bulunmaktadır. İlçeler bazında çayır-mera alanlarının toplam ilçe alanı içerisindeki payları sırasıyla; Posof %73.31, Merkez İlçe %69.96, Hanak %63.94, Çıldır %51.17, Damal %50.62, Göle %47.62 olarak tespit edilmiştir. Toplam mera alanları içerisinde ilçe mera alanı; Merkez ilçe %32.67, Göle %21.40, Posof %15.87, Hanak %12,45, Çıldır %11,03 ve Damal %6.58'lik paya sahiptir. Toplam çayır alanları içerisinde ilçe çayır alanları ise; Göle %32.68, Merkez ilçe %21.37, Çıldır %16.94, Posof %14.42, Damal %8,4, Hanak %6,19'luk paya sahiptir (Ardahan Valiliği, 2017:72).

Mera alanlarını yüksekliğine rağmen meraların verimsiz olması, ıslahlarının yapılmamış olması, yem bitkisi yetiştiriciliğinin verimsiz yapılması veya uygun yapılmaması, plansız otlatma, köylerde tutacak çoban bulunmaması ve otlatılan hayvan sürülerinin çoban maliyetini karşılayamayacak kadar büyük olmaması nedeniyle saman ve benzeri yem ihtiyacı Anadolu ve güneydoğu bölgelerinden sağlanmaktadır ve buda hayvancılığın maliyetini yükseltmektedir. Üzerinde çalışma yapılması gereken öncelikli konu olarak bu sorunlar ele alınmalıdır. Posof hayvancılığının önündeki diğer bir sorun ise hayvancılıktan sürekli gelir kazanılmamasıdır. Kurban bayramı dışında neredeyse yıl içinde başka hayvancılık geliri elde edilememektedir. Sadece büyük alıcılar gelirse kesimlik veya yavru satışı yapılabilmektedir. Hayvan üreticisi nakliye masrafı yüksek olduğundan dolayı en uzak Kars pazarına hayvan götürebilmektedir bu da hayvancılığı kısıtlayıcı ve çözüm bulunması gereken diğer önemli bir sorundur. Ele alınması gereken diğer bir konuda çiftçilerin eğitimidir. Hayvancılık, yem bitkisi yetiştiriciliği ve tarımsal üretim konularında pratiğe yönelik kursların geliştirilerek yaygınlaştırılması ve sürekliliğinin sağlanması hem genç nüfusun ilgisinin artmasını hem de verimlilik konusunda olumlu gelişmeler sağlayabilir.

Posof'ta ayrıca yumurta tavukçuluğu da yapılmaktadır. 2004 yılında 14500 adet olan yumurta tavuğu sayısı azalan trend eğilimi göstererek 2017 yılında 10110'a kadar düşmüştür. Tablo 16'da Posof'taki yumurta tavuğu sayısı ile ilgili istatistikler verilmiştir.

Tablo 16: Posof'taki Yumurta Tavuğu Sayısı

	YIL	SAYI
Yumurta Tavuğu Sayısı	2004	14.500
	2005	14.000
	2006	12.600
	2007	13.200
	2008	13.200
	2009	11.150
	2010	11.500
	2011	12.500
	2012	13.000
	2013	13.500
	2014	10.700
	2015	10.500
	2016	10.600
	2017	10.110

Kaynak: TÜİK.

Posof'ta tarım ve hayvancılık ile ilgilenen çiftçilere devlet tarafından mazot-gübre ve yem bitkisi desteği verilmektedir. Tarım ve hayvancılığın gelişiminde ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında devlet tarafından verilen destekler büyük önem taşımaktadır. 2013-2018 yılları arasında mazot-gübre desteğine başvuran çiftçi sayısı azalma eğilimi göstererek 1060'dan 850'ye düşerken yem bitkisi desteğine başvuran çiftçi sayısı artış eğilimi göstererek 6'dan 36'ya yükselmiştir. Mazot-gübre destekleme alanı 2013 yılında 40095 dekar iken 2017 yılında 33566 dekara gerilerken yem bitkisi destekleme alanı 2013 yılında 126 dekar iken 2018 yılında 318 dekara yükselmiştir. 2013-2018 yılları arasında mazot-gübre müracaat sayısı ve destekleme alanı azalırken destekleme miktarı TL olarak 324422'den 398892'ye yükselmiştir. Yem bitkisi destekleme miktarı da 2018 yılında 2013 yılına göre 5 kat artarak 26.997 TL'sına yükselmiştir.

Tablo 17: 2013 – 2018 Yılları Arasında Mazot Gübre Desteğine Başvuru Yapan Çiftçi Sayısı

Yıllar	Müracaat Sayısı	Destekleme Alanı (Da)	Destekleme Miktarı (TL)
2013	1060	40.095,135	324.422,75
2014	951	36.641,701	319.520,83
2015	882	36.374,54	345.159,14
2016	877	36.019,427	396.117,55
2017	851	33.566,623	398.892,27
2018	850	-	-

Tablo 18: 2013 – 2018 Yılları Arasında Yem Bitkisi Desteğine Başvuru Yapan Çiftçi Sayısı

Yıllar	Müracaat Sayısı	Destekleme Alanı(Da)	Destekleme Miktarı (TL)
2013	6	126,006	4.935,24
2014	14	191,367	7.211,20
2015	11	122,648	4.057,61
2016	9	314	11.268,81
2017	22	314,52	11.129,00
2018	36	318,075	26.997,50

1.6.4 Arıcılık ve Kafkas Arısı

Ardahan'da arıcılık denince akla ilk gelen, dünyada ekonomik değere sahip dört önemli arı ırkından birisi olan ve milli ırk olarak tescil edilen Kafkas ırkı arı ile Ardahan çiçek balıdır. Posof, Kafkas arı ırkının gen merkezi olması sebebiyle Türkiye arıcılığında önemli bir yere sahip olup, bölge organik ürün yetiştirme bakımından da gerekli potansiyele sahiptir. Posof ve Artvin ili Kafkas arı ırkının gen merkezi olarak ilan edilmiştir. Irkın saf olarak korunabilmesi için her iki il izole bölge olarak diğer illerden gelecek arılara kapatılmıştır. Ayrıca ırkın daha etkin korunabilmesi için Ardahan'da Posof ilçesi ile Artvin'de Borçka ilçesinin Camili Bölgesi Tam İzole Bölge olarak tüm arı girişlerine kapatılmıştır (Aydın, 2014:11-13). Tablodaki bilgilere göre Posof'taki işletme ve koloni sayısında artış olmasına rağmen, son yıllarda üretilen bal miktarında azalma olduğu görülmektedir. 2015 yılı sonrası görülen bal miktarındaki azalış hava koşullarının aşırı yağışlı olmasıyla ilişkilidir.

Posof ilçesinde Kafkas arısı (*A.mellifera caucasica* Gorbatshev) tam izole edilmektedir. Bu nedenle ilçemizden başka yerlere arı çıkışı olduğu halde arı girişleri yasaklanmıştır. Bu gen kaynağının korunması için Posof'a Ardahan ve ilçeleri dahil dışarıdan arı ve ana arı girişlerine kesinlikle izin verilmemelidir.

Tablo 19: Posof'taki Arıcılık Faaliyetleri ve Bal Üretimi (2013-2017)

POSOF	2013	2014	2015	2016	2017
İşletme Sayısı	110	116	120	128	135
Koloni Sayısı	5737	6021	6045	6045	6045
Bal Miktarı	45 Ton	65 Ton	90 Ton	72 Ton	60 Ton

Kaynak: Ardahan İli Arı Yetiştiricileri Birliği.

Kafkas arısı (*A.mellifera caucasica* Gorbatshev) Dünyada ekonomik değeri olan dört önemli arı ırkından biridir. Kafkas arısının dağ tipi (*A. Mellifera caucasica* Gorbatshev) ve ova tipi (*A. Mellifera remipes* Gerstöcker) olmak üzere iki tipi mevcuttur. Dağ tipi gri renkli, ova tipi ise sarı renklidir. Dağ tipi, ova tipine göre daha uysal, hastalıklara daha dayanıklı, oğul eğilimi daha düşük, kışlama yeteneği ve bal verimi daha yüksektir. Bunun için dağ tipi daha makbuldür. Posof'taki arılar Kafkas'ın dağ tipi olanıdır. Kafkas arısının en önemli özelliği, en uzun dile (7,2 mm) sahip arı ırkı olmasıdır. Bu uzun dili sayesinde derin tüplü (nektarı derinde olan) bitkilerden nektar toplayabilirler. Sabah başka, öğleden sonra başka çiçekleri ziyaret ederler. Yani sık sık çiçek değiştirirler. Çiçeklerdeki nektarın şeker oranı % 10-11 olunca hemen

çalışmaya başlarlar, bu oran diğer arı ırklarında %18'dir. Bu özelliklerinden dolayı polinasyonda (bitki döllenmesi) çok verimli bir arı ırkıdır. Bulunduğu bölgedeki bitkisel üretimin miktar ve kalitesini artırır. Dilinin uzun olması, çiçek deki nektarın şeker oranı %10-11 olunca ondan faydalanması ve sık sık çiçek değiştirmesi yaptığı balın daha fazla çiçekten meydana gelmesine neden olur. Buda balın kalitesini artıran önemli faktörlerden biridir. Hırçın değildir. Uysal bir arı ırkıdır. Bundan dolayı bu ırk arıyla çalışmak kolaydır. Koloni kontrollerinde en fazla 1-2 saat içinde eski düzenini alırlar. Bu diğer ırklarda 2-3 günü bulur. Bu özelliğinden dolayı zamanı ekonomik kullanır. Soğuk havaya dayanıklıdır. Kışlama yeteneği ve yaşama gücü yüksektir. Bu özelliğinden dolayı kışı ağır geçen soğuk bölgelere iyi adapte olmuştur. İyi bir yavru yetiştiricisidir. Günde 1500- 2000 yumurta atabilir. Güçlü koloniler oluşturarak nektar döneminde 120- 160 bin işçi arı mevcuduna ulaşabilirler. Kışa girerken arı mevcudunu azaltır ve kış yiyeceğini ekonomik olarak tüketir. Kışın ortalama 6-8 kg bal tüketirler. Propolisi fazla kullanırlar. Yağmacılığa meyillidir. Oğul eğilimi düşüktür. Nosema hastalığına karşı hassastır. Melezleme çalışmaları en çok kullanılan arı ırkıdır.

Posof'ta 115 arıcıya ait 5166 arı kolonisiyle arıcılık yapılmaktadır. Ayrıca üç ana arı üreticisine ait işletmelerde de yıllık 5000 ana arı üretilmektedir. Posof'un arıcılık bakımından önemi ise Kafkas arısının tam izole edildiği bölge olması, çiçek türünün zengin ve doğasının temiz olmasından kaynaklanır. Posof'un Kafkas arısının tam izole edildiği bölge olması burada üretilen ana arı ve oğul arıların başka illerden önemli ölçüde talep görmesini sağlamaktadır. Fakat ilçemizde yapılan üretim gelen talebi karşılayamamaktadır. Bu da arıcılarımızın daha planlı çalışarak işletmelerinin geliştirip daha fazla üretim yapmaları gerektiğinin ortaya koymaktadır. Posof'un iklimi kendi içerisinde gezginci arıcılığa da uygundur. Erken ilkbaharda Türkgözü taraftaki köyler arının gelişmesi bakımından idealdir. Fakat bu köylerde hasadın erken başlamasından dolayı temmuz ayında nektar akımı bitmektedir. Temmuz ayında da diğer köylerde nektar akımı yeni başlamıştır. Özellikle Balgöze, Sütoluk, Derindere, Günbatan, Alabalık, Kol, Kaleönü ve Sarıçiçek köylerinde Ağustos ayının sonuna kadar nektar akımı devam etmektedir. Bundan dolayıdır ki Posoflu arıcılar ilçe içerisinde gezginci arıcılık yaparak verimlerini iki katına çıkarabilirler. Ayrıca arıcılarımızın ana arı ve oğul arı üretimine önem vererek bu alandaki pazarı da iyi değerlendirmeleri gerekmektedir. Arıcılık konusunda mevcut Meslek Yüksekokulu hem nitelikli iş gücü hemde mevcut işgücünün eğitimi için değerlendirilmesi gereken fırsatlar sunmaktadır.

Fotoğraf 2: Kafkas arısının uysallığı

Fotoğraf 3: Kafkas arısının kışa dayanıklılığı

Fotoğraf 4: Kaliteli bir Kafkas arısının yavru düzeni

Fotoğraf 5: Posof Süngülü Köyünde Örnek Bir Arıcılık İşletmesi

1.6.5 Turizm

Dünyadaki yeni turizm eğilimleri, değişen talebe bağlı olarak, tarih, sağlık, doğa, kültür ve kırsal turizm yönünde gelişmektedir. Bu tarz turistik varlık potansiyeline sahip ülkeler ve bölgeler turizm talebine bağlı olarak geliştirdikleri yeni turizm politikalarıyla kırsal kalkınmayı gerçekleştirebilmektedirler. Bu bölgelerin bir tanesi de Ardahan Posof'tur. Posof coğrafik konumundan dolayı tarih, sağlık, kültür ve kırsal turizm gibi çok sayıda seçeneğe sahiptir. Bu seçeneklerin en önemlilerinden biri de ekolojik turizmdir (eko turizm).

Ekoturizmin doğaya dayanan bir turizm çeşididir. Ekoturizm faaliyetleri, kullanılan araçlara (bisiklet, balon, rafting, at), gidilen yerin doğasına (dağ, yayla, mağara) ve yapılan etkinliğin özelliğine (akarsu, av, bilim, trekking) göre çeşitlik gösterir (Altan, 2006: 51). Turizmin bir alt sektörü olan ekoturizm seyahat ve açık hava aktivitelerinin birleşimiyle oluştuğundan, tek aktiviteli diğer alt sektörlerin iki katı turizm büyümesine sahiptir. Ancak, uygulamalar başladığında karşılaşılan en önemli sorun, onun da sürdürülebilirliği olmuştur. Sürdürülebilir nitelik taşımayan hiçbir turistik eylemin uzun süreli olmayacağı ilkesiyle Posof'ta aşağıda tespit edilmiş başlıklar ışığında uzmanlarca planlamalar yapılması gereklidir.

1.6.5.1 EkoTurizm-Doğa Turizimi

Etrafı dağlar ile çevrili olan Posof, bu dağlardan çıkan akarsular ve onlarca irili - ufaklı göller, çöküntü alanında ve vadi tabanında yer alan küçük tarım alanlarını çevreleyen ormanlar ve çayırılar ile yükseldikçe orman ve çayırardan yüzlerce bitki türünü içeren mera ve yaylalara dönüşen, kar altında olmadığı sürece yılın dönemi yeşil olan, el değmemiş doğal güzellikler ve tarihi dokunun eşsiz bir şekilde bütünleştiği eşsiz bir doğal hazinedir. 2006 yılında neredeyse tamamı "Yaban Hayatı Koruma Sahası" olarak ilan edilen Posof İlçesi için bu durum önemli ölçüde bir turizm potansiyeli de oluşturmaktadır.

Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlatılan "Ardahan İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023" adlı çalışmada Ardahan ve ilçelerinin sahip olduğu turizm aktivite ve değerleri Tablo-10'da değerlendirilmiştir (Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, 2013:52-53).

Yine aynı çalışmada hazırlanan Ardahan Bölge Potansiyel Turizm Değerleri Haritasında (Harita 5) Ardahan ili sınırları içindeki önemli nokta ve alanlar gösterilmiştir.

Tablo 20: Ardahan ve İlçelerinin Turizm Potansiyeli

Aktiviteler/Değerler	Göle	Damal	Hanak	Posof	Çıldır	Merkez
Değerler Toplamı	9	10	10	20	22	20
Kanyon Yürüyüşü					X	
Mağaracılık			X		X	
Dağ Bisikletçiliği	X	X	X	X	X	X
Peyzaj Güzelliği/Foto Safari		X		X	X	
Yaylada Konaklama/Kamp	X	X	X	X	X	X
Aktif Yaylacılık	X	X	X	X	X	X
Kuş Gözlemciliği				X	X	X
Sportif Olta Balıkçılığı	X	X	X	X	X	X
Milli Park vb. Sahalar						X
Kış Sporları Potansiyeli					X	X
Aktif Kış Sporları Merkezi						X
Estetik Göl/Baraj Olan Yerler				X	X	X
Botanik Gezilerine Uygun Saha				X	X	X
Yaban Hayatı Geliştirme Sahası				X		
Garantili Yaban Hayatı Gözlemi				X	X	X
Ormanaltı Florası Tanıma Gezi				X		X
Endemik Bitkilerin Gözlemi	X	X	X	X	X	X
Dokusu Bozulmamış Kırsal Miras Gezisi				X	X	
Yayla Gezisi	X	X	X	X	X	X
Yaya Gezi	X	X	X	X	X	X
Tarihi Eserler, Sit Alanı				X	X	X
Peyzaj Değeri Yüksek Yerler, Fotoğrafik Yerler				X	X	X
Kanyon Görme					X	
Botanik Gezisi				X	X	X
Atla Geziye Uygun	X	X	X	X	X	X

Posof İlçesi turizm potansiyeli bakımından Ardahan İli ilçeleri arasında Çıldır'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Tablo-10'da listelenen ve Posof için değerlendirme dışı tutulan turizm aktivitelerinden/değerlerinden milli park vb. sahalara, kış sporları potansiyeli, aktif kış sporları merkezi Posof aktive edilebilir potansiyellerdir.

Posof, zengin bir turizm potansiyeline özellikle de doğa turizmi potansiyeline sahip olmasına karşın, turizm açısından Türkiye'nin az gelişmiş ve az bilinen turistik yöreleri arasında yer almaktadır. Posof, ülkemizin kitle turizminin alternatifi olan ve birçok farklı adla tanımlanan sürdürülebilir turizm, doğa turizmi, eko turizm, yeşil turizm, kırsal turizm ve yayla turizmini başlıca alternatif turizm merkezlerinden biri olmaya adaydır.

Özellikle kış turizmi kapsamında oluşturulacak olan kış sporları aktiviteleri bölgede bulunan kış sporları aktivitelerine de entegre edilerek hem ülkenin hem de ilçenin turizm potansiyeline önemli katkı sağlayabilir. Bunun yanı sıra YHGS olma özelliği sayesinde Posof bir milli park olarak da değerlendirilebilir. Kış turizmi ve milli park hem yerli hem de yabancı turistleri cezbedecek potansiyel doğuracaktır. Kış turizmi ve milli park aktivite/değer üretimi Posof,'u Ardahan ili içinde turistik potansiyel bakımından ilk sıraya da taşıyabilecek niteliktedir.

1.6.5.2 Kültür ve Tarih Turizm: Kaleler ve Savunma Yapıları

Posof'un turizm potansiyelinin önemli kaynaklarının başında tarihi dokusu dolayısıyla sahip olduğu kaleler ve kuleler gelmektedir. Ardahan'da tarihi değere sahip 36 kale ve 19 kule bulunmaktadır. Ardahan'daki kalelerin ve kulelerin %16,3'ü Posof'ta yer almaktadır. Posof ilçesi sınırları içinde 7 kale ve 2 kule bulunmaktadır (Tablo-21). Bu savunma yapılarının çoğu Ortaçağ'da yapılmıştır. Kaleler arasında güvenlik ve haberleşme ağını güçlendirmek için çeşitli dönemlerde kuleler inşa edilmiştir. İçlerinde sağlam olarak hala zamana direnenler Posof İlçesi Söğütlükaya köyünde görülebilir. Bu yapılar Cak, Tuya, Süngülü, Mere, Kolköy, Kumlukoz ve Savaşır (Cacak) Kaleleri ile Söğütlükaya köyünde yer alan kulelerdir (Tablo-21) (Patacı, 2016:28).

Posof, kültürel yapısı, tarihi ve arkeolojik zenginlikleri ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli yerleşim alanlarından. Genel yapısı itibariyle özellikle Orta Çağ'dan itibaren önemli kültürel varlıkları bünyesinde barındırmaya başlayan ilçenin, günümüze kadar benzersiz yapısını koruduğu görülmektedir.

Tablo 21: Ardahan ve İlçelerindeki Kale ve Kule Sayıları

İlçe	Kale Sayısı	Kule Sayısı
Posof	7	2
Çıldır	10	3
Merkez	9	9
Hanak	7	2
Göle	3	3
Damal	-	-
TOPLAM	36	19

Kaynak: Patacı, 2016:28.

Ardahan'daki kalelerin ve kulelerin %16,3'ü Posof'ta yer almaktadır. Posof ilçesi sınırları içinde yedi kale ve iki kule bulunmaktadır. Bu savunma yapılarının çoğu Ortaçağ'da yapılmıştır.

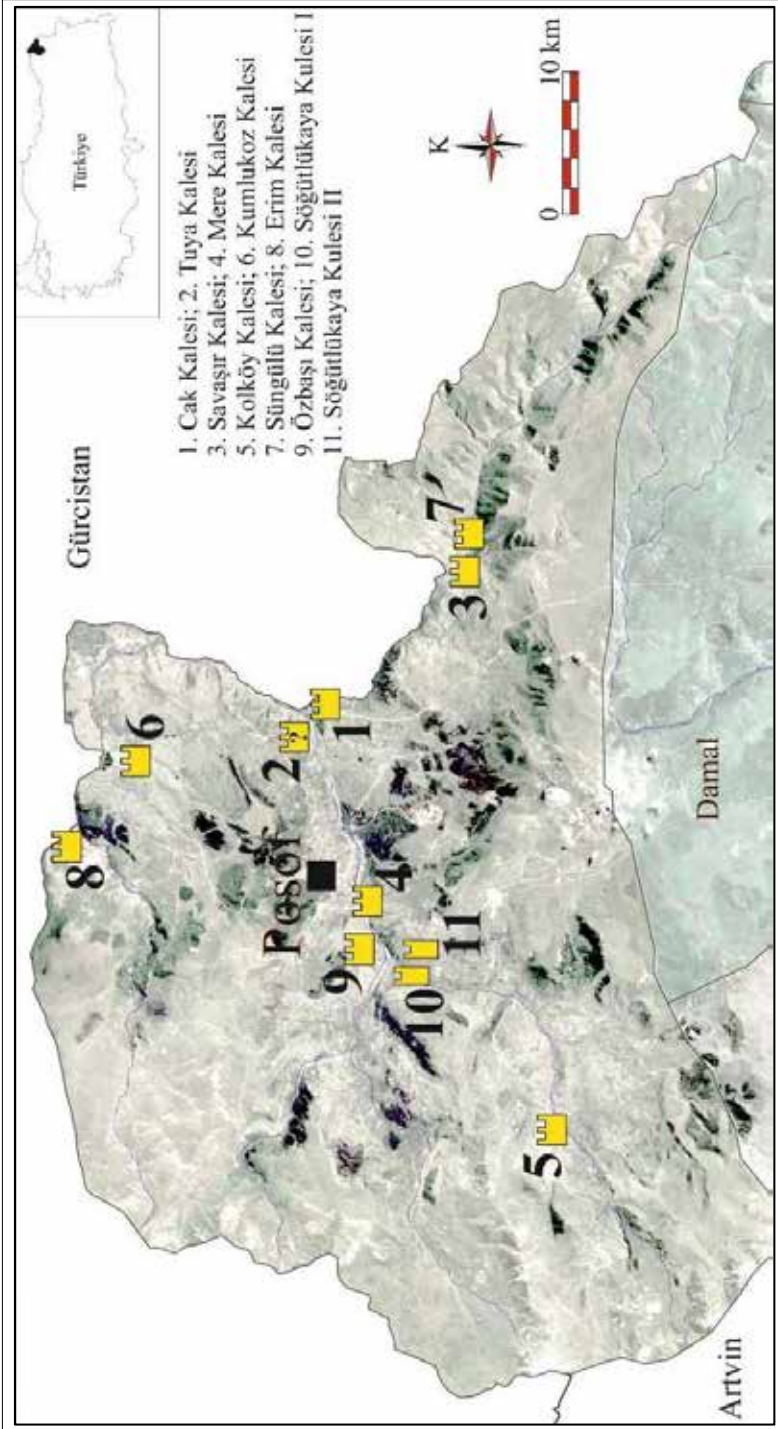
Tablo 22: Posof'taki Kaleler ve Kuleler

Kale/Kule	Bulunduğu Yerleşim Alanı	Tarihi Dönem
Cak Kalesi	Yurtbekler Köyü	Ortaçağ
Tuya Kalesi	Yurtbekler Köyü	Ortaçağ
Savaşır (Cancak) Kalesi	Savaşır Köyü	Ortaçağ ve Sonrası
Mere Kalesi	Çakırkoç Köyü	Ortaçağ
Kolköy Kalesi	Kolköy	Ortaçağ
Kumlukoz (Ğume) Kalesi	Kumlukoz Köyü	Ortaçağ
Süngülü Kalesi	Süngülü Köyü	Ortaçağ
Söğütlükaya Kulesi – I	Söğütlükaya (Hunemiş)	Ortaçağ
Söğütlükaya Kulesi – II	Söğütlükaya (Hunemiş)	Ortaçağ

Kaynak: Patacı, 2016:43.

Ne var ki, ilin ilçeleri arasında arkeolojik ve sanat tarihsel açıdan en az araştırılmış bölgelerden biridir. Posof ilçesi sınırlarındaki bilinen savunma yapılarının tümü Orta Çağ'a aittir. Bu yapılar Cak, Tuya, Savaşır (Cancak), Mere (Çakırkoç), Kolköy, Kumlukoz (Ğume), Süngülü (Arile), Erim (Dodopal) ve Özbaşı (Ğınya) Kaleleri ile Söğütlükaya (Hunemiş) köyünde iki kule yapısıdır. Kapsamlı bir arkeolojik araştırma yapılmadığından Posof'un Antik Dönem kalıntıları hakkında bir envanter henüz oluşturulamamıştır. Harita 6'da Posof ilçesinde bulunan tarihi savunma yapılarının yerleri gösterilmiştir (Patacı, 2015).

Harita 6: Posof Savunma Yapıları

Cak Kalesi

Cak Kalesi, Posof ilçe merkezinin 16 km doğusundaki Yurtbekler köyünün kuşbakışı 1.5 km güneydoğusunda ve Türkiye-Gürcistan sınırınının 220 m kadar batısındaki 1370 m rakımlı bir tepe üzerinde yer alır (Harita 5). İki ülkeyi ayıran Cak Suyu'nun, kalenin

bulunduğu tepenin hemen doğusundan geçmesi sebebiyle Cak Suyu Kalesi olarak da bilinmektedir. Kale, batı kenarının yarım yuvarlak planlı olması dışında dikdörtgene yakın bir plana sahiptir. Doğu-batı doğrultusunda 25 m; kuzey-güney yönünde 19.70 m'lik yapı çoğunlukla ufak boyutlu kare, dikdörtgen ve polygonal taşların kireç harcı ile birleştirilmesiyle inşa edilmiştir. Günümüze kadar sağlam bir şekilde korunagelmış bu kale, Orta Çağ içlerinde inşa edilmiş olmalıdır. Kalenin bulunduğu mevkinin arkeolojik bakımdan oldukça aktif olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin 38 m batısında bir Orta Çağ şapeli, 3.2 km kuzeybatısında Tuya Kalesi, 2.3 km kuzeydoğusunda ise bir manastır yer almaktadır. Bu manastır günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

Tuya Kalesi

Tuya Kalesi, 2014 yılında Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından birinci derece arkeolojik sit alanı ilan edilmiştir. Bu sebeple Ardahan'da tescil edilmiş ender arkeolojik kültür varlıkları arasındadır. Bu arkeolojik alan, Yurtbekler köyünün 1 km güney-

batısında ve Cak Kalesi'nin 3.2 km kuzeybatısındaki bir tepe üzerinde yer alır ve aynı zamanda Karaman Deresi'nin 255 m kuzeyindedir (Harita 5). Tuya Kalesi ismi altında tescillenmiş olmasına karşın bu kalıntının ne amaçla inşa edildiği tartışmalıdır; çünkü mimari özellikleri incelendiğinde bir kaleden çok Orta Çağ içlerinde inşa edilmiş bir konuta daha çok benzemektedir.

Duvarları genel olarak temel seviyesinde korunmuştur; ancak güneydoğu duvarının korunan maksimum yüksekliği 2.50 m'dir. Bu cephe diğer cephelere oranla daha iyi korunmuştur ve buradaki duvar kalınlığı 1.40 m'dir. Kalıntı çevresinde, buranın tarihlenmesine katkı sağlayabilecek türden bir küçük buluntu gözlemlenmemiştir.

Savaşır (Cancak) Kalesi

Savaşır Kalesi, Posof ilçesinin 20 km güneydoğusundaki Savaşır köyünün 300 m kadar güneydoğusunda, 1665 m rakımlı bir tepe üzerinde yer alır (Harita 5). Kale kalıntıları içerisinde en önemli mimari birim 20 m civarında korunan yüksekliğiyle dikdörtgen planlı bir kuledir.

Ardahan'daki diğer Orta Çağ kulelerinde olduğu gibi cephe kenarlarında düzgün kesilmiş ve büyük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Duvarların orta noktalarındaki örnekler kare, dikdörtgen ve polygonal formlu ve az işçiliktir. Dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiş yapıda birleştirici olarak harç kullanılmıştır. Kulenin kuzey ve doğu duvarları diğer cephelere oranla epey tahribata uğramıştır. Mimari kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla Orta Çağ'da inşa edilmiş olan Savaşır Kalesi'nin Orta Çağ sonrasında da kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Arkeolojik alanın yakın çevresinde Orta Çağ ve sonrasında tarihlenebilecek türden az sayıda seramik parçası gözlemlenmektedir.

Mere Kalesi

Mere Kalesi, Posof ilçe merkezinin yaklaşık 8 km güneybatısında yer alan Çakırkoç köyünün arazi yolu ile 500 m (kuşbakışı 350 m) kadar kuzeydoğusundaki bir tepe üzerindedir (Harita 5). Kale aynı zamanda Posof Çayı'nın 150 m güneyinde yer almaktadır.

Kale, üzerinde yer aldığı tepenin arazi koşullarına uydurularak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda konumlandırılmıştır (Resim 4). Günümüze kadar fazlaca tahrip olmuş kalenin özellikle güney kenarındaki mimari birimler biraz daha iyi korunmuştur. Kale duvarları, Kabaca işlenmiş taşlar ve birleştirici malzeme olarak kireç harcı ile inşa edilmiştir.

Kalenin güneyinde, 25 m kadar korunmuş ve 3.5 m civarında yüksekliğe sahip surda yarım yuvarlak ve dikdörtgen planlı iki burç vardır. Arkeolojik Alanın doğusunda kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan yan yana iki duvar kalıntısı daha vardır. Her iki duvarda da orta boyutlu polygonal taşlar ve daha ufak ebatlı kare ve dikdörtgen taşlar kullanılmıştır. Kalenin özellikle güney kenarındaki savunma duvarları, bloklar halinde koparak araziye dağılmıştır. 1970'li yıllara değin oldukça sağlam olduğu söylenen Mere Kalesi, bu tarihlerden sonra hem insan eliyle hem de bakımsızlıktan dolayı yıkılmıştır. V. Devitski'nin 1905 yılında yayımlanan makalesinde, Mere Kalesi'nin ve kaleye ait kilisenin çizimleri, o dönemlerde bu arkeolojik alanın sağlam bir biçimde korunduğunu göstermektedir Devitski, V., 1905: 238-241).

Mere Kalesi'nin 200-250 m kadar güneyindeki arazi, Orta Çağ içlerinde bir mezarlık olarak kullanılmıştır. Kalenin içinde ve yakın çevresinde Orta Çağ içlerine tarihlenen seramik parçaları gözlemlenmektedir. Arazi yüzeyinde görülen seramikler genel olarak İ.S. 11.-13. yüzyıllar arasına ait olmalıdır. Ancak bu tarihlerden daha geç döneme ait parçalar da vardır.

Kolköy Kalesi

Kolköy Kalesi, Posof ilçe merkezinin 19 km güneybatısında yer alan Kolköy'ün doğusundaki sarp tepe üzerinde yer almaktadır ve bu mevki aynı zamanda Kaleönü Köyü'nün de batısındadır (Harita

5). Kolköy Kalesi bir iç ve bir dış kaleden oluşmaktadır (Gündoğdu, H., 2000:110-111); ancak kale günümüzde oldukça tahrip olmuştur. Bu sebeple yapının mimari planı tam olarak anlaşılmamaktadır. Ardahan'daki diğer Orta Çağ yapılarına benzer şekilde, inşasında az işçilikli taşlar ve horasan harcı kullanılmıştır. Ancak kaleye daha belirgin bir tarih verilebilmesi için bu arkeolojik alanda bir kazı yapılması gerekmektedir.

Kumlukoz (Ğume) Kalesi

Kumlukoz Kalesi olarak adlandırığımız arkeolojik alan henüz detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Burası, Posof ilçe merkezinin 13 km kuzeyinde konumlanan Kumlukoz (Ğume) Köyü'nün 600-

700 m doğusundaki bir tepenin üzerindedir (Harita 5). Köy sakinlerince “Kalecik” olarak adlandırılan bu alanda en az 30-35 m uzanan bir çevre duvarı bulunmaktadır (Resim 9). Küçük ve orta boyutlarda az işçilikli taşlarca oluşturulmuş ve birleştirici eleman olarak harç kullanılmıştır. Genel mimari yapısı itibariyle Kalecik tepesindeki kalıntıların Orta Çağ’a tarihlenmesi gerekmektedir. Aynı zamanda Kumlukoz’da İ.S. 12.-13. yüzyıllar arasında tarihlenen iki Gürcüce yazıt ve bir Orta Çağ dini yapı kompleksi vardır (Patacı, S., 2015: 78-79). Kumlukoz’un Orta Çağ’da önemli bir Gürcü yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır. Köyün eski adı olan Ğume, Gürcücede “mağara” anlamına gelmektedir.

Süngülü (Arile) Kalesi

Süngülü Kalesi, Posof ilçesi-nin 16 km doğusundaki Süngülü köyünün 1 km güneyinde yer alır (Harita 5). Kale kalıntısı, Kura Nehri’nin hemen 40 m güneyindeki 1718 m rakıma sahip kayalık bir tepenin zirvesindedir ve tepenin kuzeyindeki nehre bakan uçurumun kenarına inşa edilmiştir. Oldukça sarp kuzey yamaçta ayrıca iki mağara vardır. Süngülü Kalesi, Savaşır Kalesi’nin 1.1 km doğusundadır. Savaşır Kalesi’nin yer aldığı mevkiden görülemeyen kuzey-güney yönündeki bir vadiyi ve doğu-batı istikametinde uzanan geniş Kura Nehri Vadisi’ni kontrol amacıyla Kalenin batı ve doğu duvarları diğer yönlerdekilere oranla daha iyi korunmuştur. Kale çevresindeki incelemelerde herhangi bir seramik buluntusu tespit edilememiştir. Sadece mimari özelliklerden yola çıkarak kalenin Orta Çağ içlerinde inşa edildiğini söyleyebilmek mümkündür.

Erim (Dodopal) ve Özbaşı (Ğınya) Kaleleri

Erim ve Özbaşı kaleleri, Ardahan’ın Posof ilçesi sınırlarında bilinen son iki Orta Çağ kalesidir; ancak Erim (Dodopal) Kalesi, aynı isimli köyün 500 m doğusunda, Türkiye-Gürcistan sınırının kuşbakışı 150 m batısında yer almaktadır ve Ardahan’ın en kuzeyindeki savunma yapısıdır (Harita 5). Kale, deniz seviyesinden 1630 m yüksekteki bir tepelik üzerinde yükselmektedir. Erim Kalesi, ne yazık ki büyük oranda tahrip olmuştur. Kaleye ait günümüze kadar güney duvarının neredeyse tamamı ve güneydoğu duvarının 6 m’lik bir bölümü korunabilmiştir.

Bu duvarlar haricinde alanın güneybatısında, kuzey-güney yönünde 9 m ilerleyen bir duvarın sadece temel taşları korunabilmiştir. Kalenin güney

duvarı 31 m uzunlukta olup doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Maksimum yüksekliği 7 m ve kalınlığı 1.10 m'dir. Duvarın merkezinde yarım yuvarlak planlı bir burç vardır. Dolgu duvar tekniğinde inşa edilen kalede kullanılan taşlar genel olarak küçük ve orta boyutludur ve birleştirici eleman olarak kireç harcı kullanılmıştır.

Sögütlükaya (Hunemiş) Kuleleri

Sögütlükaya Kuleleri, Çıldır ilçe merkezinin 11 km güneybatısında yer alan aynı adlı köyün birkaç yüz metre kuzeyinde ve kuzeydoğusunda yer alan iki Orta Çağ kulesidir (Harita 5). Kulelerden kuzeyde yer alanı büyük ölçüde

tahribata uğramıştır ve sadece güney duvarı ayakta kalabilmiştir (Gündoğdu, H., 2000: 122-123). Diğer kule yapısı, doğu kenarının yarım yuvarlak forma sahip olması haricinde dikdörtgene yakın bir plandadır ve korunan maksimum duvar yükseklikleri 3.5-4 m civarındadır. Her iki kule yapısı da orta boyutlu ve az işçilikli taşlarla oluşturulmuştur ve birleştirici eleman olarak harç kullanılmıştır.

Posof ilçesindeki kale ve kulelerin en erken Orta Çağ tarihli oldukları anlaşılmaktadır. Genel olarak Kura Nehri'ne ait kolların yönelimi, savunma yapılarının konumlanışını büyük ölçüde etkilemiştir. Kaleler, nehir kenarlarındaki yüksek rakımlı yükseltilerin zirvesinde, konumlandığı araziye hâkim konumda ya da bir vadi kenarında inşa edilmişlerdir. Mimari verilerden yola çıkarak yapıların bir kısmının Orta Çağ sonrasında da kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Ardahan'daki bilimsel araştırma noksanlığı sebebiyle arkeolojik kalıntıların ilk inşa tarihlerini ve kullanım periyotlarını kesin olarak tespit edilememiştir. Bunun yanında, kale ve kulelerde hem insan faktörü nedeniyle hem de doğal sebeplerden ötürü büyük ölçüde bir tahribat oluşmuştur. Bu tahribatı önlemenin tek yolu restorasyon ve konservasyon çalışmalarına ağırlık vermek ve arkeolojik alanların tümünü sit alanı olarak ilan etmektir. Ancak kalıntıların büyük çoğunluğu henüz tescillenmemiştir.

Tarih turizminden faydalanabilmek için bu mekanların uzmanlar ile birlikte ele alınması, tescillenmesi, tanıtıcı broşürlerin hazırlanması ve gö-

nüllü veya profesyonel rehberlik hizmetleri için eğitimler düzenlenmelidir. Ayrıca kalelerin konumları açısından doğa turizm ile birlikte ele alınarak yeni turizm hizmet olanakları yaratılabilir.

1.6.5.3 Turizm Tesisleri

Ardahan'da Bakanlık belgeli 10 tesis, yatırım belgeli 2 tesis ve belediye belgeli 16 tesis olmak üzere toplam 28 tesis bulunmaktadır. Bu tesisleri toplam oda sayısı 658 ve yatak kapasiteleri ise toplamda 1257'dir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018). 2017 yılında Ardahan ve ilçelerindeki tüm tesislere geliş sayısı toplam 77.188'dir. Bunun %6,44'ünü yabancılar ve %93,56'sını ise yerli nüfus teşkil etmektedir. Posof ilçesine ise geliş sayısı toplamda 17.478'dir. Bunun %7,64'ü yabancıardan, %92,36'sı ise yerlilerden oluşmaktadır. Posof'a ait geceleme sayıları incelendiğinde, toplam 37.471 geceleminin %8'i yabancı turistler tarafından, %92'si ise yerliler tarafından gerçekleştirilmiştir Posof İlçesinde bulunan 1 adet 2 yıldızlı ve 1 adet belediye belgeli tesis ile birlikte konaklama potansiyeli oluşturan 1 adet misafirhanenin şartlarının geliştirilmesi yerli ve yabancı turistlerin de tercih edebileceği mekanlar haline gelmelerine neden olacakken yeni turistik tesisler de ilçe turizmini canlandıracaktır.

Tablo 23: Posof'da Turizm Yatırım, İşletme (Bakanlık) ve Belediye Belgeli Tesisler (2018)

Konaklama Tesis	Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
2 yıldızlı otel	1	24	48
Belediye belgeli tesis	1	28	40
Misafirhane	1	8	13
Toplam	3	60	101

Kaynak: *Misafirlerin Gözünden TRA2 Turizmi, SERKA, 2015.*

Tüm tesislere ait doluluk oranı açısından karşılaştırıldığında ise Posof'taki doluluk oranının Ardahan'daki toplam tesislerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Posof'ta düzenlenen şenlik ve şöenlerin, otellerin doluluk oranı üzerinde olumlu etkisi olduğu söylenebilir.

Tablo 24: Posof ve Diğer İlçelerde Turizm İşletme ve Belediye Belgeli Tesis İstatistikleri (2017)

Turizm İşletme Belgeli Tesisler									
İlçeler	Geceleme			Ortalama Kalış Süresi			Doluluk Oranı %		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
Damal	-	1 940	1 940	0,00	3,42	3,42	0,00	41,45	41,45
Merkez	3 517	48 987	52 504	3,07	2,57	2,59	2,55	35,53	38,08
Posof	864	23 638	24 502	1,59	2,14	2,11	1,94	52,95	54,89
Toplam	4 381	74 565	78 946	2,60	2,43	2,44	2,34	39,83	42,17
Belediye Belgeli Tesisler									
İlçeler	Geceleme			Ortalama Kalış Süresi			Doluluk Oranı %		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
Göle	573	22 981	23 554	1,58	1,60	1,60	1,12	44,96	46,08
Merkez	5 125	55 561	60 686	2,40	2,52	2,51	3,57	38,68	42,25
Posof	2 132	10 837	12 969	2,69	2,13	2,21	5,45	27,70	33,15
Toplam	7 830	89 379	97 209	2,38	2,15	2,17	3,35	38,22	41,56

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Posof'un yapısı gereği konakla sadece otel olarak düşünülmemelidir. Boş köy evleri yenilenerek kullanılacağı gibi, mevcut evlerde uygun yapıda olanları pansiyon ve oda kiralama yöntemi ile de turizm için kullanılabilir. Ayrıca göl kenarları ve yürüyüş rotalarındaki uygun alanlar kamping alanı olarak ta turizme kazandırılabilir. Posof'ta turizm için çevre iller ve ilçelerle, özellikle hava ve karayolu ulaşımı olan Kars ili ortaklaşa turistik paket programlar oluşturulmalıdır. İlk aşamalarda çevre il ve ilçelerin turizm tesisleri yatak ihtiyacın giderilmesi için kullanılabilir.

1.6.5.4 Kutlama ve Özel Günler

Posof'ta konaklamayı gerektiren ilerisi için değerlendirilmesi gereken diğer bir etkinlik grubu da, şenlikler ve şöenlerdir. Posof'ta düzenlenen başlıca şenlikler ve şöenler şunlardır:

- Posof 19 Mayıs Şenlikleri,
- Posof Aşıklar ve Türkü Şöleni (Temmuz).
- Köylerin neredeyse tamamında seyran ve yayla şöleni

Posof şenliklerin henüz tam anlamıyla gelenekselleşmemiş ve ulusal ve uluslararası bilinirliği düşüktür. Bu şenlikler turizm çekim gücü olarak kullanılabilir. Ne Posof Belediyesinin, ne de ilgili kamu kurumlarını sayfaların-

da açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Şenliklerin programları, içerikleri, tarihleri hakkında bilgiler bulunmamakta sadece birkaç fotoğraf bulunmaktadır. Posof Derneklerine ait web sayfalarında ise bilgiler güncel değildir. Sadece daha önceden bilenlerin ve veya eş dost vasıtasıyla haberi olanların bildiği şenliklerdir. Bu şenliklerin tanıtımı için özel web sayfaları hazırlanabileceği gibi ilgili kurumlar kendi web sayfalarında da tanıtım ve organizasyon bilgileri ve turizm hizmet bilgilerini verebilirler.

1.6.5.5 Doğa ve Yayla Turizmi

Posof'ta bulunan Ilgar Dağı tırmanış parkurunda doğa yürüyüşü ve trekking yapılabilmektedir. Bu parkurun tanıtımı ve reklamı iyi bir şekilde yapıldığı takdirde Posof için "Sağlık ve Spor Turizmi" bağlamında yeni bir turizm kaynağı olabilecektir. Ülkemizde son dönemde "Yayla Turizmi" giderek önem kazanmaktadır. Posof ilçesine bağlı kırk dokuz köyden otuz sekiz tanesinin yaylası mevcuttur (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/31921>, Erişim Tarihi:18.08.2018). Bu bağlamda, Posof'ta bulunan yaylalara yapılacak turistik tesisler ve bu yaylalarda düzenlenebilecek yeni festival ve şöenler ile Posof'taki turizm faaliyetleri olumlu yönde gelişecektir. Posof'ta bulunan yaylalara örnekler aşağıda yer almaktadır:

- Urema yaylası
- Gümüşkavak Yaylası
- Aşıkzülali Yaylası
- Boşdere
- Asmakonağı
- Çamyazı
- Söğütlükaya
- Çakırkoç
- Yeniköy
- Eski Yayla
- Eminbey Yaylası

1.6.5.6 Hobi Balıkçılığı ve Rekrasyon Turizmi

Posof'taki turizm potansiyelini arttırmak için yapılabilecek bir başka faaliyet ise sportif olta balıkçılığıdır. Posof'un göl anlamındaki zengin potansiyeli bu etkinlik sayesinde ortaya çıkarılabilir ve bu göllerdeki balık popülasyonunun arttırılmasıyla birlikte bir "Kırsal Turizm" faaliyeti olarak sportif olta balıkçılığı etkinliği hayata geçirilerek Posof'un turizm potan-

siyeli arttırılabilir. Posof İlçesinde heyelan ve buzul gölleri yer almaktadır. Posof'ta bulunan turistik amaçlı olarak değerlendirilebilecek bazı göller şunlardır (Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, 2013:29-30):

- Karagöl (Vakla) Gölü,
- Kızıl (Balık) Göl,
- Kanlı Göl,
- Ayaz Gölü,
- Sağrının Gölleri,
- Davar Gölü
- Öküz Gölü
- Çürük Gölü
- Ayı Gölü

Su kaynakları ve göller açısından zengin olan Posof'ta hobi balıkçılığının yapılması için YHGS yetkilileri ile planlama, balık üretimi, hangi alanların bu hizmetler için kullanılacağı konularında yerel yönetim ile birlikte çalışma yapılmalıdır. Aynı zamanda bu mekanlar kamping alanı, boş zaman geçirme dinlenme ve aktivite alanı olarak ta planlanabilir. Hizmet servis ve kolaylaştırıcı amaçla yapılacak günübirlik tesisler de çevresel kaliteyi düşürmeyecek nitelikte hayata geçirilmelidir.

Ayrıca Posof benzeri bir çok yerde başarılı olarak uygulanan alabalık yetiştirilmesi, bu balıkların tezgah, restoran ve turizm alanlarında Posof'ta doğrudan, işlenerek ve paketlenerek pazara sunulması araştırılmalıdır. Özellikle Posof çayı ve kollarının etrafında uygun alanların tespiti, çevresel değerler dikkate alınarak belirlenmelidir. Bu kısım turizm içinde alınmıştır çünkü Posof için veri bulunamamıştır.

1.6.5.7 Kuş Gözlemciliği

Posof'ta turizm potansiyelini arttırmak için yapılabilecek faaliyetlerden bir diğeri de kuş gözlemciliğidir. Ardahan ve Posof kuş gözlemciliği açısından oldukça elverişli alanlara sahiptir (Ardahan Valiliği, 2011). Göçmen kuşlar özellikle bölgedeki sulak alanlara ve göllerin olduğu bölgelere Nisan-Mayıs aylarında göç ederler (Akbulak, 2016:13). Göçmen kuşların özellikle göç bölgelerinin su kenarı alanlar olduğu ve Posof'taki göllerin sayısı birlikte ele alındığı, birçok kuş türünün Posof'ta bulunduğu ve kuş gözlemciliği ile fotoğrafçılığı açısından önemli bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Bu durum ise turizm potansiyeli açısından önemli bir kaynak oluşturabilir.

Göçmen, yerel ve soyu tükenmiş türlerde dahil olmak üzere 70 familyadan toplam 469 türün görüldüğü ülkemiz, kuş varlığı bakımından Avrupa'nın birçok ülkesinden daha zengindir. Özellikle ülkemizdeki göç yolları düşünüldüğünde Kafkas ve Çoruh vadisi-Kuzey Doğu Güney göç rotasına yakın bir konumda olan Ardahan kuş türleri açısından yüksek bir potansiyele sahiptir. Ardahan'ın kuş türleri incelendiğinde Kafkaslarda endemik olarak görülmekle beraber, Rusya, Ermenistan, Gürcistan İran ve Türkiye'nin kuzey kesimlerinde görülen Huş Tavuğu'na (Dağ Horozu) sadece Posof ilçesi ev sahipliği yapmaktadır (Fotoğraf 6). İlçenin dağlık bölgelerinde görülen ve koruma altında bulunan bu önemli tür kuş gözlemcileri tarafından kaydedilmesi arzulanan gizemli bir türdür.

İlçe sınırları içerisinde yırtıcı türlerde önemli bir yoğunluğa sahiptir. Kartal, Kızıl şahin, Şahin, Karaçaylak, Delice, Atmaca, Kerkenez, Puhu, gibi farklı türler görülmektedir. Sulak alanlarda ise; Yeşil Ördek, Tepeli Batağan, Çamurcun, Çıkrıkçın, gibi türlerin yanında; Çütre, Kızılkuyruk, Kaya Çintesi, Karatavuk, Saka gibi birçok ötücü türde görülmektedir (Fotoğraf 7). Genel olarak zengin bir tür çeşitliğine sahip Posof ilçesinde turizm faaliyetlerine yönelik olarak gerçekleştirilecek çalışmalarda kuş gözlem evlerinin kurulması bu alanla ilgili çalışma gerçekleştirecek bilim adamlarına ve kuş gözlemcilerinin dikkatini çekerek ilçedeki potansiyelin daha iyi tanıtılmasına katkı sağlayacaktır.

Fotoğraf 6: Huş Tavuğu

Fotoğraf 7: Posof'ta bulunan diğer gözlemlenebilecek kuş türleri

Kerkenez

Alakarga

Örümcek kuşu

Şahin

Kara kızkuyruk

Cütre

Guguk kuşu

Kızıkuyruk

Kaya çintinesi

Cıkrıcın

Çamurcun

Atmaca

Posof YHGS'nın güçlü yönleri şunlardır (Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, 2013:39-40):

- Posof YHGS'nın Yönetim ve Gelişme Planına sahip olması,
- Çok çeşitli yaban hayvanlarını barındırması,
- Kaçak avcılığın az olması,
- Sahaların her yıl envanterinin yapılması,
- Dağ horozunun ülkemizde yaşadığı nadir yerlerden olması,
- Koruma, kontrol ve denetim için idare ile koordineli şekilde iki orman mühendisinin çalıştırılıyor olması,
- Posof YHGS mevcut değerlerini ve potansiyelini yansıtan ve bunlara yönelik talebe cevap verecek dengeli ve sürdürülebilir turizm ve rekreasyon fırsatlarının olması ve
- Doğa turizminin geliştirilmesi sonucu yöre halkı için gelir arttırıcı bir unsur olmasıdır.

Posof'ta var olan bu turistik aktivite ve değerlerin geliştirilmesi ve daha etkin kullanımı ile birlikte hem ilçenin turizm marka değeri artacak hem de Posof'un sosyo-ekonomik gelişimi hız kazanacaktır. Ancak mevcut yapı in-

celendiğinde tesisleşmenin çok yetersiz olması, turizmle uğraşacak nitelikli genç nüfusun az olması, tanıtımın çok çok yetersiz olması öncelikle aşılması gereken temel sorunlardır.

1.6.6 Kooperatifçilik

Posof'ta 3 adet Tarımsal Kalkınma Kooperatifi mevcuttur. Ancak kooperatiflerden ancak Süngülü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi faaldir. İlçede göçü tercih etmek ortaklaşa çalışma kültürünün oluşmasını engellemiştir. Oysaki üretimin tarıma dayalı olması, pazara uzaklık, pazarlama ve markalaşma için Posof'ta kooperatifleşme üzerinde durulması ve çözümler üretilmesi gereken en önemli konuların başında gelmektedir. Böylece halk ürettiği ürünü daha uzak pazarlara ulaştırabilecek, sadece geçimlik değil satış içinde üretim yapacak ve üretimin sürekliliği çok daha düşük maliyetlerle, daha verimli ve karlı yapılabilecektir. Ayrıca üretimin devamlılığı hahe halkı gelirini artıracığından göçün engellenmesi ve yeni iş olanakları içinde güçlü bir etken olacaktır.

Posof'ta kurulmuş kooperatifler:

1-Posof İlçe Merkezi ve Köyleri Tarımsal Kalkınma Kooperatifi:

Söz konusu kooperatif 2002 yılında kurulmuş olup, 102 üyeye sahiptir. Çalışma alanı: Posof İlçe Merkezi, Türkgözü, Armutveren, Kalkankaya, Taşkırın, Kayınlı, Çayırçimen, Alabalık, Doğrular, Çakırkoç, Asmakonak, Kır, Aşıkzülali, Aşıküzeyir, Kol, Söğütlükaya, Çamyazı, Süngülü, Yeniköy, Yurtbekler, Kumlukoz ve Gönülaçan Köyleridir. Kooperatife ait meyve işleme tesisi bulunmaktadır.

2-Günlüce Özbaşı Köyleri Tarımsal Kalkınma Kooperatifi:

Bu kooperatifimizde 1969 yılında kurulmuştur. 57 üyesi mevcuttur. Çalışma alanı: Günlüce, Özbaşı Yolağzı, Kopuzlu, Gürarmut, Demirdöven ve Uğurca Köyleridir. Kooperatifin binasını bulunduğu Günlüce Köyünde Kooperatife ait Süt Toplama Merkezi, Un Değirmeni ve Selektör makinesi bulunmaktadır. 4X50 = 200 (50 aileye 4 adet damızlık süt sığırı) projesi kapsamında 200 adet montofon ırkı damızlık süt sığırı dağıtımı yapılmıştır. Kooperatif 2013 yılında feshedilmiştir.

3-Süngülü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi:

Bu kooperatif 2009 yılında kurulmuştur.42 üyesi bulunmaktadır. Süngülü Köyü ve komşu köylerini kapsar. Bir adet kooperatif binası bulunmaktadır. Bu bina içerisinde

de 24 tonluk akaryakıt tankları bulunmaktadır ve 2009-2010 yıllarında üyelerle mazot ve petrol yan ürünleri satışı yapılmıştır. 2018 yılında yem satışına başlanmış olup, tarım alet ve ekipman satışına da başlanacaktır

1.6.7 Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Ekonomik Potansiyeli

Dünya pazarlarında tıbbi ve aromatik bitkilere olan talep her geçen gün giderek artmaktadır. Türkiye tıbbi ve aromatik bitkilerin dış satımında dünyanın önde gelen ülkelerinden biri olup, birçok tıbbi bitkinin dış satımını yaparken, aynı zamanda birçok bitkinin de dış alımını gerçekleştirmektedir.

Türkiye’de doğadan toplanarak iç ve dış ticareti yapılan 347 tür bulunmakta ve bunların %30’unun dış ticareti yapılmaktadır (Özhatay ve Koyuncu, 1997). Türkiye dünya genelinde yaklaşık 100 ülkeye tıbbi ve aromatik bitki dış satımını gerçekleştirmektedir. Dış satımının önemli bir kısmını Kuzey Amerika, Avrupa Birliği, Latin Amerika, Uzak Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine yapmaktadır. Bu ülkelerden ABD, Almanya, Vietnam, Hollanda, Polonya, Brezilya, Kanada, İtalya, Belçika, Yunanistan, Fransa ve Japonya listenin başında yer almaktadırlar (Faydaoğlu ve Sürücüoğlu, 2011). Türkiye’nin ihraç ettiği önemli tıbbi ilaç ve baharat bitkileri kekik, defne yaprağı, kimyon, anason, rezene tohumu, ardıç kabuğu, mahlep, çemen, biberiye, meyan kökü, nane, sumak, adaçayı ve ıhlamur çiçeğidir (Bayram ve ark., 2010).

Dünya Sağlık Organizasyonu’nun 91 ülkenin farmakopelerine ve tıbbi bitkileri üzerine yapılmış olan bazı yayınlara dayanarak hazırladığı bir araştırmaya göre de tedavi amacıyla kullanılan tıbbi bitkilerin toplam miktarı 20.000 civarındadır (Faydaoğlu ve Sürücüoğlu, 2011). Dünyada ticareti yapılan tıbbi ve kokulu bitkilerin % 50’si gıda, %25’i kozmetik ve % 25’i de ilaç sanayinde kullanılmaktadır.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Genel Başkanı Şemsi Bayraktar (2017) açıklamalarında; “ Dünya Sağlık Örgütü’ne göre 20 bin civarında tıbbi, aromatik bitkinin 4 bininin yaygın şekilde kullanıldığını, 2 bininin ticaretinin yapıldığını, Dünya nüfusunun beşte dördünün geleneksel tıbbi ve tıbbi bitkileri kullandığını belirtmiştir. Ayrıca, Türkiye’nin, dünyada tıbbi aromatik bitki ihracatı yapan 110 ülke içinde, 18’nci sırada olduğunu, yıllık 25 milyar dolarlık pazardan sadece 158,4 milyon dolar pay aldığını, ve bu payda en büyük kalemleri 55,7 milyon dolarlık kekik, 35,8 milyon dolarlık defne ihraç edilmesi olduğu vurgulamıştır.

Tıbbi aromatik bitkilerde iyi tarım uygulaması yapanlara destek ödenmektedir, işletme büyüklüğü 5 dekarın altında küçük aile işletmeleri kapsamında tıbbi ve aromatik bitki yetiştiricilerine de dekar başına ayrıca destek ödemesi yapılmaktadır.

Posof iki iklim kuşağını barındırması, mikro iklim bölgelerine sahip olması, dağlık yapısı, sulak alanları sebebiyle çok zengin ve temiz bir floraya sahiptir. Floranın zengin bitki türü ve çeşitliliği nedeniyle, doğadan toplanan ve kültürü yapılan tıbbi ve aromatik bitkiler açısından büyük bir ekonomik potansiyele sahiptir. Ancak literatürde bu konu ile ilgili yapılmış çalışmalara çok nadir rastlanmıştır. Bu çalışmalardan en güncel olanlarından bir tanesinde (Murathan, 2018), Ardahan ilinde yetişen, halk arasındaki adlarıyla kımı (*Anthriscus sylvestris (L.) Hoffm.*), madımak, (*Polygonum cognatum Meissn.*), evelik (*Rumex crispus L.*), aslan, pençesi (*Allcemilla sericata Rchb.*) ve çuha (*Primula veris L.*) bitkilerinin yüksek biyoaktif, bileşenlere ve antioksidan kapasiteye sahip oldukları, tespit edilmiş ve Günümüzde oksidatif stres kaynaklarının ve buna bağlı olarak da birçok hastalığın aşırı derecede çoğalması düşünüldüğünde bu bitkilerin ve bu tür çalışmaların ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.

Tıbbi ve aromatik bitkilerin Posof ekonomisine daha etkili bir biçimde katılmasını ve bitki çeşidi bakımından zengin bir floraya sahip bölgenin bu kaynaklarından daha verimli yararlanabilmesini sağlamak için;

- Tıbbi ve aromatik bitki çeşitliliğinin korunması, sürdürülebilmesi ve değerlendirilmesi için gerekli orman, mera ve yaylalardan (doğan-dan) toplanacak ürünler için toplayıcılara eğitimler verilmeli, hasat ve toplama işlemleri izin ve kontroller eşliğinde yapılmalıdır.
- Özellikle Posof halkının yararlanabilemesini sağlamak ve hem de eğitim
- Bitki toplayıcıları için izin belgelri düzenlenmelidir
- Yurt içi ve yurt dışında ticareti yapılan ve Posof'ta yetişen doğal bitkilerin tam bir listesi, yapılması için uzmanlar ile birlikte çalışmalar yapılmalıdır.
- Tıbbi ve aromatik bitki tarımını yapmak isteyen yetiştiricilere TKDK ve AB destek vermektedir. Bu desteklere ulaşabilmek için, eğitim, arazi vb koşullarda Posof'lulara destekler verilmelidir.

- Özellikle kültür tarımı yapılarak üretilecek bitkilerde arıcılık verimini düşürmeyen, arıcılık faaliyetine uygun bitki türleri seçimine zen gösterilmelidir.
- Toplama ve hasat sonrası ambalajlama, paketleme ve depolamayı sağlayacak tesislerin kurulması sağlanmalıdır.
- Gerek i tüketimde kullanılan gerekse dış satımı yapılan tıbbi ve aromatik bitkilerde üretimi arttırmak ve istenen kalitede ürünü elde edebilmek için; doğadan toplamaların sürdürülebilirlik ilkesine dayalı floraya zarar vermeden yapılması, bitki toplayıcıların eğitilmesi, talebi fazla olan bitkilerin kültüre alınması, yetiştirme tekniklerinin her bitkiye ve ekolojik koşullara göre saptanması, yurt dışında veya içinde geliştirilmiş ve Posof ekolojik koşullarına adapte olabilecek çeşitlerin getirtilerek Posof iklim koşullarında denenmesi, bu bitki grubunun en önemli sorunlardan biri olan tohumluk temini için kurumsal alt yapının oluşturulması, çeşit geliştirmeye yönelik ışlah çalışmalarının desteklenmesi, hasat sonrası işlemler, depolama ve nakliyede uygun Őartların sağlanması gerekmektedir.
- Orman Genel Müdürlüğü, odun dışı orman ürünleri olan reçine, ıra, defne, kekik, ada ayı, am fıstığı ve mantar toplayarak geçinen orman köylülerine Kasım 2019'a kadar "Mesleki Yeterlilik Belgesi" zorunluluğu getirmiştir. Belge almak için yapılacak sınavda orman üretim işçisi için bin 120 TL, otsu ve diğer bitkiler ile mantar gibi odun dışı ürünleri yerden toplayanlar için 670 TL, odun dışı ürünleri yüksekten toplayanlar için ise 885 TL sınav creti istenmektedir. Posof'ta bu belgeleri almak isteyenlere hem sınav için eğitim verilmesi hem de sınav ücretleri konusunda destek verilmesi bu sektörün oluşması için önemlidir.

1.7 Posof Kültürü ve Sosyal Yapı

1.7.1 Posof Günlük Yaşam

Posof halkı günlük yaşamında esnaf ve memur olanlar dışında hayvancılık ve tarımla uğraşan kesim, günlük rutin işleri dışında 40-60 yaş arası gurup genelde Posof kahvehanelerinde vakti geçirmektedir. Genç nüfusun az olması ve var olan genç nüfusun ilçe dışında gurbette çalışıyor olması nedeniyle gençlere yönelik boş zaman geçirme alanı yok denecek kadar azdır. Posof'ta gençle için bir kültür merkezi bulunmadığı gibi spor alanları yetersiz ve niteliği düşüktür.

Son yıllarda öğrenim vermeye başlayan Meslek Yüksek Okulu nedeniyle görece olarak genç nüfus artmıştır buna bağlı olarakta gençler için kafe ve restaurantlar da açılmaya başlamıştır. Spor alanı olarakta halı saha açılmıştır.

Tarım ve hayvancılık ile uğraşna grupta kadınlar ve çocuklar çalışma hayatında ücretsiz aile çalışanı olarak oldukça faal bir yapı sergilemektedir. Posof'ta kadına şiddet vakası tespit edilmemiştir.

Posof'ta Aşıklar Şenlikleri yapılmasına karşın, herhangi bir aşık evi, saz evi, atışma alanı ve eğitim tesisi bulunmamaktadır. 2018 yılında ilk kez saz kursu düzenlenmiş olup devamlılığının sağlanması kültürel değerlerin yaşatılması ve yaygınlaştırılması için önemlidir.

Posof'ta aidiyet duygusu baskın olduğu gözlenmiştir. İnsanlar göç etse bile topraklarını satmamakta, aile büyüklerinin bakımlarını üstlenmekte, gittikleri yerlerde dernekleşmektedirler.

Mevcut yapı incelendiğinde, Posof'ta girişimciliğin ve ticaret kültürünün görece gelişmediği, mevcut girişimlerde riskin düşük olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle gurbette işçi olarak veya memur olarak çalışıldığı insanlar tarafından belirtilmiştir.

Bunlara ek olarak genç nüfus göçünün en büyük nedenlerinden bir tanesi de kız istemelerde, kız tarafının sıklıkla evliliğe ancak çiftin Posof'tan göç ederse onay verilmesi olduğu yine bölge halkı tarafından belirtilmiştir.

1.7.2 Posof Yerli Ağzı

Posof yerli ağzıyla konuşan bu Türk kolu en eski teşekküle sahip olan topluluklardan biridir. Bunlar Ardahan, Hanak (Meşei Ardahan) ve Posof kaza merkezleriyle bu merkezlere bağlı olan köylerinde; Çıldır'ın Kurtkale bucağında ve buraya bağlı yerli köylerde; Çıldır merkeziyle merkeze bağlı Çıldır-Ardahan karayolunun kuzeyinde kalan Yıldırımtepe, Kuzukaya, Kaşlıkaya, Kotanlı ve Doğankaya köylerinde ve Göle'nin kuzeyindeki bazı köylerde oturmaktadırlar. Birçoğu da Posof'tan Karsın çeşitli yerlerine göç etmiştir. Halk arasında Gagavan ve Çin-çavat isimleriyle anılan Posof yerlileri 12. yüzyılda buralara Hristiyan olarak gelip yerleşen Kıpçak akıncılarının çocuklarıdır. M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak gelen Bulgar ve Hun Türkleriyle bilhassa 7. yüzyılda daha kalabalık kitleler halinde gelen Hazar ve Sabir Türklerini de içlerinde eriten bu Kıpçak Türkleri, 12. ve 13. yüzyıllarda Gürcü devletinin askeri, mali, idari işlerini ellerinde tutmuşlar, ondan sonra da 1625'e kadar Çoruh boyları ile Ardahan-Posof'ta Ortodoks prenslikleri halinde yaşamışlardır. 1625'te müslümanlığı resmen kabul ederek günümüze kadar gelmişlerdir. Müslüman olduktan sonra şüphesiz buralardaki çeşitli Oğuz topluluklarıyla karışmışlardır. Karaorgan bucağı ile Göle'nin büyük kısmı Kars yerli ağzı içinde değerlendirilebilir. Oltu'ya kadar uzanan bu bölge her iki ağız arasında bir geçiş bölgesi olarak kabul edilmelidir. Etnik yapısı da aynı şekilde düşünülmelidir. Göle'nin daha çok Kuzey köyleri ise doğrudan doğruya Posof etnik yapısı içine girmektedir ki, bazı sözlü bilgilere göre bu köylerin birçoğu zaten çeşitli zamanlarda Posof'tan göç etmişlerdir. Posof bölgesinin etnik yapısı ile ilgili geçen yüzyılın başından bağlayarak günümüze kadar devam eden göçlerden de bahsetmek gerekir. Posof kazası ve köylerinde yaşayanların büyük bir kısmı Ahıska'dan göçmedir. Ahıska'dan gelenlerle Posof'ta eskiden burada oturanlar arasında zaten etnik bir ayrılık yoktur. Bu dış göçün yanında bir de iç göç vardır. Rus ve Gürcü baskısı Ardahan ve Posof'taki halkı daha içerilere göç etmeye teşvik etmiştir. Kars (Bülbül mahallesinde) ve Ardahan merkezinde çok sayıda Posof göçmeni yaşamaktadır. Merkeze bağlı Bulanık, Selim'e bağlı Oluklu ve Tozlucaca, Sarıkamış'a bağlı Bozat, Arpaçay'a bağlı Atçılar ve Yalınçayır, Ardahan'a bağlı Altaş köyleri Posof'tan göçme halklardan oluşur. Merkeze bağlı Mağaracık, Kağızman'a bağlı Çallı ve Ardahan'a bağlı Ovapınar köylerinde de Posof göçmenleri yerli ve Terekemelerle birlikte yaşamaktadırlar. Ayrıca Kars dışına göçen Posuflular da vardır. F. Kırzioğlu'nun kaydettiği gibi, Muş'un

Bulanık kazasında ve bu kazaya bağılı Odunçor, Milbar, Teyrut ve Şeyh Yakup köylerinde Posof göçmenleri bulunmaktadır. Yine Kırzıoğlu, bazı Ardahan köylülerinin 93 harbinden sonra Malatya'nın Doğanşehir'ine yerleştiklerini de yazmaktadır (Ercilasun, A.B., 1983). Ercilasun yaptığı çalışmada Posof yerli ağızı ile ilgili

- ünlü harflerin değışmesi,
- İnce Ünlülerin Kalınlaşması
- Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması
- Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi
- Ünlü Düşmesi
- Ünlü Birleşmesi
- Ünsüzler
- Ünlü-Ünsüz Uyumunun Bozulması
- Ünsüz Değışmesi
- Süreksizlik
- Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değışmeleri

detaylı bir şekilde incelemiştir.

Posof Ağzından Bazı Örnekler (<http://cosmosius.blogcu.com/ahiska-agzindan-kelimeler-sozler>)

- Aba: Anne/ Kız Zernişan, aban nerede?
- Abla: Yenge/ Abla, taday işe getti mi?
- Ahor: Ahır/ Ahorun kapısını açuh unutmışın.
- Ana: Anne/ Anay geldi mi?
- Aprak: Ters (Mecazi olarak huysuz)/ Eydür ama birez aprakluhi var.
- Ayhuriya: Boşu boşuna/ Hep ayhuriya konuşuyorsun!
- Baci: Kız kardeş, abla/ Baci soğandan aci veya başımın taci.
- Baga: Ahırda hayvanların yemliğı/ Bagayı samaninen doldurdum.
- Bayah: Demin, az önce/ Bayah seni gördüm, nerden geliyordun?
- Bed: Çirkin/ Karısı bed olanın gövli dışarda olur.

Posof Çocuk Ağzında Kullanılan Bazı Kelimeler

- Pepe: Ekmek
- Tutu: Su
- Cici: Güzel
- Tata: Çorba

- Papul: Yemeni
- Tütüle: Zurna
- Puçı: Dana
- Böbö: Böcek
- Pupu: Yara
- Tüüdüt: Araba
- Hoppa: Gezmek
- Tay Tay: Çocukların ilk Ayakta Durması
- Koko: Küçük Ekmek
- Pipi: Çocuk
- Eee: Çamur,Dışkı,Pislik

Posof Ağzı İle Dede Korkut Arasında Bazı Ortak Sözlere (Zeyrek, Y., 2016:43-46)

- Gâlüben, gâtürdi: Ahıska-Posof ağzında gelmek fiili bazı köylerde gâlmax şeklinde, getirmek de gâturmax şeklinde söylenir. Dede Korkut Kitabı'nda da aynı şekilde geçmesi çok dikkate değer bir husustur.
- Panbuk. Eski panbuk bez, Pamuk ismi.
- Külek: iyice inceltilmiş tahtanın yuvarlakça eğilip kendine göre bir de taban eklenen ve muhtelif ebatlarda yapılan kaptır.
- Dişi ehli/dişehli: dişi-ehli, kadın anlamındadır. Ahıska-Posof ağzında da i sesinin düşmesiyle kaynaşmış hâlde ve dişehli şeklinde kullanılmaktadır
- Çoxuşmax: Üşüşmek, başına toplanmak.
- Nöker: Erkek hizmetçi.
- Üzengi: Üzengi, atın eyerine iki taraftan da kayışla bağlı olup binerken ayağın basıldığı demir bir aksandan ibarettir.
- Kuskun: Kuskun, inişlerde kaymasın diye atın eyerine kuyruk altından bağlanan kayıştır.
- Kaftan: Kaftan, Ahıska ve Posof yöresinde kadın elbisesi olup kol ve omuzdan diz altına kadar inen bir entaridir.
- Döşürmek: Ahıska-Posof ağzında da 'bir şey toplamak

1.7.3 Posof Mutfağı

Posof mutfağı sadece kendine has bir yapısı olduğu söylenemezse de özellikle diğer bölgelerde debilinen ve yapılan bazı lezzetler Posof'un ayrıcalıklı coğrafyasından kaynaklana süt ve et ürünlerinden gelen lezzet ile dikkate alınması gereken bir mutfaktır. Özellikle tereyağı ve un temelli olup fırında pişirilmesi ile de dikkat çekmektedir. Bunlardan başlıcaları kete, katmer, sinor, kuymak ve hangeldir. Aşağıda bu lezzetler hakkında bilgi verilmiştir.

KETE

Un, maya, tuz ve ılık su ile hamur hazırlanır ve orta büyüklükte bezeler yapılır. Bezelerden yufkalar açılır ve her yufkaya tereyağı sürülerek üçerli yufkalar halinde dizilir. Bu işlem üst üste dizilen yufkaların eni el ayasından biraz büyük olacak şekilde şeritlere ayrılır. Her şerit elin etrafında döndürülerek ele sarılır ve bir ucu kapatılır. Daha sonra açık olan ucundan içeriye önceden tereyağında kavrulmuş olan un (isteğe göre un içerisine ceviz de konulabilir) konularak kapatılır. Kapatıldığında yuvarlak şekil alan malzeme basılarak tepsiye dizilir. Üzerine yumurta sarısı sürülür ve sac altında veya fırında pişirilir.

KATMER

Un, su ve tuz ile kulak memesi kıvamında hamur hazırlandıktan sonra çok ince yufkalar halinde açılır. Her yufkanın arasına tereyağı sürülür. Tereyağı sürülen yufkalar üst üste konarak rulo şeklinde yuvarlanırlar. Rulolar tepsiye yerleştirilir ve yayılır. Fırında pişirilir.

SİNOR

Un, su ve tuz ile hamur yoğrulduktan sonra küçük bezeler yapılır. Bezelerden yufkalar açılır ve sacda pişirilir. Her bir yufka rulo haline getirilir ve yaklaşık 3 cm boylarında dilimlenir. Dik olarak yağlanmış tepsiye dizilir. Üzerinde eritilmiş tereyağı gezdirilir ve fırına verilir. Fırından çıkınca sıcakken üzerine sarımsaklı yoğurt gezdirilerek servis yapılır.

KUYMAK

1 su bardağı kaymak ateşte eritilirken, 2 yemek kaşığı tepeleme un ilave edilir ve karıştırılarak pişirilir. Kaynamaya başlayınca 1 çay bardağı su yavaş yavaş eklenir. Yavaş yavaş karıştırmaya devam edilir ve üzerine yağ çıkacak kıvama geldiğinde ateşten alınarak servis edilir.

HANGEL (manti)

Un, su, tuz ve yumurtadan sert kıvamında hamur hazırlanır ve bezeler yapılır. Bezeler orta incelikte açıldıktan sonra küçük kareler halinde kesilir. Kesilen hamur parçaları içlerine kıyma konarak kaynayan tuzlu su içerisine atılarak haşlanır ve süzülür. Tabağa alınan hangel hamurlarının üzerine sarımsaklı yoğurt eklenir. Kuru soğanlar halkalar halinde kesilerek tereyağında kavrulmuş pul biber veya nane ile de servis yapılabilir.

1.7.4 Posoflu Tanınmış Kişiler

Posof coğrafyası hem toprağının verimliliği hem de Posof ilçesinde yetişmiş insanların kültürel ve entelektüel bilgi sermayelerinin zengin olduğu bir ilçedir. Posof, 1267 yılında kurulan Atabek Devletinin başkenti olan siyasi bir merkezdir. Başkentliğini Ahıska'ya vermiş olsa bile coğrafi olarak Ahıska'nın yanında olmasıyla önemini sürdürmüştür. Türkiye sınırının kesinleşirken Ahıska'nın sınır dışında kalmasıyla Posof tekrar önemini kazanmıştır. Bu sebeple Posof, jeokültürel açıdan da önemli bir merkezdir.

Toplumlar aydınlarını kendi değerleriyle yetiştirir. Aydınlar da karanlıkta ışıklarıyla toplumun önüne ışık tutarlar. Atabek Yurdu'nun çok sayıda aydını vardır. Posof'tan da çok sayıda aydın ve bürokrat yetişmiştir. Osmanlı Devleti zamanında Ahıskalı olarak bilinenlerden bazıları Posofludur. Posof, kültürel birikimi çok yüksek bireyler yetiştirdiği gibi, sözlü kültüründe çok sayıda destan, hikâye ve masal üretmiş, biriktirmiş ve yaymıştır. Halk ozanları geçmiş dönemin kanaat önderi, halk eğitimcisi, düşünürü, şair ve yazarlarıdır. Dünyayı anlar, tanır ve gidişatı halka anlatırdı. Halk ozanları yönünden Atabek yurdu zengin olduğu gibi, Posof da bu açıdan özel bir yerdir. Öncesi fazlaca kayıtlı olmasa da, Aşık Üzeyir, Aşık Zülali ve Aşık Müdami 20. yüzyılın başından itibaren Türkiye'de öne çıkmış aşıklardır. Posof'ta doğup yetişen insanlar, akademisyenlikten, iş dünyasına, edebiyattan el sanatlarına varıncaya kadar geniş yelpazede çalışmalarını sürdürmüş, başarılarını kanıtlayarak, buldukları alanlarda öne çıkmışlardır.

Aşağıda Posof ilçesi ile bütünleşmiş kişilerden birkaçını tanıyacağız. İsimlerini yazamadığımız onlarca bilim adamı, halk ozanı ve ilçeye mal olmuş kişiler olsa da bu isimlerden bazıları şunlardır; aslen Posoflu olan Prof. Dr. Nihat Erim (1971-1972 yılları arasında Başbakanlık yapmıştır), Aşık Üzeyir, Aşık Zülali, Aşık Müdami, Yaşar Çağlayan (Tarihçi), Necati Bilican (Vali), Cengiz Bulut (Vali), Ertuğrul Ünlüer (Vali), Nedim Şener (Gazeteci), Celal Tunus (Atatürk'ün yakın koruması), çok sayıda akademisyen, halen hayatta olup edebi eserleri yayınlanmış yüzün üstünde edebiyatçı ve iş alanında önemli iş adamları ve Posoflulara ait büyük şirketler vardır.

Bunların yanı sıra Atabek Yurdu, Ahıska ve Posof üzerinde araştırmalar yapan Yunus Zeyrek (Araştırmacı, Akademisyen, Şair), Dr. İkrâm Çınar (Araştırmacı, Yazar, Akademisyen), Dr. Öztürk Emiroğlu (Akademisyen, yazar), Ünal Kalaycı (Eğitimci, yazar) ve Kaan Gündoğdu (Araştırmacı, Yazar) ile çok sayıda kaymakam, subay, bilgin, halk ozanı ve eğitimci bu kültürden çıkmış, Türkiye'nin değişik bölgelerinde çalışmaya ve üretmeye devam etmektedirler.

Aşık Üzeyir

1770 yılında Posof'un şimdiki adı Aşıküzeyir olan köyünde doğmuştur. 3. Selim'in Divan Şairi Sultanüş Şuara (Şairler Sultanı) olarak anılan Aşık Üzeyir, XVIII-XIX. Yüzyılı en ünlü saz şairlerindendir aynı zamanda hikâye

yazarıdır. Aşık Üzeyir, Aşık Müdami'nin de dedesidir. Bulunduğu aile yapısından dolayı, şairlik ve halk ozanlığı ile iç içe büyümüştür. Posoflu olan Aşık Üzeyir' in Ahıska kaybedilince dönemin Padişahına hitaben yazdığı dörtlük meşhurdur, dörtlükte şöyle der;

*“Ahıska gül idi gitti
Bir ehl-i dil idi gitti
Söyleyin Sultan Mahmud'a
İstanbul kilidi gitti”*

Aşık Zülali

Ünlü Halk Ozanı Aşık Zülali, 1873 yılında Suskap (bugünkü adı Aşık Zülali) Köyünde doğmuştur. Gerçek adı Yusuf'tur. İstanbul'da ve Bursa'da eğitimine devam etmiştir. Eğitimlerinde Arapça ve Farsça öğreten Zülali, Kars-Ardahan bölgesinde Halk Ozanları ile tanışmasıyla aşıklık dersleri almıştır. Kars, Azerbaycan ve Batum'da uzun süre öğretmenlik yapmıştır. Ceditçilik hareketinden etkilenerek 1909 yılına kadar Batum'da Türkçülük, Türk Birliği ve yenilikçilik hareketlerinin yayılması için çalışmıştır. Koşma ve seamilerindeki akıcılığı, sade dili gazellerinde ve müseddeslerinde de görülmektedir. Pek çok aşıkta görülen farklı iki şiir dilini Zülali sade Türkçe'nin lehine olarak birleştirmiştir.. Aşık Zülali, 1940 yılında Manisa Türk Ocağı'nın kurucularından biri olmuştur. Eskişehir-Çifteler ilçesinde bir süre imamlık yapan Aşık Zülali, 1956 yılında vefat etmiştir. Çok sayıda şiiri bulunan Aşık Zülali'nin mezarı ise Çifteler Şehir Mezarlığındadır. Vatan göründü eserinden bir dörtlük te şöyle der;

*“Ben vatana ağlar idim iraktan
Gördüm de kurtuldum gamdan firaktan
Gözümüz açıldı kudreti haktan
Güzel çıldır kars ardahan göründü”*

Aşık Müdami

Aşık Müdami (1914-1968), Posof'un Demirdöven köyünde doğdu. Asıl adı Sabit Ataman'dır. Kars'ta askerliğini yaparken tanıştığı Halkbilimci Prof. Pertev Naili Boratav ile paylaşımları olmuştur. Halk şiirinin tüm türlerin-

de ürün vermiş olan Aşık Müdami, Konya Aşıklar Bayramına da bölgenin aşıkları ile katılmış, 1966'da Murat Çobanoğlu ile birinci olmuştur. Hakkında yayınlanmış kitaplar bulunmaktadır. Posof üzerine yazdığı eserinden bir dördlük aşağıda verilmiştir.

*“Dağlari Arsiyan, Ulgar
Kisin birçok adam bogar
Dört saatlik yere sigar
Ümidi çokdur Poshov'un.”*

Celal Tunus

Askerdeyken Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın korumalığını yapan Posoflu Er Celal Tunus, Hicri 1311 yılında Posof'un Hevat (Aşıküzeyir) Köyünde doğmuştur. Ardahan Belediyesinin girişimiyle, Çanakkale Savaşı'nda Anafartalar'da Atatürk'ün yakın koruması olduğu belgelenmiş ve kimlik bilgilerine ulaşılmıştır. Önce Çanakkale Savaşında, ardından Kurtuluş Savaşı'nda bulunmuştur. Anafartalar'da Atatürk'le çekilmiş bir fotoğrafı ile de ünlüdür.

1.7.5 Posof Dernekleri

Türkiye'nin muhtelif yerlerinde faaliyetlerine devam eden Posof dernekleri, kuruldukları yerlerde Posof kültürünün yaşatılması, yaşanması ve Posoflular arasında birlik ve dayanışmayı sağlamaktadır. Posof'un kurtuluş bayramı, seyran programı ve benzeri etkinliklerin yapılmasının yanı sıra dernek bünyesinde oluşturan sosyo-kültürel hizmet veren komisyonlarla üyelerine hizmet etmektedir. Spor alanında çalışmaları bulunan Posof dernekleri, Posoflu öğrencilerin eğitimleri için de önemli çalışmalara imza atmaktadır.

Kafkasya ve Anadolu arasında geçiş güzergâhı olan Posof, tarih boyunca, özellikle de son Osmanlı-Rus Savaşlarında göçler vermiş, Cumhuriyetin ilanından sonra da ekonomik, sosyal, eğitim, sağlık gibi problemler nedeniyle göç hızı artmış, Posoflular Türkiye'nin ve Avrupa'nın farklı yerlerine göç etmişlerdir. Bugün, ağırlıklı olarak Bursa, İstanbul, Kocaeli'nde yaşamlarını sürdüren Posoflular; İzmir, Ankara, Zonguldak, Aydın gibi şehirlerde de yerleşmişlerdir. Avrupa da ise Almanya, Belçika, Hollanda ve Fransa'da 100 bin civarında Posoflu'nun olduğu tahmin edilmektedir.

Türkiye'deki Posof Dernekleri;

Ankara

- Posoflular Dayanışma Yardımlaşma ve Kültür Derneği
- Ardahan İli Posoflular Sosyal Yardımlaşma Dayanışma Eğitim Kültür ve Cenaze Hizmetleri Derneği
- Ardahan İli Posof İlçesi Erim Köyü ve Çevre Köyleri Yardımlaşma ve Kültür Derneği

Ardahan-Merkez

- Posof Birlik Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

Bursa-İnegöl

- İnegöl Posof Baykent Köylüleri Kültür Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği
- İnegöl Posof Günbatan Köyü Dayanışma Derneği
- İnegöl Posoflular Kültür ve Yardımlaşma Derneği
- Posof Alabalık Köyü Kültür ve Yardımlaşma Derneği
- Posof Çayırçimen Köyü Dayanışma Derneği
- Posof Kolköyü Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği
- Posof Süngülü Köyü Sosyal Yardımlaşma Dayanışma ve Kültür Derneği

Bursa-Nilüfer

- Ardahan İli Posof İlçesi Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

Bursa-Osmangazi

- Ardahan İli Posoflular Kültür Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği

Bursa-Yıldırım

- Ardahan İli Posof İlçesi Yaylaaltı Köyü Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği
- Bursa Posoflular Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği
- Posof İlçesi Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği
- Posof İlçesi Yeniköylüler Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

İstanbul

- Avrupa Yakası Posof İlçesi Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği
- Anadolu Yakası Posof İlçesi Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

İzmir

- Posof İlçesi Kültür Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği

Kars-Merkez

- Posof Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

Kocaeli-Gebze

- Ardahan İli Posof İlçesi Sütoluk Köyü Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

1.7.6 Posof Teknik Altyapı ve Üst Yapısı

İlçe ve köylerinin teknik altyapısına ilişkin son yıllara ait veriler elde edilememiş olmakla beraber YHGS yönetim planında verilen 2008 verilerine göre, Posof ve köylerinin (48 köy) tamamında şebeke suyu bulunduğu ve yeterli olduğu belirtilmiştir. Köylerin 14 tanesinde kanalizasyon vardır. Arıtma tesisleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Köy yolları toplamı yaklaşık 260 km olup büyük çoğunluğu stabilize kaplamalıdır.

İlçede son yıllarda DAP Yurtbekler köyü sebzeçilik ve meyvecilik projesi, Süngülü 2 dairesel lojman yapım işi, Günbatan köyü köprü yapımı, köylere yönelik hizmetler şantiye binası, sentetik çim saha, entegre devlet hastanesi, Yeniköy köyü köprü yapımı, Günbatan köyü köprü yapımı, Akballı köyü isale hattı, Süngülü köyü isale hattı, Türkgözü köyü isale hattı, Balgöze köyü isale hattı, Günlüce köyü isale hattı, Günbatan gurup yolu sıcak asfalt, Çambeli-Kırköy-Yolağzı Demirdöven gurup yolu, Yurtbekler köyü 1 kat satı kaplama (19 km), Süngülü Balgöze Derindere gurup yolu, Binbaşı Eminbey Gönülaçan gurup köy yolu satı kaplama (15 km) köyiçi kilitli parke yapımı (23.000 km²), Gümrük alanı ve saha çalışmaları, YİBO fosoptik ve öğrenci yurdu bakım onarım, İlçe Emniyet Müdürlüğü bakım ve onarım, gümrük sahası X-Ray-yapımı, Akak hayvan pazarı, sanayi dükkanları ve tekstil atölyesi, Posof E-2 entegre hastanesi yapımı, Posof 6 dairesel lojman yapım işi, Posof PTT hizmet binası, enerji lisesi yapım çalışmaları, Milli Eğitim Mü-

dürlüğü 11 daireli lojman yapım işi, tarımsal desteklemeler (yem bitkileri, mazot, gübre) ve hayvansal desteklemeler (buzağı ve arılı kovan destekleri) gibi projeler ya tamamlanmış ya da devam etmektedir (Posof Kaymakamlığı, 2018).

1.7.7 Posof'ta Sağlık Hizmetleri

Posof nüfusuna göre göre oransal olarak düşük olsa da yeterli temel sağlık hizmeti sağlanmıştır. İlçe devlet hastanesinde 1 Başhekim, 1 pratisyen hekim, 1 diş hekimi, 9 ebe, 8 hemşire, 3 vekil hemşire, 1 radyoloji teknikeri, 2 laboratuvar teknikeri, 1 hastane müdür vekili, 1 memur, 1 sağlık memuru, 1 tıbbi sekreter, 1 şoför, 2 hizmetli, 1 hizmetli şoför, 4 hizmetli, 1 hizmetli şirket personeli, 4 güvenlik görevlisi olmak üzere 43 personel çalışmaktadır. Uzman doktor ihtiyacı için çevre illere gidilmektedir.

Posof Devlet Hastanesi'nde 2018 tarihi itibari ile

- 607 poliklinik
- 489 aylık acil muayene
- 211 diş poliklinik
- 90 laboratuvar tetkiki
- 23 ambulans sevki

gerçekleştirilmiştir.

Hastanede 2 yataklı 4, 3 yataklı 2 oda mevcuttur. Hastane bünyesinde normalde 3 kişi dönemlerinde ise 3+2 ambulans ile hizmet verilmektedir. Posof 112 acil sağlık istasyonu binası 18/11/2016 tarihinde hizmete açılıp ile 70 km uzaklıktadır (Posof Kaymakamlığı,2018).

1.7.8 Posof El Sanatları

Yapılan saha çalışmasında Posof kültürüne ait el sanatları ve el emeği faaliyetleri arasında

- bıçak üretimi,
- gümüş kemer yapımı
- halı ve kilim dokuma,
- bakırcılık,
- sepet örme,

gibi el sanatlarından bahsedilse de, günümüzde bunlara ilişkin herhangi tespit yapılamamıştır. Günümüzün gelişen teknolojiyle birlikte geleneksel olan üretim yerini sanayi ürünlerine bırakmıştır. Ancak Posof ilçesi Âşık Zülâlî köyünde geleneksel yöntemlerle yayıklar üretilerek Posof çevresinde satışı yapılmaktadır. Ardahan'ın son yayık ustası olan İmdat Yavuz; 1 Nisan 1970 tarihinde Ardahan'ın Posof ilçesine bağlı Âşık Zülâlî köyünde doğmuştur. Asıl mesleği marangozluk olan usta, 2010 yılından itibaren geleneksel Posof yayıklarını üretip satmaktadır.

Fotoğraf 8: Posof yayığı yapımı (İmdat Yavuz usta)

Geleneksel el sanatları özellikle kır-kırsal turizmde aranan, anı ve hediyelik eşya üretimi ve satışı ile hem istihdam olanakları sağlanması hem de ekonomik artı değer yaratması açısından çok önemlidir. Bunların canlandırılması için eğitimlerin verilmesi ve Posof içinde tezgah veya küçük dükkan yerleri belirlenmesi ve e-ticaret için destek ve eğitim verilmesi yeni iş olanaklarının yaratılması ve kültürün korunması açısından önemlidir.

2 ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE SONUÇLAR

Posof İlçesi Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Projesi kapsamında mevcut durum analizi kapsamında gerçekleştirilen yerel yöneticiler, oda yöneticileri, konu ile ilgili uzmanlar ile yürütülen derinlemesine görüşmeler ve ikincil veri taramaları sonrasında ortaya çıkarılan proje önerileri saha çalışmaları ile tartışmaya açılmıştır.

Saha çalışmalarında iki aşamadan oluşan bir araştırma süreci izlenmiştir. Bu süreçler izlenme sırasına göre;

- a) Kalitatif araştırma ve
- b) Kantitatif araştırma,

aşamalarından oluşmuştur. Böylelikle araştırma yöntemlerinden hem nitel hem de nicel araştırma yöntemleri birbirlerini tamamlayıcı olarak kullanılmıştır.

Kalitatif araştırma aşamasında faydalanılan görüşme teknikleri

- Derinlemesine görüşmeler ve
- Odak grup görüşmesi

şeklinde gerçekleştirilirken ayrıca proje kapsamında üretilen gelişme eksenleri Ardahan Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulmuştur.

Kalitatif araştırma sürecinde yürütülen derinlemesine görüşmelerde uzman katılımcılarla görüşülmüştür. Katılımcıların uzmanlık alanlarında yürütülmesi önerilen projelerin olumlu ve olumsuz yönleri sorgulanmıştır.

Kalitatif araştırma sürecinde yürütülen odak grup görüşmesinde Posof Kaymakamı, Posof Belediye Başkan Yardımcısı, ilçe üreticileri ve ileri gelenlerinden oluşan bir grupla bir araya gelinmiştir. Proje önerileri üzerinde katılımcıların görüşleri alınmıştır.

Kantitatif araştırma sürecinde ise kalitatif araştırmalar sonucunda ortaya çıkan proje önerileri Ardahan Sanayi Odası üyesi olan şirketlerin yöneticileri ile yüz yüze anket görüşmeleri ile sorgulanmıştır. Yüz yüze anket görüşmeleri kapsamında görüşülen yönetici sayısı iki yüz on altıdır. Yürütülen anket çalışmasının hata payı %95 güven düzeyinde ± 0.053 'tür.

Anket çalışmasında üretilen her bir projenin gerekliliği tek tek sorgulanmıştır. Projelerin sonucunda elde edilecek olan katkı beklentileri araştırılmıştır. Belirtilen sorgulamalar kapsamında katılımcılara 5’li likert ölçekte hazırlanmış 40 soru ve 2 adet açık uçlu soru olmak üzere toplamda 42 adet soru sorulmuştur.

Son olarak I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda sunulan taslak projeler konu ile ilgili uzmanlar tarafından olumlu tepkiler almıştır.

Araştırma sonuçları kantitatif araştırmalarda grafiksel görselleştirmeler ve betimsel istatistikler kullanılarak sunulurken kalitatif araştırmalarda ise elde edilen temel bulgular ortaklaştırılarak sunulmuştur.

Her bir soru bir önerme şeklinde olduğundan önermeye katılma yüzdeleri

- “Hiç+Az ve
- Fazla+Çok Fazla”

derecede katılanların değerleri şeklinde verilmiştir.

Her bir soruya genel katılım eğilimi ise ortalama değerlere göre

- Hiç,
- Az,
- Fazla
- ya da Çok Fazla

olarak belirtilmiştir.

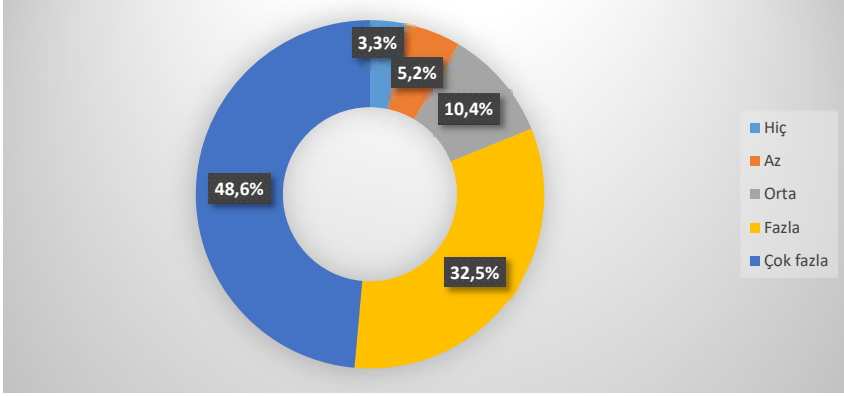
Kantitatif araştırma sonuçları alt bölümünde tüm sorulara verilen cevapların analizi ve kalitatif araştırma sonuçları alt bölümünde ise kalitatif araştırma sonuçlarının analizi gerçekleştirilmiştir.

2.1 Araştırma Bulguları

Posof'ta "Özel Ekonomik Bölge Yerleşkesi" kurulursa Posof için faydalı olur.

- Hiç + Az = %8.5 Fazla + Çok Fazla = 81.1
- Katılma Eğilimi= 4.20 Çok Fazla

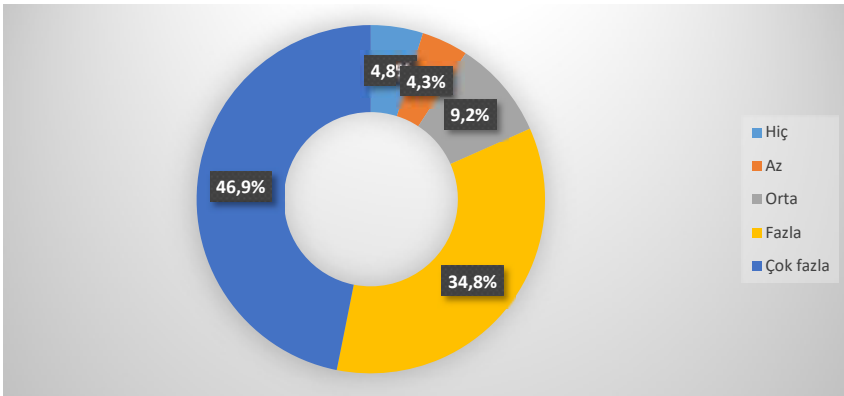
Grafik 7: Posof'ta "Özel Ekonomik Bölge Yerleşkesi" kurulursa Posof için faydalı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof'ta yapılacak bir antrepo Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur.

- Hiç + Az = %9.1 Fazla + Çok Fazla = 81.7
- Katılma Eğilimi= 4.13 Fazla

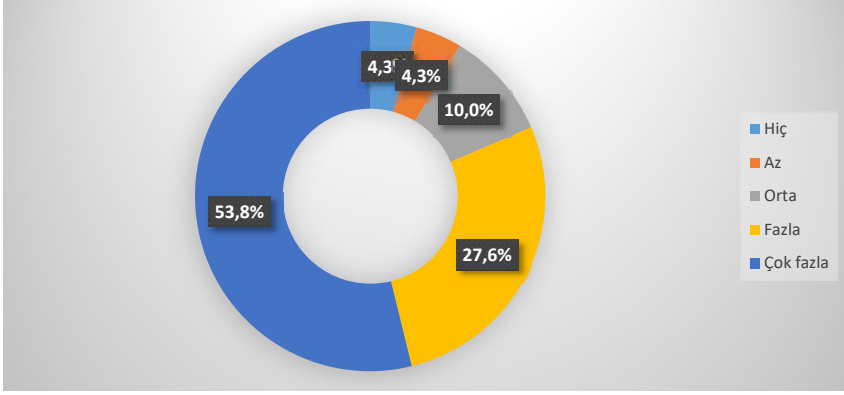
Grafik 8: Posof'ta yapılacak bir antrepo Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof'ta yapılacak bir Lojistik Merkez Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur.

- Hiç + Az = %8.6 Fazla + Çok Fazla = 81.4
- Katılma Eğilimi= 4.23 Çok Fazla

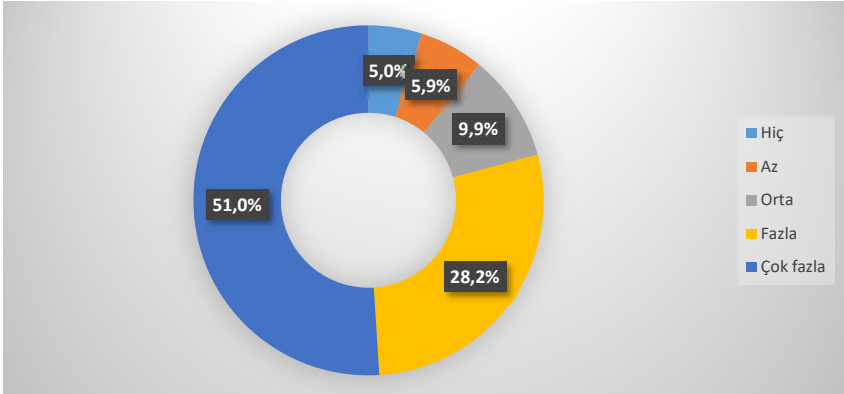
Grafik 9: Posof'ta yapılacak bir Lojistik Merkez Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof'ta kurulacak Antrepo ve Lojistik merkez sayesinde ihracat artacaktır.

- Hiç + Az = %10.9 Fazla + Çok Fazla = 79.2
- Katılma Eğilimi= 4.15 Fazla

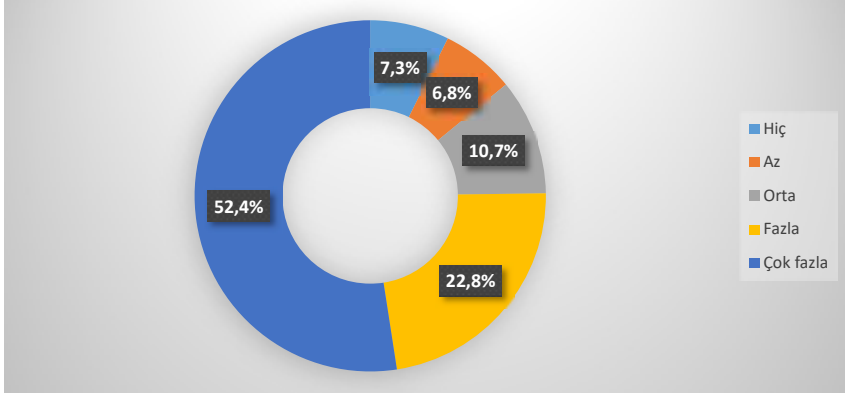
Grafik 10: Posof'ta kurulacak Antrepo ve Lojistik merkez sayesinde ihracat artacaktır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof ve çevresindeki orman potansiyelinin ekonomiye kazandırılması için kurulacak bir işletme Posof ve Ardahan'ın sosyo-ekonomik kalkınması için fayda sağlar.

- Hiç + Az = %14.1 Fazla + Çok Fazla = 75.2
- Katılma Eğilimi= 4.10 Fazla

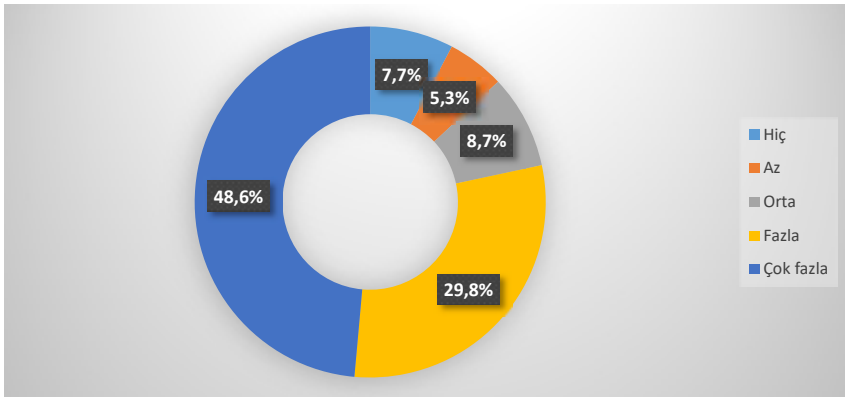
Grafik 11: Posof ve çevresindeki orman potansiyelinin ekonomiye kazandırılması için kurulacak bir işletme Posof ve Ardahan'ın sosyo-ekonomik kalkınması için fayda sağlar. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ardahan'da Orman ve Orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak bir işletme şehir ekonomisi için yararlı olur.

- Hiç + Az = %13.0 Fazla + Çok Fazla = 78.4
- Katılma Eğilimi= 4.19 Fazla

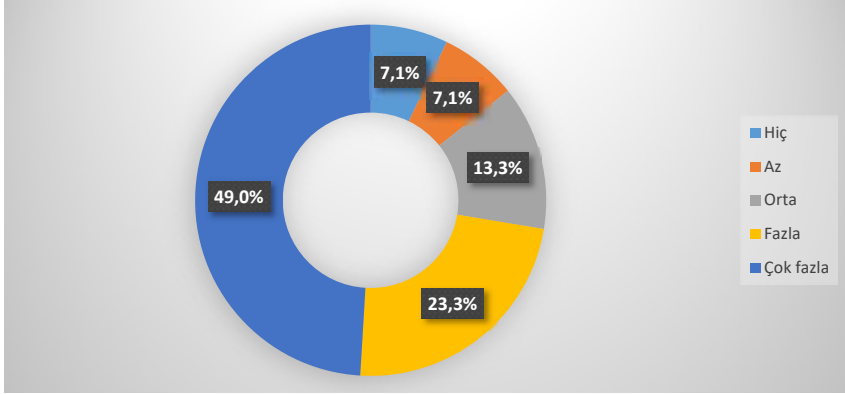
Grafik 12: Ardahan'da Orman ve Orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak bir işletme şehir ekonomisi için yararlı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ardahan'da Orman ve Orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak bir işletme ihracatın arttırılmasına yardımcı olur.

- Hiç + Az = %14.2 Fazla + Çok Fazla = 72.3
- Katılma Eğilimi= 4.14 Fazla

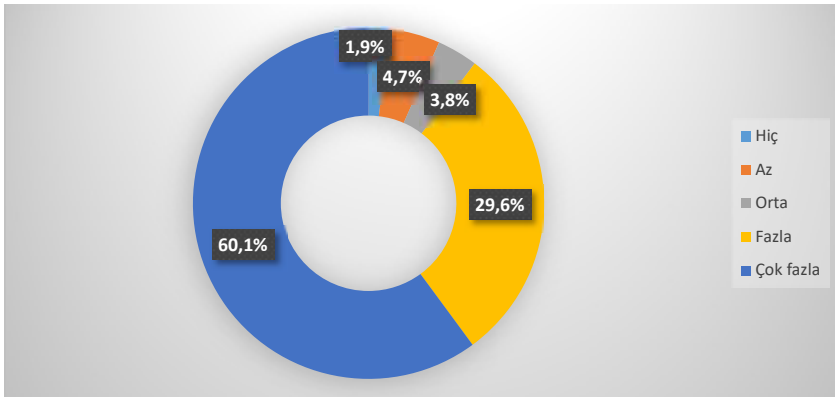
Grafik 13: Ardahan'da Orman ve Orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak bir işletme ihracatın arttırılmasına yardımcı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ülke içi ve ülke dışındaki canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlanmasına yönelik gerçekleştirilecek Besicilik faaliyetleri Ardahan için yararlı olacaktır.

- Hiç + Az = %6.6 Fazla + Çok Fazla = 89.7
- Katılma Eğilimi= 4.48 Çok Fazla

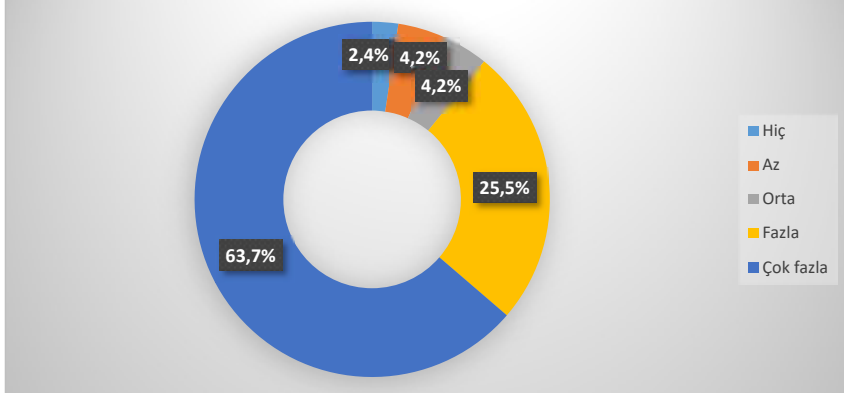
Grafik 14: Ülke içi ve ülke dışındaki canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlanmasına yönelik gerçekleştirilecek Besicilik faaliyetleri Ardahan için yararlı olacaktır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ardahan ve ilçelerindeki hayvanlardan elde edilecek sütlerin toplanıp, işleneceği bir kooperatifin kurulması gereklidir.

- Hiç + Az = %6.6 Fazla + Çok Fazla = 89.2
- Katılma Eğilimi= 4.58 Çok Fazla

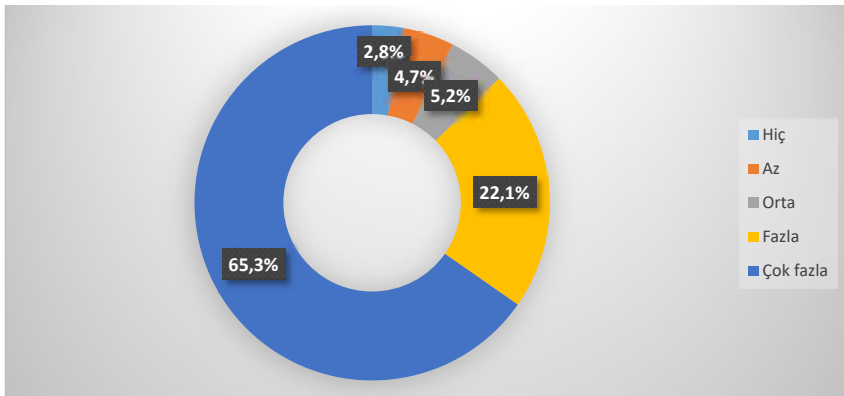
Grafik 15: Ardahan ve ilçelerindeki hayvanlardan elde edilecek sütlerin toplanıp, işleneceği bir kooperatifin kurulması gereklidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ardahan ve ilçelerindeki hayvanlardan elde edilen sütlerin toplanıp, işleneceği bir işletme kurulması gereklidir.

- Hiç + Az = %7.5 Fazla + Çok Fazla = 87.4
- Katılma Eğilimi= 4.52 Çok Fazla

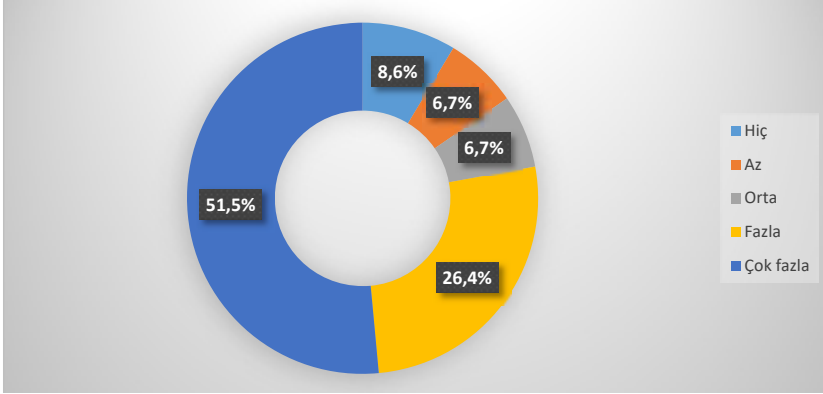
Grafik 16: Ardahan ve ilçelerindeki hayvanlardan elde edilen sütlerin toplanıp, işleneceği bir işletme kurulması gereklidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ülke içi ve ülke dışından (Gürcistan) temin edilen hayvanların ürünlerinin işlenerek iç ve dış pazara sunulması için bir et işleme tesisi kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %15.3 Fazla + Çok Fazla = 77.9
- Katılma Eğilimi= 4.09 Fazla

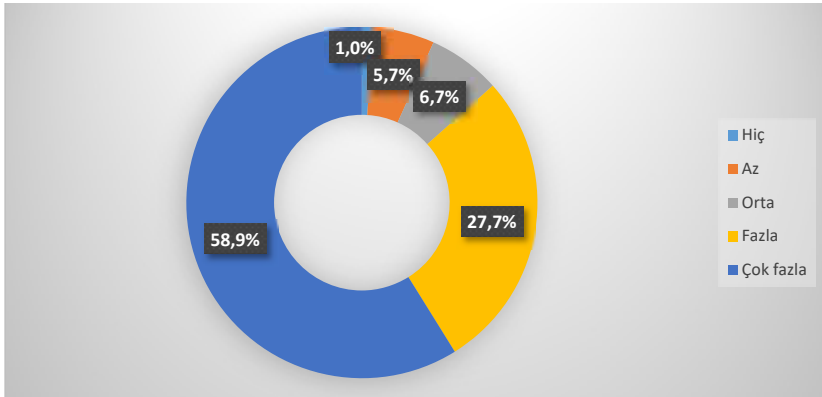
Grafik 17: Ülke içi ve ülke dışından (Gürcistan) temin edilen hayvanların ürünlerinin işlenerek iç ve dış pazara sunulması için bir et işleme tesisi kurulmalıdır.
İfadeye Katılma Derecesi (%)

Ardahan'da kurulacak bir et işleme tesisi, dış ticarete olumlu katkı sağlayacaktır.

- Hiç + Az = %6.7 Fazla + Çok Fazla = %86.6
- Katılma Eğilimi= 4.53 Çok Fazla

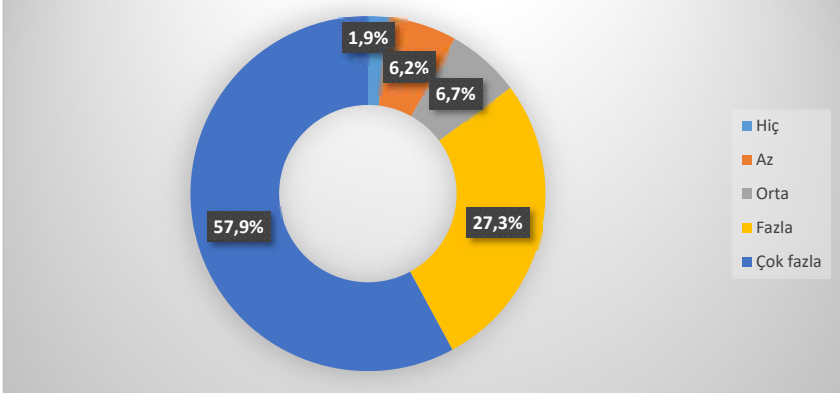
Grafik 18: Ardahan'da kurulacak bir et işleme tesisi, dış ticarete olumlu katkı sağlayacaktır.
İfadeye Katılma Derecesi (%)

Hayvanlardan elde edilecek derileri işleyecek ve giyecek ürünler üretecek bir işyerinin kurulması şehre katkı sağlayacaktır.

- Hiç + Az = %8.1 Fazla + Çok Fazla = %85.2
- Katılma Eğilimi= 4.49 Çok Fazla

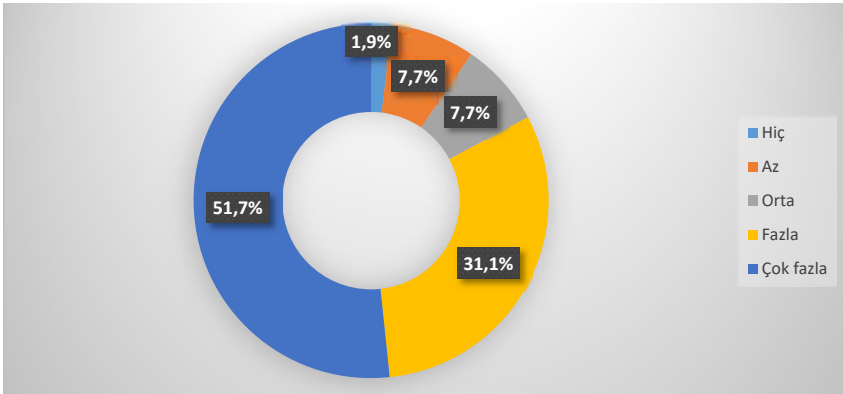
Grafik 19: Hayvanlardan elde edilecek derileri işleyecek ve giyecek ürünler üretecek bir işyerinin kurulması şehre katkı sağlayacaktır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme şehrin kalkınmasına yardımcı olur.

- Hiç + Az = %9.6 Fazla + Çok Fazla = %82.8
- Katılma Eğilimi= 4.31 Çok Fazla

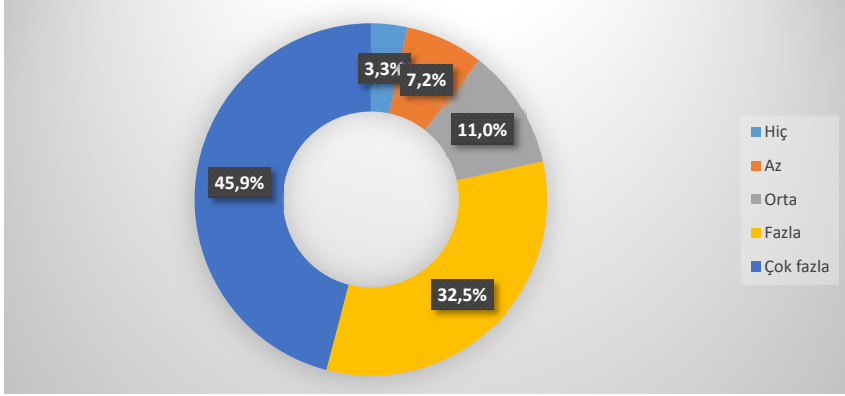
Grafik 20: Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme şehrin kalkınmasına yardımcı olur. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme ihracata katkı sağlar.

- Hiç + Az = %10.5 Fazla + Çok Fazla = %78.4
- Katılma Eğilimi= 4.13 Fazla

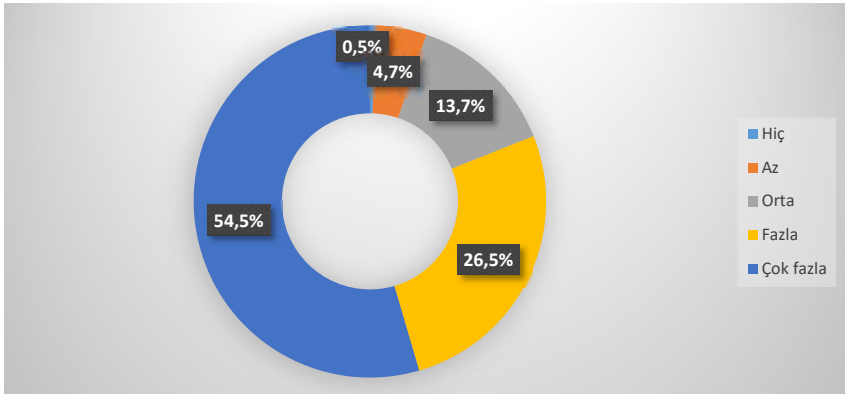
Grafik 21: Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme ihracata katkı sağlar.
İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof/Ardahan'da kurulacak bir Kaz çiftliği kalkınma için faydalı olur.

- Hiç + Az = %5.2 Fazla + Çok Fazla = %81.0
- Katılma Eğilimi= 4.34 Çok Fazla

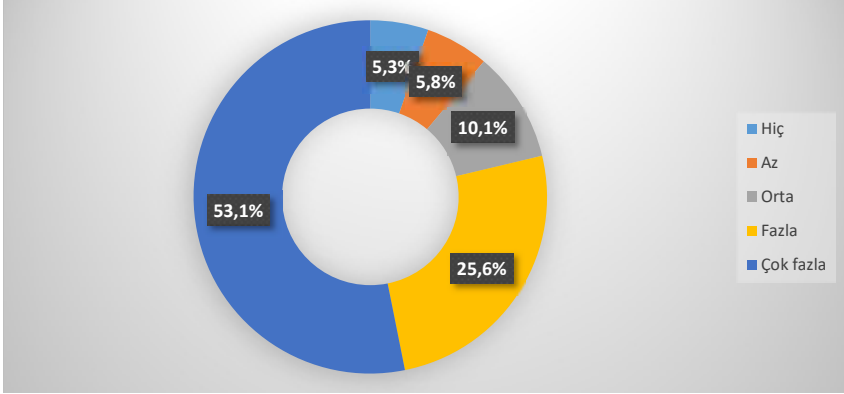
Grafik 22: Posof/Ardahan'da kurulacak bir Kaz çiftliği kalkınma için faydalı olur.
İfadeye Katılma Derecesi (%)

Şehirdeki hayvan potansiyelini değerlendirmek için Biyogaz tesisi kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %11.1 Fazla + Çok Fazla = %78.7
- Katılma Eğilimi= 4.22 Çok Fazla

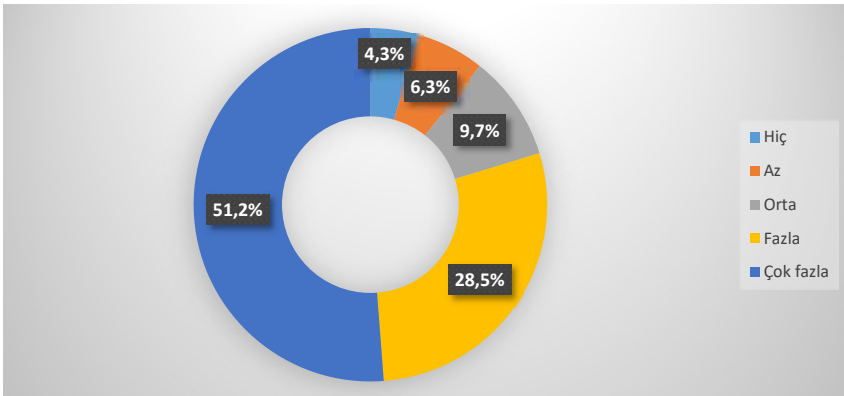
Grafik 23: Şehirdeki hayvan potansiyelini değerlendirmek için Biyogaz tesisi kurulmalıdır.
İfadeye Katılma Derecesi (%)

Biyogaz tesisi ile işlenen ve kaliteli hale gelen gübreler şehir için kazanç sağlar.

- Hiç + Az = %10.6 Fazla + Çok Fazla = %79.7
- Katılma Eğilimi= 4.18 Fazla

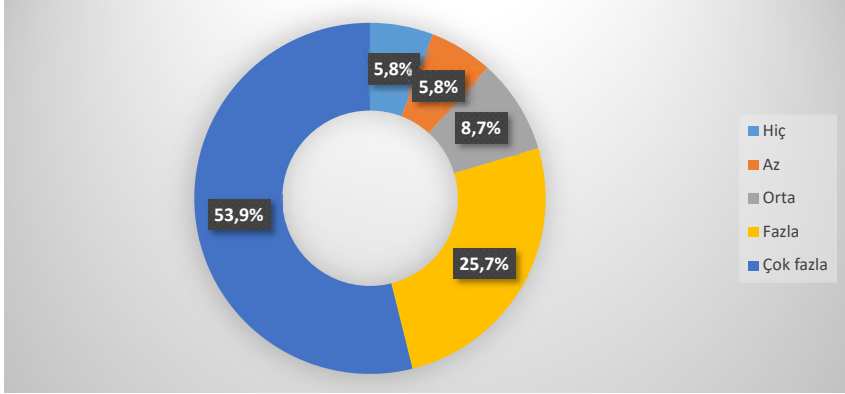
Grafik 24: Biyogaz tesisi ile işlenen ve kaliteli hale gelen gübreler şehir için kazanç sağlar.
İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof'taki doğal su kaynaklarının değerlendirilmesi için Alabalık tesisleri kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %11.6 Fazla + Çok Fazla = %79.6
- Katılma Eğilimi= 4.28 Çok Fazla

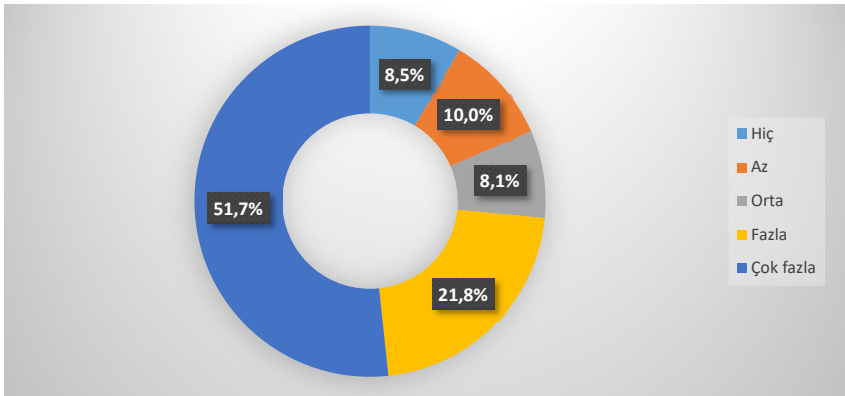
Grafik 25: Posof'taki doğal su kaynaklarının değerlendirilmesi için Alabalık tesisleri kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof'ta hem yerli hem de yabancı turist potansiyelini değerlendirmek için Kayak tesisleri kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %18.5 Fazla + Çok Fazla = %73.5
- Katılma Eğilimi= 4.11 Fazla

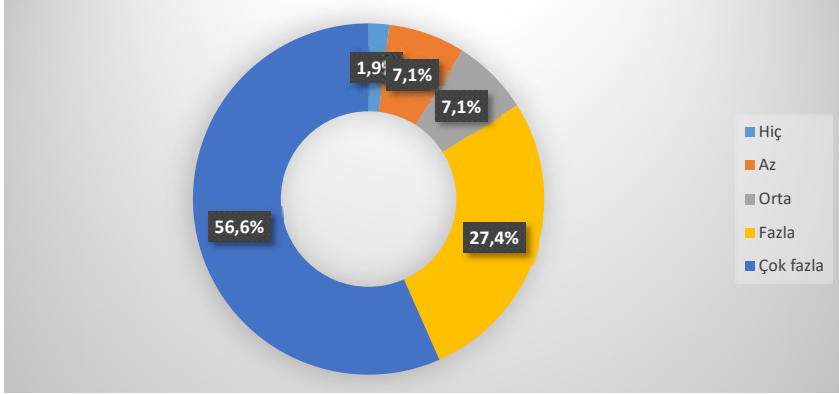
Grafik 26: Posof'ta hem yerli hem de yabancı turist potansiyelini değerlendirmek için Kayak tesisleri kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bölgenin yüksek rakımı sporcular için faydalı olduğundan, bu potansiyeli değerlendirmek için bir tesis kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %9.0 Fazla + Çok Fazla = %84.0
- Katılma Eğilimi= 4.42 Çok Fazla

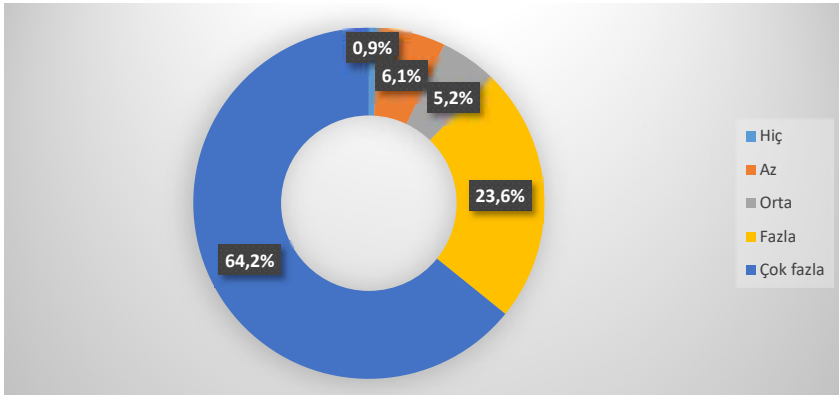
Grafik 27: Bölgenin yüksek rakımı sporcular için faydalı olduğundan, bu potansiyeli değerlendirmek için bir tesis kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bölgedeki sağlık merkezleri az sayıda olduğu için Ardahan'da kurulacak bir sağlık merkezi şehre ve bölgeye önemli katkı sağlar.

- Hiç + Az = %7.0 Fazla + Çok Fazla = %87.8
- Katılma Eğilimi= 4.50 Çok Fazla

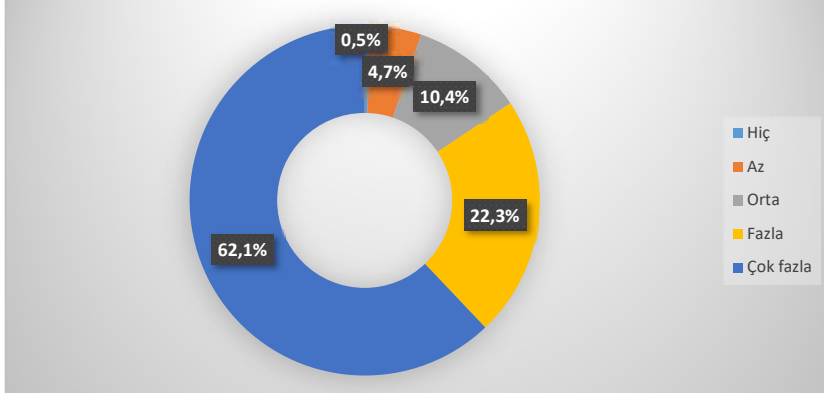
Grafik 28: Bölgedeki sağlık merkezleri az sayıda olduğu için Ardahan'da kurulacak bir sağlık merkezi şehre ve bölgeye önemli katkı sağlar. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bölgenin iklimi dolayısı ile Ardahan'da Sanatoryum gibi özel branşlara yönelik sağlık merkezleri kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %5.2 Fazla + Çok Fazla = %84.4
- Katılma Eğilimi= 4.50 Çok Fazla

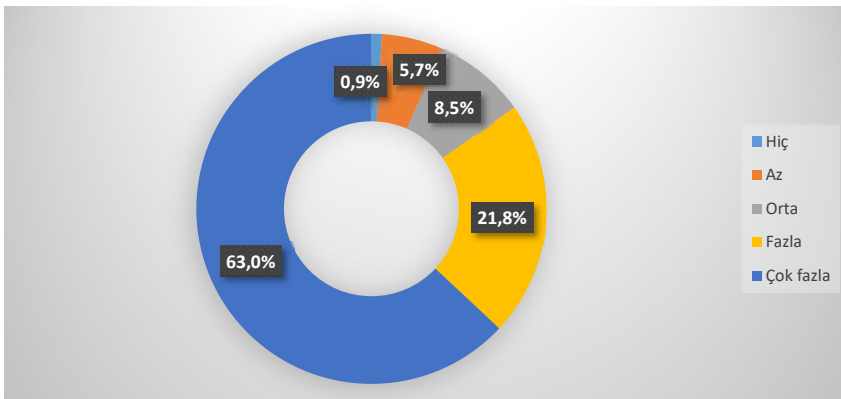
Grafik 29: Bölgenin iklimi dolayısı ile Ardahan'da Sanatoryum gibi özel branşlara yönelik sağlık merkezleri kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bölgenin turistik potansiyelinin değerlendirilebilmesi için var olan tesislerin kalitelerinin artırılması ve uluslararası markaların bölgeye çekilmesi gereklidir.

- Hiç + Az = %6.6 Fazla + Çok Fazla = %84.8
- Katılma Eğilimi= 4.50 Çok Fazla

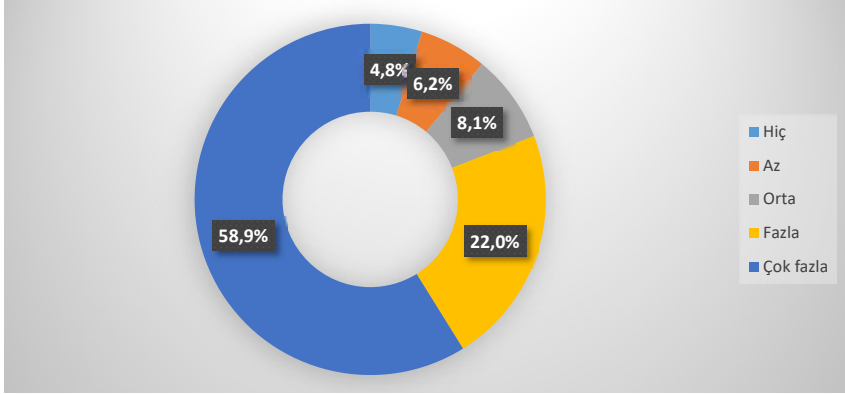
Grafik 30: Bölgenin turistik potansiyelinin değerlendirilebilmesi için var olan tesislerin kalitelerinin artırılması ve uluslararası markaların bölgeye çekilmesi gereklidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bölgenin kömür ihtiyacının daha ekonomik ve kaliteli yollardan sağlanması için kömür ithalatı yapılmalıdır.

- Hiç + Az = %11.0 Fazla + Çok Fazla = %80.9
- Katılma Eğilimi= 4.24 Çok Fazla

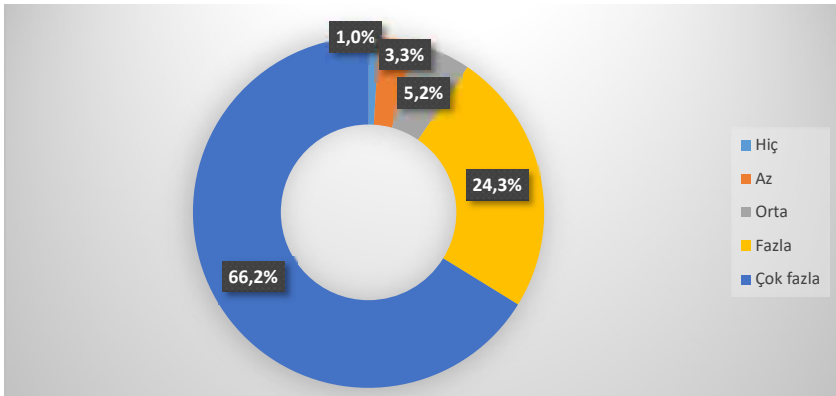
Grafik 31: Bölgenin kömür ihtiyacının daha ekonomik ve kaliteli yollardan sağlanması için kömür ithalatı yapılmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Posof'taki arı ve bal potansiyelini değerlendirmek için bal işleme tesisi kurulmalıdır.

- Hiç + Az = %4.3 Fazla + Çok Fazla = %90.5
- Katılma Eğilimi= 4.58 Çok Fazla

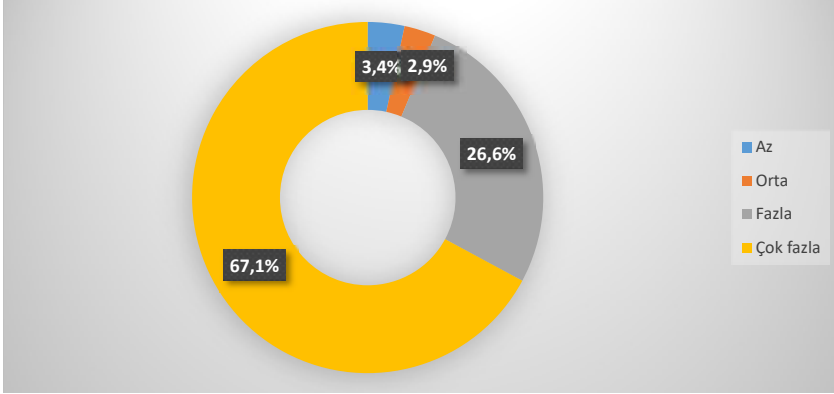
Grafik 32: Posof'taki arı ve bal potansiyelini değerlendirmek için bal işleme tesisi kurulmalıdır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bal konusundaki potansiyeli değerlendirmek ve üretimi artırmak için çalışmalar yapılmalı ve eğitimler düzenlenmelidir.

- Hiç + Az = %3.4 Fazla + Çok Fazla = %93.7
- Katılma Eğilimi= 4.69 Çok Fazla

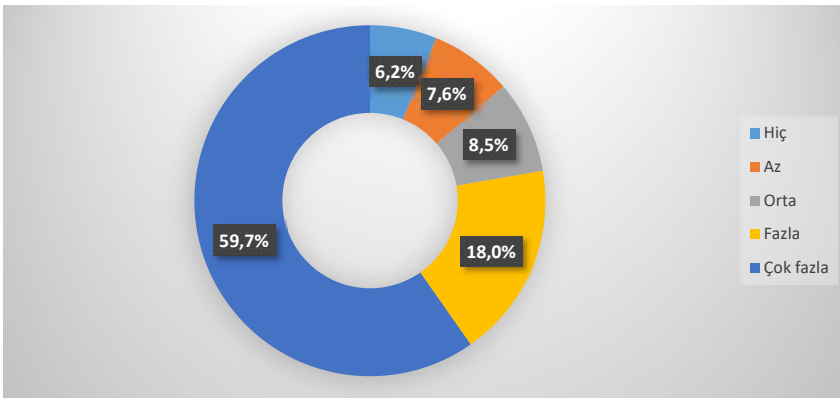
Grafik 33: Bal konusundaki potansiyeli değerlendirmek ve üretimi artırmak için çalışmalar yapılmalı ve eğitimler düzenlenmelidir. İfadeye Katılma Derecesi (%)

Bal konusundaki potansiyeli değerlendirmek ve üretimi artırmak için çalışmalar yapılmalı ve eğitimler düzenlenmelidir.

- Hiç + Az = %13.8 Fazla + Çok Fazla = %77.7
- Katılma Eğilimi= 4.18 Fazla

Grafik 34: Orman ürünleri ithal edilerek (Gürcistan) kurulacak bir işletmede işlenmesi ve işlendikten sonra ülke içine ve dışına satılması şehrin kalkınması için yararlı olacaktır. İfadeye Katılma Derecesi (%)

2.2 Kantitatif Araştırma Sonuçları

Anket kapsamında değerlendirilmesi istenen tüm projelere fazla ve çok fazla derecede destek verilmiştir. Lavanta üretimi projesi odak grup toplantısı ve derinlemesine görüşmelerde bal kalitesi üzerinde olumsuz etkileri olacağından anket kapsamına alınmamıştır. Tıbbi ve aromatik bitkiler üretimi projesi ise TRA2 bölge planlarında Posof ilçesinde de destekleneceğinden proje listesine eklenmiştir. Önerilen projelerle ilgili elde edilen genel sonuçlar çok fazla destek alan proje önerileri ve fazla derecede destek alan proje önerileri olmak üzere gruplanarak ve grup içlerinde projelerin öncelik değerlendirmelerine göre sıralanarak aşağıda paylaşılmıştır.

Çok Fazla Derecede Destek Alan Projeler

- Büyükbaş hayvan besiciliği ile üretilen hayvanların ve hayvansal ürünlerin iç ve dış pazarlara sunulmasına dönük proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.
- Et işleme tesisi kurulması proje önerisi hayvan girdisinin Türkiye'den olması durumunda çok fazla derecede destek alırken Gürcistan'dan hayvan alımı söz konusu olduğunda bu destek fazla dereceye düşmektedir.
- Sanatoryum vb. branş hastanelerinin kurulumu ile bölgede hem yurtiçi hem de yurtdışına hitap edilmesi proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.
- Hayvansal ürünlerden deri işlenmesi ve bununla ilişkili tekstil sektörünün de geliştirilmesi proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.
- Bölge ikliminin sporcuların yüksek irtifada daha fazla performans ve kondisyon kazanmalarına olan katkısının değerlendirilmesi, yürüyüş, tracking vb aktivitelerin gerçekleştirilmesi proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.
- Bölgenin turistik potansiyelinin değerlendirilebilmesi için var olan tesislerin kalitelerinin arttırılması ve uluslararası markaların bölgeye çekilmesini içeren proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.
- Bölgeye özgü olan kaz üretiminin yaygınlaştırılması ve iç ve dış pazara sunulması proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.

- Bölgedeki doğal su kaynaklarının bölgeye özgü kırmızı benekli alabalık vb balık üretimi için değerlendirilmesi ile ilgili proje önerisi çok fazla derecede destek almıştır.
- Bölge kömür ihtiyacının daha ekonomik ve kaliteli yollardan sağlanması ile ilgili proje önerisi çok fazla derecede desteklense de boru hatlarının geçiş noktası olan ilçede doğalgaz kullanımının sağlanması talebi de özellikle mantıklı bir talep olarak dikkat çekmektedir.

Fazla Derecede Destek Alan Projeler

- Hayvan dışkılarının değerlendirilerek enerjiye dönüştürülmesi, yerel işletmelerin kendi enerjilerini sağlaması ve kaliteli gübre üretimi ile ilgili proje önerisi çok fazla dereceye oldukça yakın olsa da fazla derecede değerlendirilen bir destek almıştır.
- İthalatı ve ihracatı yapılan ürünlerin depolama ve sevkiyatlarının sağlanması ile ilgili antrepo ve lojistik proje önerisi fazla derecede destek almıştır.
- Bölgedeki dağların kış turizmi potansiyelinin kullanılması ile ilgili proje önerisi fazla derecede destek almıştır.

Bölgedeki orman potansiyelinin ekonomiye kazandırılması ile ilgili orman ve orman ürünleri imalatı projesi fazla derecede destek almıştır. Ancak bölgedeki kısıtlı orman potansiyeli ve bölgenin koruma altında olan alanının fazla olması nedeniyle ucuz hammaddenin Gürcistan'dan alınarak katma değerli ürün ihracatı şeklinde gerçekleştirilmesi durumunda projenin desteği artacaktır.

Kaymakamlık makamı tarafından yürütülen benzer bir araştırma sonucunda elde edilen bulgular ise aşağıda yer almaktadır:

Posof'un geçim kaynakları olarak büyükbaş hayvancılık, arıcılık, tarım ön plana çıkmaktadır.

Posof'un temel ekonomik geçim kaynaklarının çoğaltılması için büyükbaş hayvancılık, tarım ve arıcılık öncelikli olarak desteklenmelidir.

Posof'ta yürütülmesi beklenen ticari faaliyetler hayvancılık, tarım (kuru fasulye, kuşburnu, elma), arıcılık olarak ön plana çıkarken doğal kaynakların kullanımı (alabalık, orman), kereste ve mobilya üretimi, lojistik, konaklama ve turizm (doğa, yayla) önerilen diğer ticari faaliyetler arasında yer almaktadır.

Posof'un tarımsal açıdan gelişimi için beklenen faaliyetler arasında tarım ve hayvancılığın teşviki, markalaşma, bilgilendirme, çiftçiye pozitif ayırıcılık yapılması, ekilmeyen alanların kullanımının sağlanması yer almaktadır.

Posof'tan göçün engellenmesi için gençlere iş imkanlarının sağlanması, sosyal faaliyetler artırılmalı, yatırımların yapılması, sosyal ortamın iyileştirilmesi beklenmektedir.

2.3 Kalitatif Araştırma Sonuçları

Posof ilçesinde 50 katılımcı ile yapılan odak grup toplantısında dile getirilen görüşler şöyledir:

- Ardahan ve Posof'ta faaliyet gösteren tesislerin yurtiçi ve yurtdışı pazarlara erişiminin sağlanması/arttırılması ve Posof'un stratejik konumunun değerlendirilmesi amacıyla komşu ülkelerle yapılabilecek ticarete konu ürünlerin ve sunulabilecek hizmetlerin belirlenebilmesine yönelik pazar araştırmalarının yapılmasına ivedilikle gereksinim duyulmaktadır.
- Katılımcıların genel kanaati Posof'ta "Özel Ekonomik Bölge Yerleşkesi" kurulmasının Posof için faydalı olacağıdır. Ancak "Özel Ekonomik Bölge Yerleşkesi" yerine 'Kafkas ülkeleri ortak üretim alanı' veya buna benzer bir üretim alanı oluşturularak serbest bölge ve sınır ticareti merkezi gibi yeni bir melez oluşum ile Posof'un cazibe merkezi haline getirilebileceği önerisi de sunulmuştur.
- Posof'un kendine özgü başta içi-dışı kırmızı elma olmak üzere 14 çeşit elması ve eriği gibi meyve türleri bulunmaktadır. Bunların pazarlanabilmesi için mutlaka soğuk hava deposu yapılmalıdır.
- Posof'ta endemik ve aromatik bitkiler bulunmasından dolayı bunların milli ilaç endüstrisine kazandırılabilmesi için Tohum Bankası ve Ardahan Üniversitesi çatısı altında bir Tarımsal Araştırma Enstitüsü kurulması gerekir.
- Posof'ta kurulacak Antrepo ve Lojistik merkez Posof ve Ardahan'ın kalkınması için yararlı olur ve ihracatın artmasına katkıda bulunur.
- Ilgar dağı tünel çalışması en kısa sürede bitirilmelidir.
- Double yol yapımının tamamlanması gerekir.
- Posof'ta orman ve orman ürünlerinin imalatına yönelik kurulacak yeni işletmeler bölge ekonomisi için yararlı olur. Ancak Posof'un yer-

li orman kaynaklarının kullanılmasının zamanla çevreye zarar verebileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla orman ürünlerinin Gürcistan gibi komşu ülkelerden getirilmesi ve imalatın Posof'ta yapılarak katma değeri yüksek ürünlerin üretilerek yurtiçi ve yurtdışına pazarlanması teklif edilmiştir.

- Posof ve köylerindeki hayvanlardan elde edilecek sütlerin toplanıp, işleneceği bir kooperatifin kurulması gereklidir. Ancak bölgede kooperatifçilik istenilen düzeyde değildir: “ daha önce kooperatifçilik denemesi sonucu erik kurusu imalathanesi kurulmak istendi; bunun için gerekli makineler alındı fakat bu kooperatif işletmesi hayata geçemedi. Makineler halen atıl bir vaziyette beklemektedir”.
- Posof’lu süt üreticileri ürettikleri veya üretecekleri sütleri için yeterli pazar bulamamaktadırlar. Bölgedeki mandırada kaşar üretimi yapılmaktadır. Ancak bu üretim üç ay sürmektedir. Yılın geri kalanında üretilen sütün pazarlanmasında sorun yaşanmaktadır. Dolayısıyla katılımcılar süt üreticiliğinden ziyade besiciliğe yönelim gerektiğini düşünmektedirler.
- Bazı katılımcılar tarafından küçükbaş hayvan yetiştiriciliği önerilmiş; bir katılımcı da deve kuşu üreticiliği yapılmasını teklif etmiştir.
- Posof'ta kaliteli Simental ırkı büyükbaş yetiştirildiği ve Posof'un Simental Damızlık Merkezi olması istenmiştir.
- Bazı katılımcılar da Limuzin ve Chevale ırkı büyükbaş getirdiklerini ve bu hayvanların besicilik açısından Simental ırkından daha iyi randıman verdiğini belirtmektedirler.
- Besicilik alanında hayvansal ürünlerin işlenmesi, daha yüksek fiyatlarla pazarlanması yeni iş olanakları ile ilçenin istihdamın artırılması için et entegre tesisi kurulması istenmiştir.
- Dört adet TKDK projesi alındığını ancak TKDK projelerini hazırlamakta ve almakta zorlandıklarını bunun için bölgeye uygun birkaç tane tip proje hazırlanmasını ve kişilerin bu projelerden kendilerine uygun birini seçmesini istemektedirler.
- Posof'ta kurulacak yeni kaz çiftliklerinin kalkınma için faydalı olacağını düşünmektedirler.
- Şehirdeki büyükbaş hayvan potansiyelini değerlendirmek için Biyogaz tesisi kurulmasının maliyetinin yüksek olmasından dolayı rantabl olmadığı söylenmiştir.

- Güneş enerjisi tesislerinin kurulması ve bu konuda eleman yetiştirilmesi için Ardahan Üniversitesi ile işbirliğinin geliştirilmesi istenmiştir.
- Posof'taki doğal su kaynaklarının değerlendirilmesi için Alabalık tesisleri kurulmalıdır.
- Giyim sektörüne yönelik kurulacak bir işletme şehrin kalkınmasına yardımcı olur. Özellikle tekstil üzerinde durulmuştur.
- Hayvanlardan elde edilecek derileri işleyecek ve giyecek ürünler üretecek bir işletmenin kurulması ilçe ekonomisine katkı sağlayacaktır.
- Posof'ta yerli ve yabancı turist potansiyelini değerlendirmek için Kayak tesisi kurulmalıdır. Ancak bu tesisin Yalnızçam ve Sarıkamış Kayak Tesisleri ile rekabet etmemesi aksine tamamlayıcı özellikte olması gerektiği belirtilmiştir.
- Bölgenin yüksek rakımı sporcular için faydalı olduğundan, bu potansiyeli değerlendirmek için bir tesis kurulmalıdır.
- Posof'un yaz turizmi potansiyeli yayla turizmi, yamaç paraşütü, sportif olta balıkçılığı, kuş gözlemciliği gibi alanlarda değerlendirilmelidir.
- Bal konusundaki potansiyeli değerlendirmek ve üretimi artırmak için çalışmalar yapılmalı ve eğitimler düzenlenmelidir.
- Posof arıcılık için çok önemli bir bölgedir. Posof'un vadi olma özelliğinden dolayı arıcılık faaliyetleri yazın ve kışın bölge dışına çıkmadan yürütülebilmektedir. Bu açıdan kapalı bir havza özelliği göstermektedir. Ancak bölgede araziler sürülmediği için çiçek çeşitliliği azalmaktadır. Arazilerin sürülmesi, gerekirse azalan bazı bitki çeşitlerinin ekiminin yapılması gerekmektedir.
- Endemik bitki türlerinin varlığı ve Posof'un tam kapalı bölge olmasından dolayı Türkiye'nin en kaliteli ballarından olan Posof balı için coğrafi işaret ile etiket almalıdır. Bal paketleme ve dolum tesisi kurulmalıdır.
- Arıların kışlatılması için toplu kapalı alanların yapılması gerekir. Ancak üreticiler bu alanlara arılar arasında salgın hastalıkların yayılma riskinin artacağı düşüncesiyle karşı çıkmaktadırlar. Bu konuda üreticilerin mutlaka eğitilmesi gerekir.
- Posof'un kendine özgü içi-dışı kırmızı elma ve Posof fasulyesi gibi tarım ürünlerinin üretimini artırılmalı ve tanıtımı yapılarak iç ve dış pazara sunulmalıdır.

- Bölgede lavanta yetiştiriciliğinin yapılması konusunda sunulan teklif lavanta yetiştiriciliğinin Posof balının içerik değerlerini değiştireceği ve balın kalitesini olumsuz yönde etkileyeceği için uygun bulunmamıştır.
- Posof'un iklimi dolayısı ile Sanatoryum gibi özel branşlara yönelik sağlık merkezleri kurulmalıdır.
- Bölgenin kömür ihtiyacının Gürcistan yoluyla daha ekonomik yollardan sağlanabileceği, ithal edilen kömürün çevreyi etkilemeyecek şekilde Posof'ta depolanıp iç pazara sunulabileceği önerisinde bulunmuştur.

2.4 Posof Güçlü Zayıf Fırsat Tehdit (GZFT-SWOT) Analizleri

Posof İlçesinin Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Planı sürecinde öncelikle saha çalışması ve grup görüşmeleri ile ilçenin özelinde, yeterli ve kapsamlı veri bulunmaması nedeniyle yapılan literatür araştırması, TÜİK istatistikleri, saha çalışması bulguları, ve aşağıda verilen SERKA yayınlarından bölge genelinden ilçenin güçlü ve zayıf yönleri ile fırsat ve tehditlerinin sistematik bir analizi yapılarak ilçenin geleceği için arzulanan sonuçları etkileyebilecek unsurlar aşağıda verilen tablolarda özetlenmiştir.

SWOT analizinde yararlanılan SERKA (Serhat Kalkınma Ajansı) tarafından hazırlanan ve hazırlatılan dokümanlar;

- Ardahan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları,
- Ardahan İli Yatırım Destek ve Tanıtım Stratejisi (2017;)
- Ardahan Yürüyüş Parkurları
- Ardahan Büyükbaş Hayvancılık Sektör Raporu ve Eylem Planı
- TRA2 Bölgesi 2010-2013 Bölge Planı,
- TRA2 Bölgesinde Sınır Ticareti ve Sınır Kapıları,
- TRA2 Bölgesi 2014-2023 Taslak Bölge Planı,
- TRA2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı,
- TRA2 Bölgesi Hayvancılık Durumu ve Stratejik Eylem Planı

DOĞAL YAPI-KAYNAKLAR

Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ul style="list-style-type: none">✓ Yeterli yeraltı ve üstü su kaynakları✓ Organik tarıma imkan veren toprak yapısına sahip olması✓ Bozulmamış ve sağlıklı doğal yapı✓ Mera ve yaylaların çokluğu✓ Temiz ve sağlıklı havası✓ Kısmi mikroklima alanları✓ Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası ve göller✓ Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası Gelişme ve Yönetim Planı✓ Göçmen kuş yaşam alanları ve kuş gözlemciliğine uygun alanlar✓ Tarihi kaleler ve kuleler✓ Zengin fauna ve florası✓ Bölgeye has hayvan ve bitki türleri (huş tavuğu, dağ horuzu ve Posof elması)✓ Mutlak koruma alanları ve Hassas kullanım alanlarının çokluğu✓ Özel izole koruma alanları ve Kafkas ırkı arı, bu arı için gen merkezi olması✓ Sulanabilir tarım topraklarının tarım alanlarının %50 den fazlasını kapsaması✓ Turizm potansiyeli olan yaylalar (Gümüşkavak ve Aşızkülali)✓ Ilgar Dağı ve tırmanış parkuru	<ul style="list-style-type: none">• Mikroklima özelliğine sahip vadi tabanını alanı dışındaki alanlarda ve ulaşım akslarında iklimin sert ve uzun süreli olumsuz etkileri• Mera yönetim, ıslah ve geliştirme hizmetlerinin istenen düzeyde olmaması• Su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını için kaynak ve çevre yönetimin istenen düzeyde olmaması olması• Şu an sorun olmamakla birlikte plansız yapılan otlatma ve mera kiralınması sonrası meraların özelliklerini kaybetmesi
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none">➤ Tatlı su balıkçılığı➤ Sürdürülebilir çevre yönetimi➤ SERKA'nın raporlarına göre maden (kömür) kaynaklarının olması➤ Sentetik gübre ve ilaç kullanımının az olması,➤ Posof alt bölgesinin mikroklima özelliğinin sağladığı Posof'a ait ürünlerin varlığı➤ Turizm ve rekreatif amaçlı su kaynağı kullanımı, göller➤ Endemik bitki türleri ve aromatik tıbbi bitki üretim potansiyeli	<ul style="list-style-type: none">▪ Eşgüdümsüz farklı kurumlarca yapılan alt yapı çalışmaları (içme suyu temini projelerinde eski İl Çevre ve Orman Müdürlüğünden izin alınmaması gibi)▪ Ciddi bir bürokratik sirkülasyon olması dolayısıyla kamu hizmetlerinin uzun erimli takibinin ve devamlılığının ke-sintiye uğraması▪ Yaygın olmamakla beraber kaçak avcılık

FİZİKSEL ÇEVRE ve ALT YAPI	
Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kars Havaalanına yakınlığı ✓ Kars demiryolu hattı ✓ Sınır ilçesi olması ve Türkgözü gümrük kapısı ✓ Ulaşım altyapısı için mevcut kamu yatırımları ✓ SERKA'nın bulunması ve çalışmaları ✓ Doğu Anadolu Projesi Kalkınma Dairesi Başkanlığının çalışmaları ✓ Özellikle Türki Cumhuriyet Devletlerine yakınlık ✓ Hopa Limanına ulaşım ✓ Şavşat'a yakınlık ✓ Gürcüstan'ın Batum ve Tiflis yerleşimlerine yakınlığı 	<ul style="list-style-type: none"> • Ulaşımın sadece karayoluna dayalı olması • Yerleşimin plansız gelişmesi • Çevre Düzeni ve Nazım İmar Planı gibi üst ölçek planlarının bulunmaması • Sosyal donatı alanlarının yetersizliği • Enerji temini, kanalizasyon ile atık toplama ve bertarafının yetersiz olması ya da hiç olmaması • İlçe içi düzenlenmiş aktif yeşil ve rekasyon alanlarının yetersizliği • Çağdaş katı atık depolama ve bertaraf tesisin olmaması • Konaklama tesislerinin niteliklerinin düşüklüğü • Kanalizasyon sularının arıtılmadan deşarj edilmesi • 2010 lı yıllardan sonra raporlarda belirtilen bazalt, andezit, linyit gibi maden varlıkları ile ilgili proje çalışmalarının yapılmamış olması
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Üniversitenin bulunması (MYO) ➤ Ilgar Dağı Tüneli Projesi ➤ Üst Ölçekli Planların varlığı ➤ Bölgenin yıllardır güçlü bir yatırıma konu olmaması ve yatırımın çevreye olumlu etkisi ➤ Sınır ticareti potansiyeli ➤ Kars demiryolu ile iç pazarlara ve limanlara ulaşım imkanı ➤ Yeni planlama aşamasındaki demiryolu projesi (Kars-Tiflis) ve 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Düzensiz yapılan hayvancılığın çevreye olan kirletici etkisi ▪ Plansız gelişme nedeniyle afet riski (sel, taşkın, toprak kayması gibi) ▪ Kontrolsüz kanalizasyon deşarjı ve atık depolama nedeniyle çevre kirliliği ▪ Kış mevsiminin sert ve uzun olması nedeniyle karayoluna dayalı ulaşım ve lojistik hizmetlerinde aksama ▪ Orman ürünlerinin aşırı kullanımı

DEMOGRAFİK YAPI	
Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Genç nüfus varlığı ✓ Okul mezuniyet sayılarının ve oranlarının artması ✓ Yüksek istihdam potansiyeline sahip nüfusun varlığı ✓ Cinsiyet ayrımcılığının az olması ✓ Arıcılık Meslek Yüksek Okulunun kurulmuş olması ve Ardahan Üniversitesi ✓ Okuryazar oranının yüksekliği ✓ Okulların fiziki altyapısı (derslik sayısı) yeterliliği ✓ Kadın sosyal yapı içindeki konumu 	<ul style="list-style-type: none"> • Hanehalkı bireylerinin aile işletmelerinde ücretsiz işçi olarak çalışmaları • Spor sahası, gençlik merkezi, gibi sosyal donatıların istenen düzeyde olmaması • Uzman hekim yetersizliği/bulunmaması • Okuryazarlık oranının yoğun olarak ilk ve orta öğretim seviyesinde kalması • Tüm düzeylerde öğrenci yurt eksikliği • Kalifiye eleman eksikliği • Kahvehane harici sosyalleşme mekanlarının yetersizliği • Ortaklaşa çalışma kültürünün yeterince kabul görmemesi (kooperatifleşme) • Girişimcilik kültürünün zayıf oluşu
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ardahan Üniversitesi'nin gençlere sunduğu olanaklar ➤ İlçe'de kurulan yeni meslek yüksek okulu ➤ Eşraf, memleket kültürüne olanak tanıyan aidiyet duygusu ➤ Bakanlıkların, DAP'ın, SERHAT Kalkınma Ajansı'nın kadınlara, gençlere, çocuklara dair yürüttüğü projeler ve çalışmalar ➤ Halk Eğitim birimlerinin düzenlediği kurs ve eğitimler 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Özellikle genç, çocuk ve kadın nüfus olmakla beraber tüm bireylerin kendini geliştirebileceği sosyal ve kültürel olanakların sınırlı olması • Özellikle nitelikli ve eğitimli genç nüfusun göçü ▪ İş olanakların kısıtlı olması ▪ Genelde evlilik için göçün şart koşulması

EKONOMİK YAPI-TİCARET

Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ul style="list-style-type: none">✓ Hayvancılık faaliyetlerinin ticarete yön vermesi✓ Bölge ve ilin geçmişten gelen büyükbaş hayvancılık ve arıcılık geleneği✓ Organik tarım ve hayvancılık potansiyeli✓ Sınır kapısının sunduğu dış ticaret potansiyeli✓ Hem Cazibe Merkezi Programı hem de diğer teşvik olanakları✓ Ekonomik potansiyele sahip endemik bitkilerin varlığı✓ Safkan arıcılık (Kafkas)✓ Ekoturizm, doğa ve kültür turizmi potansiyeli✓ Markalaşmaya uygun ürünlerin bulunması (elma, bal, fasulye gibi)✓ Posof adına tescil edilebilecek yöresel ürünlerin varlığı	<ul style="list-style-type: none">• Perakende gıda ve giyim dışındaki ticari faaliyet alanlarının eksikliği• Ticaretin çok büyük oranda tüketim ağırlıklı gerçekleşmesi• Ticari faaliyetin aile ekonomisine yönelik yapılması• Ticari alanda personel istihdamının azlığı• Bölgede sermaye birikiminin yeterli olmaması veya ilçe ve bölge dışına çıkması• Kapasite ve pazara ulaşım eksikliği nedeniyle kısıtlı üretim• Markalaşmanın sağlanamaması• Sınır kapısının etkin kullanılmaması• Turizm aktivite ve tanıtım yetersizliği• İşlenen tarım alanlarının giderek azalması ve tarımsal üretimin çok büyük bir oranda hayvancılık için yapılması• Girişimcilik ve ticaret kültürünün zayıf oluşu
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none">➤ KOSGEB iş geliştirme eğitimleri ve hibeleri➤ Sınır ticaretine ilişkin yasal düzenlemelerin getirilmesi➤ Büyükbaş hayvancılıkta markalaşma potansiyeli➤ Hayvancılık ve tarıma dayalı entegre sanayinin kurulabilir olması (süt işleme ve mandıra, deri işleme, yün işleme, şarküteri ürünleri vb tesisler)➤ Orman ürünleri potansiyeli➤ Aromatik ve tıbbi bitki üretiminde markalaşma potansiyeli➤ Komşu illerin potansiyeli➤ Sınır ticareti koşullarında değişim ve bunun getirdiği potansiyel	<ul style="list-style-type: none">▪ Eğitimli ve nitelikli nüfusun göçü▪ Kış iklim şartlarına dayalı lojistik sorunu▪ Mera ve çayırların plansız ve verimsiz kullanımı

EKONOMİK YAPI-TARIM

Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ul style="list-style-type: none">✓ Büyükbaş hayvan üreticiliğinin ülke ve bölge içinde önemli bir yere sahip olması✓ Hayvancılığa uygun büyük mera ve yaylaların bulunması✓ Tatlı su balıkçılığı için uygun alanların varlığı✓ Arıcılık için uygun doğal ortamların bulunması✓ Organik tarıma elverişli arazilerin varlığı✓ Kısıtlı bir alanda da olsa Posof altbölgesinde meyve üreticiliği✓ Tarıma dayalı sanayi için elverişli ortam✓ Kafkas Arısı gen merkezi olması✓ Korunan izole bölgede kaliteli ve değerli bal üretimi✓ Tescilli tarım ürünleri✓ Büyükbaş gen merkezi olması✓ Kafkas arısı gen merkezi olması✓ Orman ve yayla kaynaklı tıbbi ve aromatik bitki potansiyeli	<ul style="list-style-type: none">• Büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları ile karşılaştırıldığında ilçe ve ilde et üretiminin ve bu konuda faaliyet gösteren firmaların azlığı• Sulanan tarım alanı azlığı• Hayvancılık sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin küçük ölçeklerde çalışması• İklim açısından uygun olabilecek sebze ve meyve üretim potansiyelinin istenen seviyede kullanılmaması• Tarım faaliyetleri konusunda verimi düşük geleneksel yöntemlerin devam ettirilmesi• Hayvanlığın yan çıktısı olan süt ve süt ürünleri üretiminin mevsimsel ve kesinti olması• Süt ve et ürünlerinde markalaşma olmaması• Kooperatifleşme ve ortak çalışma anlayışının yaygınlaşmaması• Arazi parçalılığı, tarım alanlarının işlenmemesi• Devlet desteklerinin kullanımı ve girişimci sayısının azlığı
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none">➤ SERKA, DAP, TDK gibi kurumların sunduğu proje olanakları ve çalışmaları➤ Tarım ve hayvancılık alanında artmaya başlayan kooperatifleşme çabaları➤ Devlet destekli teşviklerin çokluğu➤ Bölge üniversitelerinin tarım ve hayvancılık alanında yaptığı araştırmalar➤ Mevcut hayvancılık ve tarım potansiyelinin entegre ve yan tesisler ile artı katma değeri yüksek ürünlere dönüştürülme olanağı➤ Sanayi ve ihracata yönelik organik tarım konusunda yapılan çalışmalar➤ Kültür tıbbi ve aromatik bitki üretimi potansiyeli➤ Sulanabilir tarım alanları varlığı ve arazi toplulaştırma	<ul style="list-style-type: none">▪ Islah çalışmalarının yapılmaması▪ Sertifikalı tohum ıslah çalışmalarının eksikliği▪ Girdi maliyelerinin yüksek olması▪ Katma değeri yüksek tarımsal işletmecilik yapılmadığından genç nüfusun tarımla uğraşmaması ve göç▪ Tarım alanların işlenmemesi

EKONOMİK YAPI-TURİZM	
Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Güçlü doğa ve kültür turizm varlıklarının bulunması ✓ Yüksek dağların, yaylaların, göllerin rekreatif potansiyel taşıması ✓ Taşınmaz kültür varlıkları ✓ Bölge halkının yabancıya açısı ve misafirperverliği ✓ Sıla turizm potansiyeli (yayla şenlikleri, Aşıklar Şöleni) ✓ Çevresinde yerel turizm çekim odaklarının bulunması (Kars , Ardahan , Gürcistan gibi) ve bunlar birlikte yurtiçi ve dışı turizmi potansiyeli ✓ Tarihi miras ve yapılar (kaleler) 	<ul style="list-style-type: none"> • Turistik belgeli tesis sayısının yetersizliği • Özellikle doğa turuizm için kırsalda hiçbir altyapısının bulunmaması • Turizm alanında eğitim almış personel eksikliği • Turizmin sadece konaklama olarak algılanması • Nitelikli turistik konaklama ve eğlence alanlarının bulunmaması • Yerel ve merkezi yönetimlerin turizme eğilmemesi • Rehberlik hizmetlerinin yetersizliği • İlçe ve il merkezinde turizm meslek lisesi ve yüksekokulunun bulunmaması • Ulaşım yetersizliği • Yöre halkının sahip oldukları değerlerin arkında olmaması • Tanıtım eksikliği
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> ➤ SERHAT Kalkınma Ajansı'nın bölgeye ve ve ile yönelik yaptığı turizm araştırmaları ➤ Yayla, kuş gözlemi, inanç gibi turizm alanlarının yeni gelişmeye başlaması ➤ Van, Kars, Artvin gibi turizm potansiyeli görece yüksek ve farklı özelliklere sahip iller ile ortaklaşa turistik program geliştirme olanağı ve yakınlığı 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Potansiyel turistler için ülkemizin içinde bulunduğu jeopolitik ortam nedeniyle oluşan güvensizlik duygusu ▪ Turizm açısından altyapı eksiklikleri ▪ Çevredeki turizm çekim merkezleri ile rakabete girme ve ortak turlar yapmama

3 POSOF İLÇESİ EKONOMİK VE SOSYAL KALKINMA PROJELERİ

3.1 TRA2 Bölge Planının Gelişme Eksenleri ve Ardahan İli Posof İlçesi Yaklaşımları

Posof İlçesine ekonomik ve sosyal kalkınma projeleri belirlenirken üç aşamalı bir metodoloji kullanılmıştır. Birinci aşamada küresel ve ulusal politikalarından TRA2 bölge düzeyine, oradan da Ardahan ve Posof ölçeğine inen tümünden gelim yaklaşımı olası faaliyetlerin tespiti yapılmıştır. İkinci aşamada ise Posof'ta yüz yüze yapılan odak grup ve yetkili görüşmeleri ile anket verilerinden bölge ve ülke kalkınma politika başlıklarına uyumlu faaliyetlerin tespiti ile tüme varış yaklaşımı uygulanmıştır. Üçüncü aşamada ise ilk iki yaklaşımda belirlenen olası kalkınma proje başlıkları; olası yatırım tutarı ve sermayesi, işletme maliyeti, finansman imkanları, ham madde ve girdi maliyetleri ve bunlara erişim olanakları, Pazar ve pazara erişim olanakları, işgücü gereksinimi, iklim, topoğrafya ve çevre koşulları gibi kriterlere değerlendirilerek kalkınma projeleri önerilmiştir.

Önerilen projeler ise hizmet ettikleri amaçlara, maliyete, uygulayıcısına ve etkisine göre; kolaylaştırıcı projeler, yardımcı kalkınma projeleri ve kalkınma projeleri olarak üçe ayrılmıştır.

Posof ilçesi özelinde geliştirilen bu proje ve stratejiler 2014-2023 TRA2 Bölge Planı gelişme eksenlerine (sosyal kalkınma, çevresel sürdürülebilirlik, rekabet edebilirlik ve erişilebilirlik) uyumlu olmasına özen gösterilmiştir (Şekil-2).

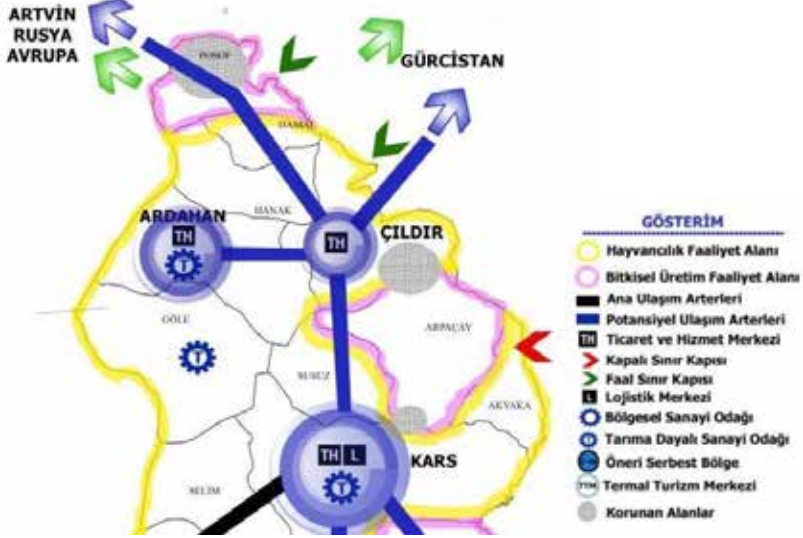
Şekil 2: 2014 – 2023 TRA2 Bölge Planı Vizyonu ve Gelişme Eksenleri ilişkisi

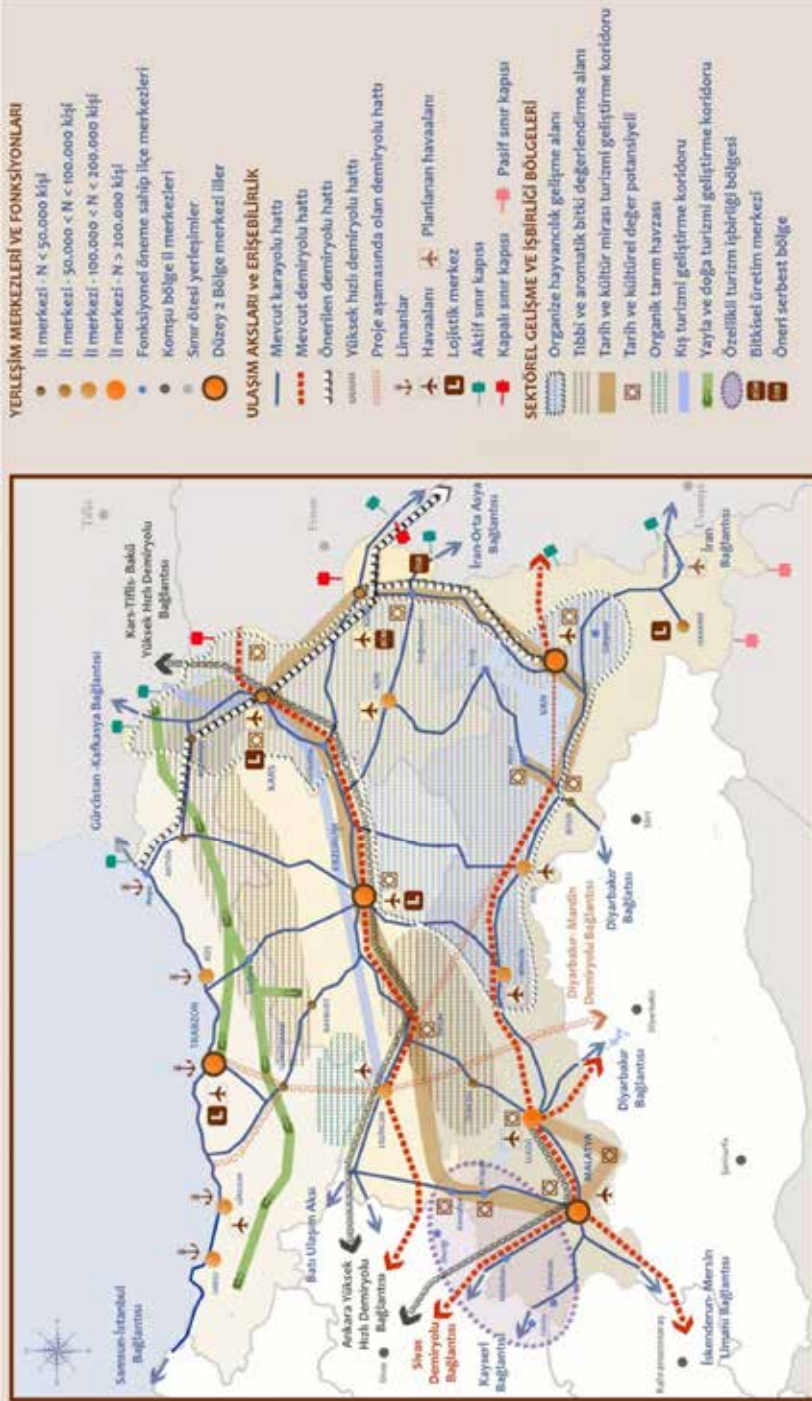
Üst ölçekli plan ve proje çalışmalarına eşgüdümlü ve bütüncül yaklaşımda hazırlanmaya çalışılan bu proje ve stratejilere ait detaylı değerlendirmeler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. TRA2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı; TRA2 Bölgesi'nde, söz konusu dönemde gerçekleştirilecek tüm kalkınma faaliyetleri ve uygulanacak proje ve programlara temel oluşturacak bir strateji belgesidir. Tüm TRA2 bölgesinde ve dolayısıyla Posof'ta da 2014-2023 Bölge Planı öncelikleri doğrultusunda bu çalışmada geliştirilen "Posof Kalkınma Projeleri" desteklenecek ve teşvik edilecektir.

Bu nedenle öncelikle TRA2 Bölgesinde Ardahan İli ve Posof İlçesine olan yaklaşımların, görev tanımlarının ve yapılacak eylemlerin stratejilerin ortaya konulması gerekmektedir. Aşağıdaki Şekil 3 ve Harita 7 gösterimlerinde ve Tablo 22, 23, 24 ve 25' de bu durum özetlenmeye çalışılmıştır. TRA2 Bölgesi için geliştirilen Mekânsal Gelişim Şemasında Posof korunan alan ve bitkisel üretim faaliyet alanı olarak belirlenmiştir. Ayrıca Artvin, Rusya ve Avrupa potansiyel ulaşım arteri olarak geliştirilmesi önerilmektedir. Ardahan ili ise ilçelerinin desteği ile hayvancılık faaliyet alanı, ticaret ve hizmet merkezi ve tarıma dayalı sanayi odağı olarak belirlenmiştir. Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Düzey 2 Bölgeler arası ilişki ve Mekânsal Gelişim Şemasında ise Posof; yayla ve doğa turizm geliştirme koridoru, organize hayvancılık geliştirme alanı, Tıbbi ve aromatik bitki değerlendirme alanı ile kış turizmi geliştirme koridoru içinde kış turizm alanı olarak gelişmesi öngörülmüştür

Şekil 3: TRA2 Bölgesel Gelişme Şemasında Posof ve Çevresi

Harita 7: Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Düzey2 Bölgeleri Arası ilişki ve Mekânsal Gelişim Tematik Haritası

Tablo 25: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Bölge Planı Sosyal Kalkınma Gelişme Eksenini

Öncelik	Tedbir	Merkez	Çıldır	Damal	Göle	Hanak	Posof
1.1: İşgücünün beceri seviyesinin yükseltilmesi ve istihdam edilebilirliğinin	1.1.1: Mesleki eğitim merkezlerinin geliştirilmesi ile mesleki eğitim kalitesi arttırılacaktır.	+					
	1.1.2: İşgücü için hayat boyu öğrenme programları geliştirilecektir.	+					
	1.1.3: Öncü sektörlerde nitelikli işgücü geliştirilecektir	+	+	+	+	+	+
	1.1.4: Kayıtlı istihdam teşvik edilecektir	+	+	+	+	+	+
1.2: Eğitimde altyapı ve hizmet kalitesinin iyileştirilmesi	1.2.1: Bölgede okul öncesi eğitim ve ortaöğretimde hizmet kalitesi artırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	1.2.2: Yükseköğretim kurumları bölgenin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde aktif hale getirilecektir.	+	+				
1.3: Sağlık alanında altyapı ve hizmet kalitesinin iyileştirilmesi	1.3.1: Sağlık kurum ve kuruluşlarının fiziki altyapı koşullarının iyileştirilmesi ve donanım gereksinimlerinin tamamlanması sağlanacaktır.	+	+	+	+	+	+
	1.3.2: Bölgede istihdam edilen uzman sağlık personeli sayısı arttırılacaktır.	+	+	+	+	+	+
1.4 Kurumsal kapasitenin arttırılması	1.4.1: Kamu kurumları, özel kuruluşlar ile sivil toplum örgütlerinin fiziki donanımı ve teknik altyapısı güçlendirilecektir.	+	+	+	+	+	+
	1.4.2: Bölgede görev yapan personelin daha uzun süre kalmasına yönelik önlemler alınacaktır.	+	+	+	+	+	+
	1.4.3: Kurumlar arası işbirlikleri güçlendirilecektir.	+	+	+	+	+	+
	1.4.4: Kamu kurumları, özel kuruluşlar ile sivil toplum örgütlerinin ulusal ve uluslararası destek mekanizmalarına erişilebilirlikleri arttırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	1.4.5: Bölge'de faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının kapasiteleri arttırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	1.4.6. Bölgede örgütlenme bilinci ve ortak iş yapma kültürü geliştirilecektir	+	+	+	+	+	+

1.5: Özel ilgi gruplarının toplumsal hayata aktif katılımının artırılması	1.5.1: Bölgede engellilerin kişisel - mesleki becerileri arttırılacak ve istihdam edilmeleri desteklenecektir	+						+
	1.5.2: Özel ilgi gruplarının ulusal/ uluslararası destek mekanizmalarına erişimleri arttırılacaktır	+	+	+	+	+	+	+
	1.5.3: Özel ilgi gruplarına yönelik hizmetlerin kalitesi arttırılacaktır.	+	+	+	+	+	+	+
	1.5.4: Aile içi şiddetle mücadele edilecektir	+	+	+	+	+	+	+
1.6: Kadının toplumsal statüsünün güçlendirilmesi	1.6.1: Kadın girişimciliğinin yaygınlaştırılmasına yönelik destek mekanizmaları geliştirilecektir	+			+			
	1.6.2: Bölge koşulları dikkate alınarak kadınlara istihdam garantili kursların açılması teşvik edilecektir.	+			+			
	1.6.3: Kadına yönelik her türlü şiddete müdahalede kurumlar arası koordinasyon sağlanacaktır.	+	+	+	+	+	+	+

Tablo 26: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Çevresel Sürdürülebilirlik Gelişme Ekseni

Öncelik	Tedbir	Merkez	Çıldır	Damal	Göle	Hanak	Posof
2.1. Kentsel altyapının iyileştirilmesi	2.1.1: Kentlilik bilinci arttırılacaktır	+			+		
	2.1.2: Kentsel alanlardaki teknik altyapı (yol, su, kanalizasyon, elektrik vs.) eksiklikleri giderilecektir	+	+	+	+	+	+
	2.1.3: Kent insanının sosyalleşmesini sağlamaya yönelik rekreatif/sosyal donatı alanları oluşturulacaktır	+			+		
	2.1.4: Kentsel dönüşüm süreci hızlandırılarak konut ihtiyacı karşılanacaktır	+	+	+	+	+	+
	2.1.5: Tarihi dokuya uygun yapı tarzı ve mimari üsluplar korunarak geliştirilecektir						
	2.1.6: Engellilerin kentteki tüm hizmet ve donatılara erişimi sağlanacaktır	+	+	+	+	+	+

2.2: Kırsal Gelişiminin Sağlanması	2.2.1: Kırsal yerleşimlerin altyapısı iyileştirilecek ve cazibesi artırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	2.2.2: Kırsal alanlarda ekonomik çeşitlilik artırılacaktır	+	+	+	+	+	+
2.3: Çevrenin korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi	2.3.1: Hava kalitesi iyileştirilecektir	+			+		
	2.3.2: Atık yönetim sistemi etkin hale getirilecektir	+	+	+	+	+	+
	2.3.3: Toprak ve su kaynakları korunacaktır	+	+	+	+	+	+
	2.3.4: Biyolojik çeşitlilik korunacaktır	+	+				
2.4. Enerji kaynaklarının etkin kullanılması	2.4.1: Bölgenin yenilenebilir enerji (rüzgâr, güneş, biyogaz vs.) potansiyeli tespit edilerek değerlendirilecektir.	+	+	+	+	+	+
	2.4.2: İşletmelerde ve konutlarda enerjinin verimli kullanımı sağlanacaktır	+	+	+	+	+	+
	2.4.3: Enerji iletim ve dağıtım tesislerinin alt yapısı iyileştirilerek enerji arzının sürekliliği sağlanacaktır.	+	+	+	+	+	+
	2.4.4: Kayıp kaçak kullanımının önlenmesi için gerekli önlemler alınacaktır.	+	+	+	+	+	+

Tablo 27: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Erişebilirlik Gelişme Eksenii

Öncelik	Tedbir	Merkez	Çiftir	Damal	Göle	Harak	Posof
3.1: Ulaşım Alt Yapısının İyileştirilmesi	3.1.1: Kırsal yerleşim alanlarına erişim imkânları geliştirilecektir	+	+	+	+	+	+
	3.1.2: Karayolu ulaşım ağı geliştirilerek mevcut yolların kalitesi artırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	3.1.3: Ulusal ve uluslararası demiryolu ağları yaygınlaştırılarak yolcu/yük taşıma imkânları geliştirilecektir		+				
	3.1.4: Havayolu ulaşım altyapısı ve ağı geliştirilerek uçuş saatlerinin etkinliği sağlanacaktır						
3.2: Bilgi ve Teknolojiye Erişim İmkânının Artırılması	3.2.1: Bilgi teknolojileri altyapısı iyileştirilecektir	+	+	+	+	+	+
	3.2.2: TRA2 Coğrafi bilgi sistemi oluşturularak tüm kurumların bilgiye erişimi sağlanacaktır.	+					

Tablo 28: Ardahan İli ve İlçeleri TRA2 2014-2023 Rekabet Edebilirlik Gelişme Eksen

Öncelik	Tedbir	Merkez	Çıldır	Damal	Göle	Hanak	Posof
4.1: Tarımsal üretimde verimliliğin ve yenilikçi uygulamaların artırılması	4.1.1: Tarım ve hayvancılıkta modernizasyon teşvik edilecektir	+	+	+	+	+	+
	4.1.2: İyi tarım uygulamaları ve organik tarım yaygınlaştırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	4.1.3: Tarımsal üretim ve pazarlama kapasitesi artırılacaktır	+	+	+	+	+	+
	4.1.4: Yem maliyetlerinin azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılacaktır	+	+	+	+	+	+
	4.1.5: Tarımsal kooperatifler ve örgütlenmeler desteklenecektir	+	+	+	+	+	+
	4.1.6: Tarımsal altyapı iyileştirilecektir	+	+	+	+	+	+
4.2. Turizmde bölgesel marka olunması	4.2.1: Ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtım sağlanacaktır	+	+				+
	4.2.2: Turizm çeşitliliği artırılacak ve turizm sezonunun tüm yıla yayılması sağlanacaktır	+	+				+
	4.2.3: Turistik alanlara ulaşım imkânları iyileştirilecektir	+	+				+
	4.2.4: Konaklama tesis sayısı ve kapasitesi artırılacaktır	+					+
	4.2.5: Hizmet kalitesi artırılacaktır	+	+				+
	4.2.6: Turizm alanlarının altyapısı iyileştirilecektir	+	+				
4.3. İmalat sanayinde verimlilik ve katma değer artırılması	4.3.1: Modern üretim teknikleri yaygınlaştırılacaktır.	+					
	4.3.2: Organize sanayi bölgelerinin ve küçük sanayi sitelerinin fiziksel altyapıları iyileştirilecek ve etkin kullanımı sağlanacaktır	+					
	4.3.3: Yan sanayilerin gelişimi, ihtisaslaşma ve kümelenme teşvik edilecektir.	+					
	4.3.4: Sanayi - üniversite işbirliği teşvik edilecektir.	+					
	4.3.5: Yenilikçilik ve markalaşma teşvik edilecektir.	+					

4.4. Dış Ticaret ve Lojistik Merkezi Olunması	4.4.1: Lojistik altyapısı geliştirilecektir.		+				+
	4.4.2: İhracata yönelik üretim teşvik edilecektir	+					
	4.4.3: Komşu ülkeler ile ticari ilişkiler geliştirilecektir	+	+				
	4.4.4: Sınır kapılarının ve gümrük tesislerinin modernizasyonu ve yetkinliği sağlanacaktır						+
4.5: Tabii kaynakların katma değerinin artırılması	4.5.1: Bölgede bulunan ancak işletilmeyen madenlerin ekonomiye kazandırılması sağlanacaktır	+	+	+	+	+	+
	4.5.2: Bölgede işletilen madenlerden alınan verimin artırılması ve alternatif alanlarda değerlendirilmesi sağlanacaktır						
4.6: Girişimcilik altyapısı ve kültürünün geliştirilmesi	4.6.1: Finansal kaynaklara erişim kolaylaştırılacaktır.	+	+	+	+	+	+
	4.6.2: Yenilikçi fikir ve Ar-Ge'ye dayalı üretimin teşvik ve desteklerden yararlanması sağlanacaktır.	+	+	+	+	+	+
	4.6.3: Bölgeye özgü yöresel ürünlerin korunması, çeşitlendirilmesi ve markalaştırılarak ekonomik değer kazanması sağlanacaktır.	+	+	+			+
	4.6.4: Sermaye ortaklıkları ve ölçek ekonomisine geçiş desteklenecektir	+	+	+	+	+	+

3.2 Posof Kalkınma Projeleri Oluşturulurken Dikkat Edilmesi Gereken Konular

Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için ekonomik gelişime ek olarak sürdürülebilir kalkınmanın diğer iki ayağını oluşturan çevre ve sosyal gelişiminde desteklenmesi gerekmez. Ayrıca sadece ticarete odaklanmış bir ekonomik gelişim modeli üretim yapısı gelişmemiş bir sistemde istenen hedeflere ulaşılmasını sağlamayacaktır. Posof bu konuda diğer TRA2 bölgesi yerleşimlere göre daha avantajlıdır.

Bakanlar Kurulu'nun 13.09.2006 tarih ve 2006/10966 sayılı kararı ile Posof'un 59.589,00 Hektarlık alan "Ardahan Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası " olarak tescil edilmiş; 05.10.2006 tarih ve 26310 sayılı Resmi Gazetede ilan edilmiştir. Alanı. Bu alan içinde Posof ilçe merkezi dahil olmak üzere yaklaşık 49 köy/mahalle yerleşim alanı da bulunmaktadır. Bu YHGS'de alanın %84,87'sine denk gelen 50.572 ha Sürdürülebilir Kullanım Bölgesi olmakla birlikte, 8.505 ha'lık kısmı (alanın %14,27'si) Hassas Kullanım Bölgesi ve ülkemizin kırmızı listesinde bulunan flora ve fauna türleri ile alandaki hedef türlerin alanda yaşamını devam ettirebilmeleri için insan müdahalesi görmeden mutlak korunması gerekli çekirdek alanı ifade eden Mutlak Koruma Bölgeleri (512 ha, alanın yaklaşık %1'i) bulunmaktadır. Bu alanlarda koruma derecesine göre yapılan tüm faaliyetlerde sınırlamalar bulunmakla birlikte tüm insan müdahalelerinde İl Tarım ve Orman Müdürlüğünden görüş veya izin alınmalıdır. Mutlak Koruma Bölgesinde hiçbir şekilde, ormancılık faaliyetleri, arıcılık faaliyetleri, yol ve patika yapımı, alt yapı- üst yapı, bina ve tesis yapımı, maden arama ve işletimi, alandan malzeme alımı, su alımı, su yatağının değiştirilmesi gibi doğal yapıya ve alanda yaşayan flora ve faunaya tesir edebilecek insan müdahalelerine izin verilmez.

Ardahan Posof YHGS varlığı nedeniyle geliştirilecek projelerde sürdürülebilir kalkınma ve tüm paydaşların katılımı bir amaç olmaktan çıkmış yasal bir gereklilik haline gelmiştir.

Posof'ta sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için ekonomik faaliyetlerin, çevresel unsur ve doğal kaynakların ve beşeri kaynakların bütüncül planlama ile ele alınmasının yanı sıra tüm aktörlerinde aktif olarak süreçlerin içinde yer alması gerekmektedir.

3.3 Proje Paydaş ve Aktörleri

Posof'ta sürdürülebilir kalkınma için aktörler ise;

- Ardahan Valiliği, Posof Kaymakamlığı, Ardahan Tarım ve Orman Müdürlüğü gibi merkezi ve taşra yönetim birimlerin oluşan kamu
- Posof Belediye başkanlığı (yerel yönetim)
- DAP ve SERKA gibi özel amaçlı kuruluşlar
- Sivil toplum kuruluşları ve meslek kuruluşları
- Ardahan Üniversitesi ve mesleki eğitim kurumları
- Bireysel ve toplu girişimcilerden oluşan, özel kişiler, şirketler, kooperatifler ve birlikler
- Yerel halk ve
- Müşteri, ziyaretçi vb. gibi dış paydaşlardan oluşmaktadır.

Bu aktörlerin Posof özelinde sürdürülebilir kalkınma sürecindeki görevleri ise;

- Kamu kurumların yasalarda belirtilen kuruluş amaçlarına ek olarak,
 - Yasal ve teknik altyapıyı oluşturmak (Sektörel faaliyetler için teşvikler ve yasal düzenlemeler, yol ve demiryolu ulaşım altyapısı, elektrik ve doğalgaz kesintisiz enerji altyapısı, tarımsal ve tarımsal sanayi kullanım suyu altyapısı gibi)
 - Bölgesel ve yerel mekânsal planlamayı yapmak (Arazi Kullanım Planları, Çevre Düzeni Planı, Nazım İmar Planı, İmar Uygulama Planı gibi)
 - Doğal kaynakların (mera, maden, yer altı ve üstü su kaynakları gibi) ve etkin kullanımı ve korunumu için yönetim planları oluşturmak ve bunlar için kayıt sistemini oluşturmak ve mevcut olanları güncel tutmak
 - Yapılan planlamamalar doğrultusunda diğer paydaşların katılımı için örnek işletmeler kurmak (tarımsal/hayvancılık üretim ve sanayisi için), tip projeler hazırlamak (özellikler hayvan barınakları ve KOBİ'ler için), arıcılık ve organik tarımda markalaşmak ve güven sağlamak için sertifikasyon ve/ya akreditasyon kuruluşlarının kurulmasını sağlamak

- Bölge turizmi altyapısının oluşması için organizasyon, tanıtım ve özendirme planlamasını yapmak (İmar planlarında turizm merkezleri ve faaliyet alanları oluşturmak, uygun hazine arazilerini kiralanması, tanıtım ofisinin kurulması, Kars ve Van gibi turistik değere sahip illeri kapsayan tur faaliyetlerin kolaylaştıracak çalışmalar yapmak, turizm alanların etrafında çevresine uyumlu gününbirlik turistik tesislerin kurulması için planlama ve izin işlemleri)
- Diğer paydaşların planlama, yönetim ve uygulamalara katılımı sağlamak
- Planlama, yönetim ve uygulamalara etkin ve verimli katılımı sağlamak için diğer paydaşlara (özellikle girişimciler ve yerel halk için) sürekli eğitim ve kurslar düzenlemek
- Posof Belediyesi yasalarda belirtilen görevlerine ek olarak;
 - İlçe ve mücavir alan içinde yukarıda kamu kurumları için sayılan faaliyetleri yapmak ve organize etmek
 - Diğer kamu kurumları ile işbölümü ve eş güdümü sağlamak
 - Uygulama imar planları ile sağlıklı kentleşmeyi sağlamak
 - İmar planları doğrultusunda gerekli sosyal (yeşil alan, park, spor alanları, otopark, meydan gibi görev alanındaki alanları planlamak ve oluşturmak; sağlık ocağı, eğitim alanları kamu hizmet alanlarının imar planları içinde yerlerini belirlemek ve teknik altyapıyı (içme suyu, kanalizasyon, yol ve çöp toplama, geri dönüşüm gibi) oluşturmak, geliştirmek ve iyileştirmek
 - Katı atık ve kanalizasyon sorununu çevresel normlar çerçevesinde çözmek
- SERKA kuruluş amacındaki görevlere ek olarak bu konulardaki tecrübe, birikim ve yetişmiş teknik personeli ile
 - Bu projelere tüm paydaşların katılımını ve işbirliğini sağlamak,
 - Mevcut yerel paydaşların teknik insan kaynağı olarak yetersiz kaldığı projelerde yönetimi üstlenmek
 - Mevcut yerel paydaşların finansal olarak yetersiz kaldığı projelerde teşviklere ve diğer finansman kaynaklarını erişimi koflaştırmak ve sağlamak

- Ardahan Üniversitesi ve Posof Meslek Yüksekokulu;
 - İl ve ilçede gerekli teknik insan kaynağını oluşturmak (tam kapasitede destek verebilmesi daha zamana ihtiyaç vardır). Bu durum ilçe de bulunan Meslek Yüksekokulu içinde geçerlidir (ara eleman ihtiyacı için bölge gereksinimlere uygun bir yapılanma vardır)
 - Hayvan sağlığı ve gelişimi için 4 yıllık veterinerlik bölümünün kurulması
 - Diğer paydaşlar ile işbirliği içinde çiftçi, üretici ve girişimci için özel eğitim ve kurs programları oluşturmak
 - Bölgenin var olan değerlerinin en etkin biçimde sürdürülebilir kalkınma dinamiklerine dönüştürülebilmesi için araştırma merkezleri ve sertifika merkezleri oluşturmak
- STK, Meslek Kuruluşları ve Kooperatifler;
 - Ortak çalışma kültürünü geliştirmek
 - Üretim, satış ve pazarlama konusunda örgütlenme
 - Uygulamaya konan projelerin sürdürülebilirliğini sağlamak için diğer paydaşlara geri beslemede bulunmak ve proje önerileri geliştirmek
 - Diğer tüm paydaşlar ile işbirliği ve eşgüdümü sağlamak
- Diğer paydaşların görevleri ise sürdürülebilir kalkınma kapsamında belirlenen kural ve ilkelere göre hareket etmek, bunların geliştirilmesine katkıda bulunmak, karşılaştığı sorunlar veya elde ettiği başarılar konusunda diğer paydaşlara bilgi geri beslemesi yapmak olarak özetlenebilir.

Geliştirilen sürdürülebilir kalkınma projelerin aktörler için temel stratejileri aşağıda verilmiştir. Strateji açısından ise paydaşlar ikiye ayrılmıştır. Kamu, yerel yönetim, üniversite, STK'lar ve meslek kuruluşları düzenleyici, kolaylaştırıcı ve denetleyici, girişimciler son kullanıcı ve uygulayıcı, diğer paydaşlar Buna göre;

- İlk grup paydaşların temel stratejisi en az maliyet ile en acil ve önemli sorunların çözümü için eylemleri planlamak ve diğer paydaşlardan aldıkları geri besleme ile değişen ve gelişen yapıya göre planları uy-

gulamak ve tamamlamaktır (bu strateji kamunun temel görevleri için geçerli olmayabilir).

- İkinci grup paydaşların temel stratejisi ise en az girdi ile en yüksek katma değeri elde ederken var olan plan, ilke ve kurallara uymaktır. En az girdi maliyeti projenin sürdürülmesi için olan stratejidir.

3.4 Posof İlçesi İçin Önerilen Projeler

Posof için yukarıda verilen yaklaşımlara ve aktörlere göre belirlenen sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma projeleri aşağıda verilmiştir. Projelerde maliyet ve gerçekleşme süreleri verilmemiştir. Bunlar başlı başına sorumlu kurum veya kuruluşça belirlenecektir.

3.4.1 Kolaylaştırıcı Projeler

Kolaylaştırıcı projeler, kalkınma projeleri ile yardımcı kalkınma projeleri için temel altlık olan bu projelerin mekan, insan, çevre ve toprak ile ilişkisini kuran projelerdir. En uygun kullanım, koruma, geliştirme, yönetim faaliyetleri için karar üretimini sağlayan teknik çalışmalardır. Gelişme ek-senlerin tümüne hizmet eden projelerdir.

Tüm üst plan karar ve yaklaşımların uygulamaya geçirilmesinde insan ile toprak arasında ilişkin sürdürülebilirlik ilkesi kapsamında düzenlemesi için mekânsal planları oluşturulması gereklidir. Mekânsal planlar yapılmadan soyla, insani ve çevresel kalkınmadan bahsedilemez. Kalkınma projelerinin uygulanmasından önce Ardahan ili ve ilçelerin kapsayan Çevre Düzeni Planı ya da Posof Arazi Kullanım Planı ile Posof ilçe ve mücavir sınırlarını içeren Nazım İmar ve Uygulama İmar Planları yapılmalı veya projeler doğrultusunda revize edilmelidir.

Tablo 29: Kalkınmayı Kolaylaştırıcı Projeler-Arazi Kullanım Planlaması

Proje Adı	Arazi Kullanım Planlaması
Proje no	KP-1
Amacı	Ardahan ve Posof Bölgesinde 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununda öngörülen toprak ve arazi varlığının belirlenmesi, arazi kullanım planlarının yapılması, tarımsal amaçlı arazi kullanım ile toprak koruma plan ve projelerinin hazırlanması, erozyona duyarlı alanların, yatırım alanlarının, yeter büyüklükteki tarımsal arazi parsel büyüklüğünün tespiti ve toprak korumanın sağlanması ve kalkınma projelerinin mekanla ilişkilerinin sürdürülebilir ilkesinde hayata geçmesi sağlamak
İlgili Kurum	Tarım ve Orman Bakanlığı, Valilik (Bakanlık tarafından hazırlanır veya hazırlatılır, arazi kullanım plânlarının hazırlanmasını ihtiyaca göre valiliklere devredebilir).
Süresi	Kısa vade (tüm projelerden önce uygulanmalıdır)
Yapılacak İşler	Yerel, bölgesel ve ülkesel ölçekte tarım arazileri, mera arazileri, orman arazileri, özel kanunlarla belirlenen alanlar, yerleşim-sanayi-turizm alanları, sosyal ve ekonomik amaçlı altyapı tesisleri ile diğer arazi kullanım şekillerini ve ileriye yönelik sürdürülebilir arazi kullanım türlerini gösteren rapor ve haritaların hazırlanması. Arazi toplulaştırmasına uygun tarım alanları, tıbbi ve aromatik bitki toplama alanları, kültür üretimi yapılabilecek (tıbbi ve aromatik bitkiler için) alanlar, ıslah edilecek meralar yine bu planlama kapsamında el alınarak özel plan hükümleri geliştirilebilir.
Açıklama	Arazi kullanım planlaması, her ölçekte planlamaya temel oluşturmak ve sürdürülebilir toprak ve su potansiyelini, sistematik olarak kullanımı ve kullanım ilişkilerini belirlediği için tüm projelerden önce uygulanmalıdır. Bu rapor kapsamında hazırlanan GZFT-SWOT analizleri dikkate alınmalıdır. Dokümanlarda Çevre Düzeni Planından bahsedilmekle birlikte planın getirdiği herhangi bir yaklaşıma ait bilgi temin edilemediğinden Posof Arazi Kullanım Planında Çevre Düzeni Planı ve YHGS Yönetim Planı ile toprak ve kaynak kullanım ile koruma ve geliştirme ilişkileri kurulmalıdır.

Tablo 30: Kalkınmayı Kolaylaştırıcı Projeler-İmar Planlaması

Proje Adı	1/5000 ve1/1000 ölçekli İmar Uygulama Planlarının Revizyonu
Proje no	KP-2
Amacı	Posof ilçesinde Belediye sınırları ve mücavir alanında İnsan, toplum, çevre ilişkisinde kişi ve aile mutluluğu ile toplum hayatını yakından etkileyen fiziksel çevreyi sağlıklı bir yapıya kavuşturmak, yatırımlarının yer seçimlerini ve gelişme eğilimlerini yönlendirmek ve toprağın korunma, kullanma dengesini en rasyonel biçimde belirlemek üzere yenilemek ve kamu ve özel sektör tarafından yapılacak yatırımları yasal bir zemine bağlamak ve planlı alan sunumu ile taşınmaz likiditesi (en uygun şekilde kredilendirile bilme yeteneği ve sermayeye dönüşe bilmesi) sağlamaktır. Ayrıca ilçe sosyokültürel altyapısının oluşumunu sağlayarak da sosyal kalkınmaya öncülük etmektedir.
İlgili Kurum	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı veya Posof Belediyesi tarafından yapılır ve yaptırılır (İller Bankası Belediye'ye bu konuda finansal ve yönetsel destek sağlayabilir)
Süresi	Kısa vade (ilçe yerleşim alanını ilgilendiren projelerden önce uygulanmalıdır)
Yapılacak İşler	Mevcut mevzuata göre planlama çalışması yapılacaktır. Ancak bu araştırma kapsamında geliştirilen kalkınma projeleri ve ilgili yatırımcıların talepleri için etkin bir çalışma yapılarak Nazım İmar Planında en uygun yer tespitlerinin yapılması ve sosyal kalkınma için donatı alanlarının belirlenmesi, Uygulama İmar Planı ile bu alanların kesinleştirilmesi tüm kurum ve paydaşların katılımı ile sağlanmalıdır.
Açıklama	Planların onayından sonra donatı alanlarının kamulaştırmamız kamuya geçmesi için İmar Kanununun 18. maddesi uyarınca Arsa ve Arazi Düzenlemesi yapılması önerilmektedir. Arazi gereksinimi olan kalkınma projeleri için Hazine mülkiyetindeki araziler ve ilgili yatırımcı arazilerinin kullanılması ve trampa seçenekleri proje maliyetlerini düşürmek için ilk seçenek olmalıdır. Bu rapor kapsamında hazırlanan GZFT-SWOT analizleri dikkate alınmalıdır.

3.4.2 Yardımcı Kalkınma Projeleri

Yardımcı kalkınma projeleri Posof'un bu çalışma ile belirlenmiş ve daha sonra belirlenebilecek olan kalkınma projelerini daha etkin ve verimli hale getirebilecek katalizör görevi gören sosyal ve çevresel etkileri daha ağır basan, uygulayıcı kamu ve sivil toplum kuruluşları olan kalkınma projeleridir.

Tablo 31: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Büyükbaş Hayvancılık

Proje Adı	Posof Büyükbaş Barınak (Ahır) Tip Projelerinin ve Hayvancılık Broşürlerinin Hazırlanması Projeleri
Proje no	YKP-1
Amacı	Büyükbaş hayvancılık altyapısını geliştirme
Gerekçesi	Var olan potansiyelden ve mevcut hibe destek programlarından etkin bir şekilde çiftçilerin yararlanabilmesi, modern hayvancılığın geliştirilmesi, konutlarla birleşik olan ahırların ayrılarak yaşam standartlarının yükseltilmesi, bilinçli üreticileri artırmak
İlgili Kurum	Tarım ve Orman İl Müdürlüğü, SERKA
Süresi	Kısa ve orta vadede
Yapılacak İşler	Küçük ve orta ölçeklerdeki işletmeler için iklim ve yöre koşullarına uygun tip ahır ve projelerinin hazırlanacak vatanışa ücretsiz verilmesi. Uygun kaynak bulunması halinde belirli bir maliyetin hibe kapsamında çiftçiye ulaştırılması düşünülebilir. Ayrıca süt, et ve damızlık ha
Açıklama	Geleneksel kültür korunarak modern, sağlıklı hayvancılık koşullarının sağlanması, çiftçi bilinç düzeyinin artırarak verimli ve kaliteli hayvancılık gerekli koşulları sağlayacaktır. Ekonomik ve sosyal kalkınmaya hizmet etmektedir.

Tablo 32: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Mera Yönetim Sistemi

Proje Adı	Mera Yönetim Sisteminin Kurulması Projesi
Proje no	YKP-2
Amacı	Meraların amaç dışı kullanımı önlemek, uygun alanları mera vasfına geçirmek
Gerekçesi	Özellikle büyükbaş hayvancılıkta artan talep ve Posof'un sahip olduğu yüksek çayır ve mera varlığı
İlgili Kurum	Tarım ve Ormanlık Müdürlüğü, Tapu ve Kadastro Müdürlüğü işbirliği
Süresi	Tespit ve tescil kısa vadede, sistemin kurulması ve yönetilmesi orta vadede
Yapılacak İşler	Mera sicillerinin oluşturulması, koruma ve kullanma planlarının oluşturulması, mera islah çalışmaları
Açıklama	Kaynak koruma ve geliştirme ile hem ekonomik ve hem de çevresel kalkınmayı desteklediğinden ve hayvancılık maliyetlerini düşürdüğünden arazi kullanım planlaması ile eşgüdümlü yürütülmelidir. Çevresel kalkınmayı destekleyecektir

Tablo 33: Yardımcı Kalkınma Projeleri- Üretim Sektörü İşgücü Geliştirme

Proje Adı	Üretim Sektöründe İşgücü Eğitim Programlarının Oluşturulması Projesi
Proje no	YKP-3
Amacı	Orta ve Büyük ölçekli sanayi olmayan ve YHGS nedeniyle olamayacağından hayvancılık, hayvancılığa dayalı sanayi, orman doğal ürünleri, aromatik bitki toplama ve paketleme, arıcılık ve bal ürünleri, meyve üretimi (Posof Elması gibi) küçük ve orta ölçekli tarım ve hayvancılığa dayalı üretim, paketleme ve pazarlama için yetişmiş ara işgücü ihtiyacını gidermek
Gereçesi	Kalkınma projeleri ile oluşacak talep
İlgili Kurum	Posof Kaymakamlığı koordinasyonunda Posof Belediyesi, Çalışma ve İş Kurumu Müdürlüğü, Ardahan Üniversitesi ve Posof Meslek Yüksekokulu
Süresi	Kısa vadede
Yapılacak İşler	İlgili sektörlerde sürekli eğitim, kurs programları oluşturmak
Açıklama	Posof'ta yukarıda sayılan konularda daha öncede kamu kurumları ve STK lar tarafından kurslar verilmiştir. Ancak bunların sürekliliğinin sağlanması gerekmektedir. Sosyal kalkınmayı destekleyecektir.

Tablo 34: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Hizmet Sektörü

Proje Adı	Hizmet Sektörü İnsan Kaynağını Geliştirmeye Yönelik Kurs Programlarının Açılması
Proje no	YKP-4
Amacı	Markalaşma, e-ticaret ile artı katma değer yaratan iş kolları oluşturma
Gereçesi	Tarım, hayvancılıkta, bal, yerel ve organik ürünlerde güçlü markalaşma potansiyeli
İlgili Kurum	Posof Kaymakamlığı koordinasyonunda, Çalışma ve İş Kurumu Müdürlüğü , Posof Belediyesi, SERKA, Ardahan Üniversitesi, Meslek ve Ticaret Odaları, KOSGEB vb.
Süresi	Kısa ve orta vadede
Yapılacak İşler	İlgili sektörlerde sürekli eğitim ve kurs programları oluşturmak
Açıklama	Markalaşma ve e-ticaretin getireceği ek katma değer ekonomik kalkınmaya ek olarak sosyal kalkınmayı da destekleyecektir. Tur rehberliği, turizm işletmeciliği gibi konularda kurs programlarına dahil edilmelidir.

Tablo 35: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Posof Tanıtım

Proje Adı	Posof Tanıtım Projesi
Proje no	YKP-5
Amacı	Yazılı, görsel ve internet ortamında Posof'un hem turizm hem de yatırım olanakları açısından tanıtılması
Gereçesi	Posof potansiyelinin altında bir bilinirliğe sahip olması
İlgili Kurum	Posof Kaymakamlığı, Ardahan Valiliği, SERKA, Ticaret ve Sanayi Odası, STK'lar
Süresi	Orta ve uzun vadede
Yapılacak İşler	İnternet sitesi ve sosyal medya hesaplarının oluşturulması, tanıtım filmleri ve broşürler, sektörel raporların hazırlanması, turizm rotalarını hazırlanması gibi.
Açıklama	Belirlenecek tanıtım stratejisi ile sürekli bir tanıtım akışı sağlanmalıdır. İnternet siteleri yayınlarına devam etmeli ve güncellenmeleri yapılmalıdır. Ekonomik kalkınma ve rekabet edebilirliğini destekleyecektir. Tanıtım stratejisi çevresiyle bir bütün oluşturacak gibi planlamalıdır. Çevre ile ve ilçelerin değer ve potansiyelleri ile birleştiğinde daha güçlü bir çekim yaratacağı gibi bu bütüncül yaklaşım aynı zamanda da maliyetlerin düşmesi sağlayacaktır.

Tablo 36: Yardımcı Kalkınma Projeleri-Turizm

Proje Adı	Turizm Altyapı Projesi
Proje no	YKP-6
Amacı	Günübirlik ve konaklama tesislerinin planlanması, girişimcilere tanıtılması, tur organizasyonların planlanması, çevre illerle beraber bölge turlarının planlanması
Gereçesi	Ardahan ilinin turizm potansiyeli açısından hem çeşitlilik hem de varlık açısından en zengin iki ilçesinden bir olması yanı sıra sınır ilçesi olması
İlgili Kurum	Posof Kaymakamlığı, Bölge il Valilikleri, Kaymakamlıkları ve bunlara bağlı Turizm Müdürlükleri, SERKA, STK'lar
Süresi	Orta vadede
Yapılacak İşler	Tanıtım projesine ek olarak, turistik alanların çevresindeki konaklama, aktivite ve günübirlik tesislerin planlanması, işletilmesinin sağlanması, otel ve hizmet alanlarının imar planlarında ayrılması. Doğa, tarih, yürüyüş, gastronomi gibi Posof ve çevresindeki yerleşimleri ve değerleri içeren tur organizasyonları
Açıklama	Ağırlıklı olarak sosyal ve çevresel kalkınmaya hizmet etmektedir.

3.4.3 Kalkınma Projeleri

Kalkınma projeleri Posof'un kalkınmasında lokomotif olacak projelerdir. Bu projeler Posof'un genel durum tespitlerinden elde edilen GZFT (SWOT) analizine, Posof'ta yapılan odak görüşmeleri ve anket sonuçlarına, TRA2 Bölge Planı değerlendirmeleri, politika ve hedeflerine ile SERKA tarafından yaptırılmış araştırma çalışmalarının hep birlikte değerlendirilmesi sonucu belirlenen başlıkların;

- Pazar olanakları ve pazara erişime,
- İklim ve çevre koşullarına,
- İşgücü durumuna,
- Toplam yatırım maliyetine
- İşletme maliyetine ve karlılık potansiyeline
- Sosyal ve kültürel çevre koşullarına

göre değerlendirilmesi sonucu belirlenmiştir. Bu projelerin uygulamaları ilgili kamu kurumu liderliğinde uzmanlar ve paydaşların katılımı ile yapılmalıdır.

Tablo 37: Posof Kalkınma Projeleri-Bitkisel Üretim Projeleri

Proje Adı	Amacı	Yapılacak İşler	Paydaşlar
Tohum Bankası	Bölgeye has tarımsal ürünlerin korunması geliştirilmesi ve ticari olarak satılması için tohum	Üretim alanı tahsisi, Üretici eğitimi, Pazar araştırması, Destek	Girişimci, SERKA, Kamu, STK Posof Meslek Yüksekokulu,
Tıbbi ve aromatik bitkiler	Tıbbi ve aromatik bitkilerin toplanması, kültür üretimi, işlenmesi, yurt içi ve dışı pazarlanması	Üretim alanı tahsisi, Üretici eğitimi, Pazar araştırması, Destek, Sertifikasyon	Girişimci, SERKA, Kamu, STK

Tablo 38: Posof Kalkınma Projeleri-Ormancılık ve Doğal Kaynaklar

Proje Adı	Amacı	Yapılacak İşler	Paydaşlar
Orman ve Orman Ürünleri	Bölgedeki orman ve orman ürünlerinin potansiyelinin ekonomiye kazandırılması,	Yeşil kalkınma ile uyumlu üretim, Eğitim, Pazar araştırması, Destek, kesim, budama ve seyreltme programlarının hazırlanması, ekonomik değer sağlayacak faaliyetlerin ve ürünlerin belirlenmesi ve programa bağlanması	Girişimci, SERKA, Kamu, STK

Tablo 39: Posof Kalkınma Projeleri-Hayvancılık

Proje Adı	Amacı	Yapılacak İşler	Paydaşlar
Besicilik, (Büyükbaş hayvan)	Bölgedeki meraların etkin kullanımı ile gerek ülke içi gerekse de ülke dışı pazarlara canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlanması	Veteriner hekim sayısının yeterli seviyeye getirilmesi, Eğitim, Mera ıslahı, Tesis yeri tahsisi, Tesis kurulumu, Destek, Coğrafi işaret	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Et işleme tesisi	Posof markası ile geleneksel veya organik üretilen etlerin karkas veya işlenerek iç ve dış pazara sunulması	Yer tahsisi, Destek, Pazar araştırması, Markalaşma, Kalifiye personel temini, Coğrafi işaret	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Deri üretimi	Hayvan ürünlerinden deri çıktısının katma değerli şekilde giyim sektörüne (ulusal-uluslararası) sunulması	Yer tahsisi, Destek, Pazar araştırması, Markalaşma, Kalifiye personel temini,	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Kaz üretim çiftliği	Bölgeye özgü olan kaz üretiminin yaygınlaştırılması ve iç ve dış pazara sunulması	Yer tahsisi, Destek, Pazar araştırması, Markalaşma, Kalifiye personel temini, Veteriner temini, Coğrafi işaret, Eğitim,	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Uygulama Araştırma Merkezi	Bölgedeki hayvancılık (arıcılık, büyükbaş, kaz, vb.)potansiyelinin etkinleştirilmesi ve yaban hayatı geliştirme sahası ile ilgili bilimsel çalışmaların yürütülmesi	Yer tahsisi, Destek, Kuruluş çalışmaları, Akademik bağlantıların kurulması	İlçe Tarım-Orman Müdürlüğü, Ardahan Üniversitesi

Tablo 40: Posof Kalkınma Projeleri-Lojistik

Proje Adı	Amacı	Yapılacak İşler	Paydaşlar
Antrepo ve Lojistik	Sınır ticaretin yaygınlaşması ve etkin bir şekilde yapılması sağlandıktan sonra Türkiye için sağlanan ürünler için depolama ve sevkiyat hizmeti	Yer tahsisi, Ürün gamının belirlenmesi, Taşımacılık sisteminin belirlenmesi, Kars'ta kurulması planlan lojistik merkezle uyum sağlanması, Destek	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Kömür ithalatı	Bölge kömür ihtiyacının daha ekonomik ve kaliteli yollardan sağlanması (Gürcistan)	Yer tahsisi, Destek, Lojistik altyapı, Pazar araştırması, Tanıtım	Girişimci, SERKA, Kamu, STK

Tablo 41: Posof Kalkınma Projeleri-Turizm

Proje Adı	Amacı	Yapılacak İşler	Paydaşlar
Kış turizmi	Bölgedeki dağların kış turizmi potansiyelinin kullanılması	Yer tahsisi, Destek (Turquality vb), Tanıtım, Altyapı temini, Teknoloji yatırım, Pazar araştırması	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Yaz turizmi	Bölge ikliminin sporcuların yüksek irtifada daha fazla performans ve kondisyon, on kazanmalarına olan katkısının değerlendirilmesi, yürüyüş, tracking vb aktivitelerin gerçekleştirilmesi	Yer tahsisi, Tanıtım, Destek, (Turquality vb), Altyapı temini, Teknoloji temini, Pazar araştırması	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Sağlık turizmi	TRA2 alt bölgesi ve bölge ülkelerindeki sağlık tesisi boşluğunun doldurulması ve bölge ikliminden dolayı sanatoryum vb branş hastanelerinin kurulumu	Yer tahsisi, Destek, Pazar araştırması, Altyapı temini, Teknoloji temini, Tanıtım	Girişimci, SERKA, Kamu, STK
Alabalık üretimi, hobi balıkçılığı	Bölgedeki doğal su kaynaklarının bölgeye özgü kırmızı benekli alabalık vb balık üretimi için Yaban Hayatı Geliştirme Sahası Yönetim Planına uygun değerlendirilmesi,	Yer tahsisi, Destek, Pazar araştırması, Eğitim, Coğrafi işaret, Markalaşma, Balık avlama alanlarının belirlenmesi, Hobi balıkçılığı için uygun alanların belirlenmesi, YHGS içindeki alanlar için lisans ve izin işlemleri, veteriner temini	Girişimci, SERKA, Kamu, STK

<p>Turistik tesis alt yapısının kurulması ve geliştirilmesi</p>	<p>Bölgenin turistik potansiyelinin değerlendirilebilmesi için varolan tesislerin kalitelerinin artırılması ve uluslararası markaların bölgeye çekilmesi, Günübürlük ve konaklama tesislerinin planlanması, girişimcilere tanıtılması, tur organizasyonların planlanması, Çevre illerle beraber bölge turlarının planlanması</p>	<p>Yer tahsisi, Tanıtım, Destek, (Turquality vb), Pazar araştırması, Teknoloji temini, Otel ve hizmet alanlarının imar planlarında ayrılması</p>	<p>Girişimci, SERKA, Kamu, STK</p>
--	--	--	------------------------------------

Bu önerilen kalkınma projelerine ek olarak hatta daha bu projelerin daha başarılı olmasını sağlamak için aşağıda belirtilen konular hakkında çalışma yapılmalıdır. Bu konular, projelerin uygulanması öncesi yapılacak fizibilite ve hazırlık çalışmalarında yapılabileceği gibi ayrı olarak sosyal araştırma projesi olarak ta yapılabilir. Bu konuda başta Ardahan Üniversitesi ve diğer üniversiteler ile işbirliği doğrudan ve SERKA /DAP aracılığıyla yapılabilir. Araştırma çalışması yapılacak konular;

- Tersine göçün sağlanması için yapılacak çalışmalar ve örnek olayların incelenmesi ve Posof/ Ardahan için özelinde önerilerin geliştirilmesi
- Göçün önlenmesi için alınacak tedbir ve teşvikler Posof/ Ardahan için özelinde önerilerin geliştirilmesi
- Başarılı üretim örgütlenmesi çalışmalarının incelenmesi ve Posof/ Ardahan için özelinde önerilerin geliştirilmesi
- Posof ve Ardahan tıbbi ve aromatik bitki potansiyelin tespiti, varlıkların tespiti ve haritalandırılması
- Yatırımcı ve girişimci çekebilmek için Kamu destek ve teşvikleri haricinde Posof yerel yönetimin geliştirebileceği önlemler
- Gürcistan (özellikle sınır yerleşim yerlerinin) tüketim pazarının araştırılması, Posof tarafından üretilecek ve Türkiye'nin diğer bölgelerinden getirilebilecek mal ve ürünlerin tespiti.

4. FİNANSMAN VE TEŞVİK OLANAKLARI

Kırsal kalkınma, hayvancılık, tarım, gelişmekte öncelikli bölge ve benzeri kapsamdaki teşvik ve destekler, hükümetin reform ve ekonomik paketleri ile sürekli değişmektedir. Özellikle yeni Bakanlık ve Cumhurbaşkanlığı sisteminde çok kısa süreli ve aciliyetine göre özel nitelikli teşvik ve destekler verilebilmektedir. Bu nedenle mevcut literatürde son 3 sene içinde verilen teşvik ve destekler verilmiştir. En güncel teşvik ve destekler konusunda ilgili Kalkınma Ajansı ve Tarım ve İl Müdürlüğünden sürekli bilgi akışı sağlanmalıdır.

Gerekli faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, güvenilir ve yeterli mali kaynakların sağlanmasıyla mümkün olabilir. Ancak finansmanın az, yapılacak işlerin çok olduğu ilçe de yaşam koşullarını ve kalitesini artırmak, yani sosyal kalkınmanın sağlanabilmesi için öncelikli finansman kaynaklarının, finansman stratejisinin belirlenmesi, kaynaklarının tespit edilmesi ve uygulayıcıları kurum ve kuruluşların kullanımına sunulması, hayati önem taşımaktadır. İlçe ölçeğinde mekâna dayalı projelerde 2023 yılına kadar kullanılabilecek finansman kaynakları aşağıda verilmiştir.

- Kamu Yatırımları,
- Posof Belediye Yatırımları
- Yatırımlarda Devlet Yardımları (Hazine Teşvikleri),
- Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) Destekleri,
- Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Destekleri,
- KOSGEB Destekleri
- Ekonomi Bakanlığı Destekleri,
- İŞKUR Destekleri,
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Destekleri,
- AB Destek Programları,
- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Destekleri,
- Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES)
- Sosyal Destek Programı (SODES)
- Bağışlar

Bölgesel Teşvik Uygulamaları

Bölgesel Teşvik Uygulamasında desteklenecek sektörler, illerin potansiyelleri ve ekonomik ölçek büyüklükleri dikkate alınarak tespit edilmiş ve illerin gelişmişlik seviyelerine göre teşvik araçlarının sağladığı yardım yoğunlukları farklılaştırılmıştır. Bu çerçevede, hangi illerde hangi yatırım konularının bölgesel desteklerden yararlanabileceği, yapılacak asgari sabit yatırım tutarları ve/veya kapasiteleri belirlenmiştir. Türkiye 6 Bölgeye ayrılmış olup TRA2 Bölgesinin tüm illeri sektör ayrımının olmadığı ve desteklerin en yoğun uygulandığı 6. Bölgede yer almaktadır.

Bölgesel Teşvik Uygulamalarının bütün unsurlarından yararlanılabilir. Bölgesel Teşvik Uygulamaları ile sağlanan destekler:

KDV İstisnası: Yatırım Teşvik Belgesi kapsamında yurt içinden ve yurt dışından temin edilecek yatırım malı makine ve teçhizat için KDV ödenmemesi şeklinde uygulanmaktadır.

Gümrük Vergisi Muafiyeti: Yatırım Teşvik Belgesi kapsamında yurt dışından temin edilecek yatırım malı makine ve teçhizat için Gümrük Vergisi-nin ödenmemesi şeklinde uygulanmaktadır.

Yatırım Yeri Tahsisi: Yatırım Teşvik Belgesi düzenlenen yatırımlar için Maliye Bakanlığınca belirlenen usul ve esaslar çerçevesinde yatırım yeri tahsis edilebilmektedir.

Vergi İndirimi: Gelir veya kurumlar vergisinin, yatırım için öngörülen katkı tutarına ulaşıncaya kadar indirimli olarak uygulanmasıdır. Türkiye'nin herhangi bir yerinde kayıtlı bir işletme TRA2 Bölgesine yapacağı yatırım için Vergi İndirimi desteğinden yararlanabilmektedir.

Sigorta Primi İşveren Payı, Sigorta Primi İşçi Payı ve İşçi Gelir Vergisi Stopajı Desteği: İşveren tarafından ilgili kurumlara ödenen Sigorta Primi İşveren Payı ve Sigorta Primi İşçi Payının asgari ücrete tekabül eden kısmının Ekonomi Bakanlığınca karşılanması ve Gelir Vergisi Stopajının asgari ücrete tekabül eden kısmının terkin edilmesidir. 2014 yılı ilk altı ayı için belirlenen 1.071 TL'lik Brüt Asgari Ücret için İşveren Yükü toplam 1.258 TL'dir. Yatırım teşvik belgesi kapsamında yapılacak yatırımlarda bir işçi için aylık toplam 495 TL destek sağlanmakta ve işveren yükü 763 TL olmaktadır.

Faiz Desteği: Yatırım Teşvik Belgesi kapsamında kullanılan en az 1 yıl vadeli yatırım kredileri için sağlanan bir finansman desteğidir. Teşvik belge-

sinde kayıtlı sabit yatırım tutarının %70'ine kadar kullanılan krediye ilişkin ödenecek faizin veya kar payının belli bir kısmının Ekonomi Bakanlığınca karşılanmasıdır. TRA2 Bölgesinin de içinde bulunduğu 6. Bölge için sağlanan destek TL cinsi krediler için 7 puan ve döviz cinsi krediler için 2 puandır. Azami Destek Tutarı 900.000 TL'yi ve 5 yılı geçemez.

Büyük Ölçekli Yatırımların Teşviki: Büyük Ölçekli Yatırımların Teşviki kapsamında alınan 12 sektörde/konuda yapılacak asgari 50 milyon TL olmak üzere teknoloji ve Ar-Ge kapasitesini arttıracak ve uluslararası alanda rekabet üstünlüğü sağlayacak sektörüne göre farklı büyüklükte belirlenmiş yatırım projeleri bölgelere göre farklılaştırılmış teşvik araçlarıyla desteklenmektedir. TRA2 Bölgesinin de içinde bulunduğu 6. Bölgede yapılacak Büyük Ölçekli Yatırımlar kapsamında; KDV İstisnası, Gümrük Vergisi Muafiyeti, Yatırım Yeri Tahsisi, Vergi İndirimi, Sigorta Primi İşveren Payı, Sigorta Primi İşçi Payı, Gelir Vergisi Stopajı Desteklerinden yararlanılabilir.

Stratejik Yatırımların Teşviki: Stratejik Yatırımların Teşviki, ithalat bağımlılığı yüksek ürünlerin üretimini artıracak yatırımları desteklemek amacıyla tasarlanmıştır. Bu anlamda, asgari 50 milyon TL yatırım tutarı ile yurtiçindeki talebin %50'den fazlası ithalatla karşılanan, son bir yılda 50 milyon TL'lik ithalat yapılmış ve yapılacak yatırım ile asgari %40 katma değer sağlanacak ürünlerin üretimi kapsamına giren projeler, herhangi bir bölgesel farklılaştırılmaya tabi olmaksızın Türkiye'nin tüm illerinde, bölgesel veya büyük ölçekli yatırım teşvik uygulamalarına göre teşvik araçlarından daha avantajlı koşullarda faydalanabilmektedir. TRA2 Bölgesinin de içinde bulunduğu 6. Bölgede yapılacak Stratejik Yatırımlar kapsamında; KDV İstisnası, Gümrük Vergisi Muafiyeti, Yatırım Yeri Tahsisi, Vergi İndirimi, Sigorta Primi İşveren Payı, Sigorta Primi İşçi Payı, Gelir Vergisi Stopajı Desteği, Faiz Desteği ve KDV İadesinden yararlanılabilir.

Genel Teşvik Uygulamaları: Bölgesel, büyük ölçekli veya stratejik yatırım teşvik uygulamalarından herhangi birinin destek kapsamına girmeyen yatırımlar, teşvik edilmeyen yatırım konuları arasında yer almamak ve öngörülen sabit yatırım tutarını (birinci ve ikinci bölgeler için 1.000.000 TL, diğer bölgeler için 500.000 TL) sağlamak kaydıyla bölge ayrımı yapılmaksızın tüm illerde Genel Teşvik Uygulamaları kapsamında desteklenmektedir. Genel Teşvik Uygulamaları kapsamında KDV İstisnası, Gümrük Vergisi Muafiyeti ve TRA2 Bölgesinin de içinde bulunduğu 6. Bölge için Gelir Vergisi Stopajı Desteğinden yararlanılabilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Proje önerileri TRA2 kalkınma planlarındaki gelişme eksenlerine uyumlu olarak hayvancılık, bitkisel üretim, turizm, lojistik ve doğal kaynaklar olmak üzere 5 gelişme eksenine göre sunulmuştur. Sunulan tüm proje önerileri uygulanma desteği bakımından kabul edilebilir destek düzeyi olan çok fazla ve fazla derecede destek almışlardır.

Kantitatif araştırma sonuçlarına göre ön plana çıkan projeler belirlenmiştir. Hayvancılık, turizm (sağlık turizmi, yaz turizmi), lojistik-ticaret temelli projeler çok fazla derecede destek almışlardır. Bu projelerden öncelikli olarak ön plana çıkan projeler; besicilik, et işleme, sanatoryum kurulumu, deri üretimi, yaz turizmi, turistik tesis kapasitesinin geliştirilmesi, kaz üretimi, alabalık üretimi ve kömür ihracatıdır.

Destek bakımından ikinci derecede sıralanabilecek olan projeler ise antrepo ve lojistik, kış turizmi, orman ve orman ürünleri imalatıdır.

Posof ilçesinin özellikle yerel yönetim (kaymakamlık, belediye) tarafından kalkınması yönünde aldığı destek önemlidir. Posof İlçesinde yaşamayan ancak ilçeye bağlı koparmamış olan sanayi ve ticaretle ilgilenen Posofluların gerçekleştirilecek olan projelere destek verme potansiyellerinin bulunması önemlidir.

Bu rapor kapsamında yapılacak alt projeler ve kalkınma projelerinde veya daha sonradan geliştirilecek diğer projelerde aşağıdaki önerilerin dikkate alınması önemlidir. Bunlar özetle;

- Posof'tan göç etmiş bireylerin memleket aidiyetlerinin yüksekliği bu süreçte mutlaka değerlendirilmelidir.
- Posofluların projelere sahip çıkması projelerin gerçekleştirilme potansiyellerini artırmaktadır.
- Kamu sistemindeki teşvik sistemindeki zorlukların aşılması için projelerin paketler halinde vatandaşa sunulması projeyi uygulama hakkı kazanan vatandaşlara da ödemelerin projelerin belli aşamalarında kademeli olarak yapılması gereklidir.
- Bölgenin turizm potansiyeli mutlaka değerlendirilmelidir.
- Bitkisel üretim özellikle hayvancılığı destekleyecek şekilde geliştirilmelidir.

- Bölgeye ait ürünlerde markalaşma yönünde adımlar atılmalı coğrafi işaret alımı sağlanmalıdır.
- Sınır kapısı özellikle ihracat konusunda önemlidir. Bu nedenle etkin bir şekilde kullanılmalıdır.
- Bölgesel üretimin (bal, Posof elması, hayvan ve hayvan ürünleri vs.) pazarlanacağı iç ve dış pazarlarda Pazar araştırması yapılmalıdır.
- Gürcistan ve bölge ülkelerinden ucuz hammadde alımı ve bu hammadde ile üretilecek olan katma değerli ürünlerin bölge ülkelerine pazarlanması potansiyeli mutlaka kullanılmalıdır.
- Ilgar dağına açılan tünel özellikle Gürcistan'dan yapılacak olan kömür ithalatı durumunda bölgenin korunmuş alanlarına kömürün temas etmeden iç piyasaya aktarılması için önemlidir.
- Posof'ta keşfedilen kömür ve linyit yataklarının yaban hayatına zarar vermeden değerlendirilmesi ithalat ihtiyacını maliyetleri azaltacaktır.
- Posof'un erişilebilirlik anlamında uluslararası yol üzerinde bulunması, hızlı tren ve tren hatlarına yakınlığı ürünlerin pazarlanmasında önemli avantaj sağlayacaktır.
- Bölgede kamu personelinin özellikle veteriner ve sağlık hizmetleri alanında çalışanlar olmak üzere uzun süreli kalmasının teşviki sağlanmalıdır.
- Bölgedeki arı ırkının korunması için gerekli önlemler alınmalıdır.
- Bölgedeki bitki potansiyelinin korunması için mutlaka tohum bankası projesi uygulanmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Девицкий, В., (1905). "Древности Посховского участка", СМОМПК, Тифлис, Вып. 35, Отдел первый, 1905, 236-246.
2. Abacı, T. Z., (2015). "Ardahan Tarımında Gelişmiş Teknolojilerin Uygulanabilirliği". Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 5(1), 37-44.
3. Akbulak, C., (2016). "Ardahan İlinde Kırsal Turizm Potansiyelinin Sayısallaştırılmış Swot Analizi İle Değerlendirilmesi", Humanitas Sosyal Bilimler Dergisi, 4(7), 1-30.
4. Ardahan Valiliği, (2011). 2010 Yılı Ardahan İl Çevre Durum Raporu. Ardahan: T.C. Ardahan Valiliği Mülga İl Çevre ve Orman Müdürlüğü.
5. Ardahan Valiliği, (2013). Ardahan Yatırım Rehberi. Bilim, Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü, Ardahan Valiliği.
6. Ardahan Valiliği, (2017). Ardahan İli 2017 Yılı Çevre Durum Raporu. Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ardahan.
7. Ardahan Valiliği, (2018). Ardahan İli 2017 Yılı Çevre Durum Raporu. Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ardahan.
8. Aydın, A., (2014). Ardahan İlinde Arıcılık Faaliyetleri ve Sorunları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
9. Bayrakoğlu, F., (1998). Posof-Her Yönüyle. İzmir: Hürriyet Matbaası.
10. Bayram, E., Kırıcı, S., Tanrı, S., Yılmaz, G., Arabacı, O., Kızıl, S., Telci, İ., (2010). "Tıbbi Ve Aromatik Bitkiler Üretimiminin Arttırılması Olanakları". Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-I, 437-456, 11- 15 Ocak, Ankara.
11. Bekadze, I., (2015). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyaleti Posof Sancağı'nın Kuzey Nahiyesi", Karadeniz, s.96; Posof Kaymakamlığı Tarım ve Orman İlçe Müdürlüğü Brifingi, s. 2.
12. Binici, A., (2002). "Baharat Değerlendirme Raporu", Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, ss.1-37.
13. Celali, M. C., (2010). Türkçe-Farsça Sözlük, Ankara, Palme Yay., s:167, 691.
14. Çelebi, E., (1314). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.II, İstanbul, İkdam matbaası, s. 325.
15. Çelebi, K., (2013). Cihannüma, C. I-II, ed. Said Öztürk, İstanbul, MEDAM.
16. Çevre ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2009), Ardahan Posof Yaban Hayatı Geliştirme Sahası Gelişme ve Yönetim Planı
17. Çiftçi, M., (2014). Ardahan-Posof'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kars 2014, s.68, 123.
18. Çimen, H. (2014). "Ardahan'ın Turizm Potansiyeli". Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 1(21), 100-108.
19. Dağlı, Y., Karaman, S.A., (2006). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. II, İstanbul, YKY.
20. Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2013), Ardahan İlinde Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023. (<http://bolge13.ormansu.gov.tr/13bolge/Files/mevzuat/Ardahan.pdf>) Erişim Tarihi: 17.10.2018

21. Emecen, F. (1993). Çıldır Eyaleti maddesi TDV. İslam Ansiklopedisi, Cilt VIII, Ankara.
22. Ercilasun, A.B., (1983) Kars İli Ağızları, TDK Yay.,Ankara,
23. Faydaoğlu, E. ve Sürücüoğlu S. M., (2011), “Geçmişten Günümüze Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Kullanılması ve Ekonomik Önemi”, Kastamonu Üni., Orman Fakültesi Dergisi, , Journal of Forestry Faculty, s:52-67
24. Gündoğdu, H. (2000). Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara, 2000.
25. Halaçoğlu, Y. (1991). Ardahan maddesi TDV. İslam Ansiklopedisi, Cilt III, İstanbul.
26. İlgürel, S., (1998).Hazerfan Hüseyin Efendi, Telhisü'lBeyan Fi Kavanin-i Al-i Osman, Ankara, TTK Yay.
27. Kangül, H., (2016). 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Aydın, S.95-96.
28. Karabulut, K., (2005), Doğuda Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret. İstanbul: Atlas Yayın.
29. Kaya, G. (2004). Posof İlçesinin Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
30. Kaya, G. (2005). “Posof Çayı Havzasında Yerleşmeler”. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1), 71-96.
31. Kırzioğlu, M.F., (1998). Osmanlıların Kafkas Ellerinin Fethi/1451-1590, Ankara, TTK Basımevi, s. 520.
32. Konukçu, E. (1999). Ardahan Tarihi. Ankara: Kültür Yayınları.
33. Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://sgb.kulturturizm.gov.tr/TR-50930/istatistikler.html> (Erişim Tarihi: 18.10.2018).
34. Oral, O. İ. (2010), Ardahan İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Analizi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
35. Özhatay, N., Atay, S. (1997). “Kekik in Trade in Turkey”, Proceeding of the XI World Forestry Congress, Vol:3:234-237, 13-22 October, Antalya
36. Murathan, Z. T., (2018), “Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ekolojik koşullarında yetişen bazı tıbbi bitkilerin biyokimyasal içeriği ve antioksidan özelliklerinin belirlenmesi”, BAUN Fen Bil. Enst. Dergisi, 20(2), 51-60,
37. Patacı, S. (2015), “Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan”, Yeni Türkiye, Sayı 72, Cilt 2, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 52-86
38. Patacı, S. (2016), “Ardahan Kale ve Kuleleri”. Sami Patacı (Ed.) Ardahan Kale ve Kuleleri içinde (s. 28-104). Ardahan: Duru Ofset.
39. Posof Kaymakamlığı. <http://posof.gov.tr/trhc> (erişim tarihi 25.09.2018)
40. Posof Kaymakamlığı 2018 Brifing Notları
41. Sarı, M., (2011). “Atatürk Dönemi'nin İskan Politikasında İç İskana Yönelik Çalışmalar (1923-1938)”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl:7, Sayı:14, s.104.
42. SERKA, (2013), Ardahan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları. Kars:

43. SERKA, (2013), *Ardahan İli Yatırım Destek ve Tanıtım Stratejisi*
44. SERKA, *Ardahan Yürüyüş Parkurları*
45. SERKA, *Ardahan Büyükşehir Hayvancılık Sektör Raporu ve Eylem Planı*
46. SERKA, *TRA2 Bölgesi 2010-2013 Bölge Planı,*
47. SERKA, *TRA2 Bölgesinde Sınır Ticareti ve Sınır Kapıları,*
48. SERKA, *TRA2 Bölgesi 2014-2023 Taslak Bölge Planı,*
49. SERKA, *TRA2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı,*
50. Sertoğlu, M.,(1992). *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, İstanbul, Marmara Üniv.Fen-Edeb. Fak. Yay.*
51. Tekir, S., (2010). *1921-1927 Ardahan'da İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kars, s.42*
52. Topcuoğlu, A. (2015). *Ardahan ve Iğdır İllerinin Karşılaştırmalı Yapısal Analizi: Statik Girdi-Çıktı Modeli İle Bir Uygulama. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
53. TÜİK, (2010). *Bölgesel Göstergeler TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) 2010. Ankara: TÜİK.*
54. TÜİK, (2013), *Hanehalkı İşgücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar: 2004-2013. Ankara: TÜİK.*
55. TÜİK, (2013), *Seçilmiş Göstergelerle Ardahan 2013. Ankara: TÜİK.*
56. TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 20.10.2018).
57. Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, <https://www.ticaret.gov.tr/istatistikler/dis-ticaret-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 20.10.2018).
58. Zeyrek, Y., (2016), "Ahıska-Posof Ağzı ile Dede Korkut Boylarında Ortak Sözler", *Bizim Ahıska, Bahar,s.43-46*
59. <http://www.ardahandogusgazetesi.com> (Erişim Tarihi: 19.10.2018)
60. <http://www.oiseaux.net/photos/henry.e.dresser/caucasian.grouse.0.html> (Erişim tarihi: 19.10.2018)
61. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/ardahan/turizmaktiviteleri/ardahan-yaban-hayati> (Erişim Tarihi: 19.10.2018)
62. [http://cosmosius.blogcu.com/ahıska-agzından-kelimeler-sozler/3130565\(04.03.2019\).](http://cosmosius.blogcu.com/ahıska-agzından-kelimeler-sozler/3130565(04.03.2019))

